

Міністерство освіти і науки України

Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка

Кафедра всесвітньої історії та методики викладання історії

НОВА ІСТОРІЯ СВІТУ:

СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА НОВА ІСТОРІЯ КРАЇН АЗІЇ ТА АФРИКИ

*Навчально-методичний посібник
для студентів IV курсу
факультету історії та географії*

Укладач: к.і.н., доц. Бесєдіна Н.В.

Полтава
Видавець Мирон І. А.
2020

УДК 94(075)(5)(6)–027.31
ББК 63.3(5)6я73+63.3(6)6я73
Б 53

Б 53   Бесєдіна Н.В. Нова історія світу: Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки: Навчально-методичний посібник. Полтава: ПП Мирон І. А., 2020. 204 с.

Укладач: Бесєдіна Наталія Василівна — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Рецензенти:

Шаравара Т.О. — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних і соціальних дисциплін Полтавської державної аграрної академії;

Діптан І.І. — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

*Рекомендовано до друку вченою радою
Полтавського національного педагогічного
університету імені В.Г. Короленка
04 травня 2020 р., протокол № 12*

Для студентів факультету історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, які вивчають навчальну дисципліну «Нова історія світу» (Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки).

Посібник розрахований на вчителів, студентів, усіх, хто цікавиться всесвітньою історією.

З М І С Т

1. Загальні положення навчальної дисципліни	
1.1. Мета і завдання вивчення навчальної дисципліни	4
1.2. Опис предмета навчальної дисципліни	6
1.3. Перелік видів навчальної діяльності студентів	6
1.4. Структура навчальної дисципліни	7
1.5. Очікувані результати навчання з дисципліни	8
1.6. Форми контролю та критерії оцінювання знань студентів	9
1.7. Засоби діагностики результатів навчання	10
1.8. Рекомендації для студентів щодо опрацювання змістових модулів, індивідуальної та самостійної роботи	10
2. Зміст навчальних модулів навчальної дисципліни (програма)	12
3. Практичні заняття	27
4. Індивідуальні навчально-дослідні завдання (ІНДЗ)	46
5. Завдання для самостійної роботи	49
6. Питання для самоконтролю студентів із курсу	51
7. Завдання для модульного контролю знань	54
8. Навчальна та наукова література	59
9. Тексти лекцій	65

1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Передмова

Пропонований навчально-методичний посібник укладено відповідно до програми навчального курсу «Нова історія світу (Середньовічна та нова історія країн Азії та Африки)», який викладається на факультеті історії та географії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка. Порівняно з існуючими працями такого типу в навчально-методичному посібнику погруповано матеріал відповідно до кредитно-модульної системи.

Посібник складається із робочої навчальної програми, модульного плану курсу, змістових модулів, які включають плани практичних занять, самостійну роботу, основну і додаткову літературу, індивідуальні науково-дослідні завдання, питання для самоконтролю, поточні та підсумкові форми контролю.

1.1. Мета і завдання вивчення навчальної дисципліни

Мета курсу: сформувати цілісне уявлення та систематизовані знання студентів про економічний, політичний і духовний розвиток афро-азійських цивілізацій в епоху Середньовіччя та Нового часу, звернути особливу увагу на відносність низки усталених у вітчизняній і зарубіжній історіографії понять та обмеженість європоцентристського підходу.

Основними **завданнями** навчальної дисципліни є:

- вивчення середньовічної та нової історії країн Азії та Африки на основі нових підходів у сучасній орієнталістиці;
- поглиблення і закріплення у свідомості студентів набутих раніше знань про специфіку цивілізацій Сходу;
- формування в майбутніх учителів-істориків творчого підходу до вивчення історичних явищ, вироблення навичок самостійної дослідницької роботи;
- вивчення основних понять, категорій і термінів курсу історії країн Азії та Африки.
- навчити студентів визначати хронологію і зміст історичного розвитку країн Азії та Африки в період Середньовіччя та Нового часу; аналізувати напрями соціально-економічних і політичних реформ у країнах Сходу;
- сформувати базовий понятійний апарат дисципліни, ознайомити студентів з новими концепціями у сучасному сходознавстві.

У результаті вивчення дисципліни студент повинен **знати**:

- базовий матеріал навчальної дисципліни (поняття, імена, дати) за період з I століття до початку XX століття;
- основні етапи історичного розвитку Сходу, його місце та роль у світовій історії;
- закономірності історичної динаміки Сходу загалом та окремих країн Азії та Африки зокрема.

У результаті вивчення курсу студент повинен **уміти**:

- аналізувати характерні особливості історичного розвитку конкретних східних суспільств;
- давати оцінку основним історіографічним проблемам курсу;
- відбирати, аналізувати та об'єктивно інтерпретувати матеріал для практичних занять, самостійно опрацьовувати джерела визначених тем, виконувати ІНДЗ;
- логічно, вільно й чітко відтворювати історичний матеріал з використанням наукової термінології та понятійного апарату;
- працювати з картою, виконувати завдання на контурних картах.

У результаті вивчення курсу студент повинен **володіти**:

- знаннями теорії та методів історичних досліджень;
- навичками комплексної роботи з різноманітними типами історичних джерел;
- умінням критично аналізувати та відтворювати базову історичну інформацію з середньовічної та нової історії країн Сходу;

- здатністю висловлювати власну точку зору та аргументовано захищати її;
- здатністю фахово застосовувати набуті знання у професійній діяльності.

У процесі реалізації програми навчальної дисципліни формуються такі **компетентності**:

а) загальні:

- 1) здатність до абстрактного мислення, аналізу та синтезу;
- 2) здатність цілісно та об'єктивно уявляти складний і різноманітний світ, його розвиток і проблеми;
- 3) здатність до пошуку, оброблення та аналізу історичної інформації з різних джерел;
- 4) здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях та генерувати нові ідеї;
- 5) здатність вчитися і оволодівати сучасними знаннями з Нової історії світу;
- 6) здатність до виховання гуманістичних ідеалів та активної позиції особистості;
- 7) здатність виявляти ініціативу та діяти на основі етичних міркувань;
- 8) здатність формувати базові знання про завдання, закономірності, етапи та форми світового розвитку, сутність сучасних актуальних проблем суспільства та економічного мислення;
- 9) здатність виявляти, ставити та вирішувати проблеми, діяти соціально відповідально та свідомо;
- 10) здатність цінувати та поважати різноманітність та мультикультурність;

б) спеціальні (фахові, предметні):

- 1) здатність критично розуміти взаємозв'язок між поточними подіями і процесами в минулому;
- 2) здатність характеризувати історико-географічне районування традиційного Сходу;
- 3) здатність виробляти і обґрунтовувати власну точку зору на дискусійні проблеми розвитку афроазійських суспільств в епоху Середньовіччя і Нового часу;
- 4) здатність оволодіти теоретико-методологічними і методико-технологічними засадами викладання Нової історії світу (середньовічної і нової історії країн Азії та Африки);
- 5) здатність використовувати основні інноваційні технології організації пізнавальної діяльності учнів під час вивчення шкільного курсу всесвітньої історії;
- 6) здатність до порівняльного аналізу різних наукових теорій і нових підходів у сучасній орієнталістиці;
- 7) здатність виявляти творчий підхід до вивчення історичних явищ, вироблення навичок самостійної дослідницької роботи;
- 8) здатність визначати та аналізувати особливості історичної динаміки Сходу загалом та окремих країн Азії та Африки;
- 9) здатність розкривати особливості модернізації соціально-політичного ладу афроазійських держав;
- 10) уміння спілкуватися в усній формі власною мовою з використанням термінології і методики, прийнятої в історичній професії;
- 11) здатність володіти методикою наукового пошуку та раціональної організації самостійної роботи під час вивчення Нової історії світу (середньовічної і нової історії країн Азії та Африки);
- 12) здатність ефективно здійснювати наукові дослідження з Нової історії світу, організовувати науково-методичні конференції, семінари, читання, «круглі столи», виставки тощо;
- 13) здатність творчо застосовувати теоретичні знання з Нової історії світу (середньовічної і нової історії країн Азії та Африки) при оцінці сучасних світових процесів;
- 14) здатність визначати та аналізувати основні етапи історичного розвитку Сходу, його місце і роль у світовій історії;
- 15) здатність розуміти соціальну роль історика, використання і зловживання історією.

1.2. Опис предмета навчальної дисципліни

Курс: 4 бакалавр	Напря́м, спеціалі́зність, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
Кількість кредитів: 5 Модулів: 2 Загальна кількість годин: 150	Галузь знань: 01 Освіта / Педагогіка Спеціальність: 014 Середня освіта (Історія) Освітньо-кваліфікаційний рівень: бакалавр	Обов'язкова Рік підготовки: 4 Семестр: 7 Лекції: 28 год. Практичні: 20 год. Самостійна робота: 102 год. Вид контролю: екзамен

1.3. Перелік видів навчальної діяльності студентів

Лекції, практичні заняття, консультації, виконання завдань для самостійної роботи, робота в інформаційних мережах, виконання індивідуального навчально-дослідного завдання (ІНДЗ), екзамен.

Види самостійної та індивідуальної роботи студентів: опрацювання лекційного матеріалу, підготовка до практичних занять, опрацювання окремих розділів програми, які не виносяться на лекції, виконання ІНДЗ, курсових робіт, підготовка та виконання контрольних робіт, рефератів, есе, тестування, складання іспиту.

Лекційний курс побудований за регіонально-краєзнавчим принципом. Причому розглядаються країни або райони Сходу, які найбільш яскраво відображають особливості китайсько-конфуціанської, індо-буддистської, арабо-мусульманської цивілізації у їх конкретному прояві та взаємозв'язку.

Велика увага приділяється проблемам модернізації східних суспільств, синтезу традиційного і сучасного, різним проявам визвольних рухів. У лекційному курсі відводиться місце як для загальнотеоретичних проблем історичного розвитку, так і для з'ясування специфічних особливостей відповідного періоду у їх конкретно-історичному вимірі.

Паралельно з лекційним курсом проводяться практичні заняття, які присвячені вивченню не тільки теоретико-історіографічних, а й конкретно-історичних проблем спільного і відмінного у розвитку афро- азійського світу. Підготовка до них – найважливіша частина самостійної роботи студентів, яка включає також написання контрольних робіт і підготовку до колоквиуму.

Мета практичних занять – не лише закріплення основних положень лекційного матеріалу, а й поглиблення розуміння студентами проблеми соціально-економічного, політичного і духовного розвитку суспільств Сходу. При підготовці до занять студенти вчаться працювати над історичними монографіями та навчальними посібниками, порівнювати різні точки зору дослідників, складати термінологічний словник, готувати повідомлення по історичних персонажах. Практичні заняття проходять у формі коротких доповідей і повідомлень з подальшою предметною дискусією щодо загальних тенденцій розвитку країн Азії та Африки, а також конкретних явищ, подій і фактів, що всебічно характеризують основні напрями і специфіку розвитку окремих країн Азії та Африки.

Обов'язковим видом навчальної діяльності студентів є самостійна робота, яка виконується в позааудиторний час. Завдання для самостійної роботи поділяються на інваріантні (обов'язкові) та варіативні (варіативна складова – творчі завдання). Самостійна робота студентів включає в себе елементи реферування та конспектування науково-дослідницької літератури, підготовки і написання наукових текстів, відпрацювання навичок усних публічних виступів.

Індивідуальна робота передбачає підготовку та захист ІНДЗ.

1.4. Структура навчальної дисципліни

Назви тем	Кількість годин								
	Денна форма навчання				Заочна форма навчання				
	Лекції	Практ. заняття	Лаборат. заняття	Самост. робота	Теми узагальнених лекцій	Лекції	Практ. заняття	Лаборат. заняття	Самост. робота
Змістовий модуль №1.	Країни Азії та Африки в епоху Середньовіччя та переходу до Нового часу (III - кінець XVIII ст.)								
ТЕМА 1. Вступ до курсу. Предмет і завдання. Проблеми Сходу у сучасній орієнталістиці	2	-	-	8					
ТЕМА 2. “Великий Степ”: номади в історії середньовіччя. Імперія монголів (1206 — 1388 рр.)	2	-	-	8					
ТЕМА 3. “Чорна Африка”: особливості історичного процесу в епоху Середньовіччя та переходу до Нового часу	-	2	-	8					
ТЕМА 4. Країни Далекого Сходу та Південно-Східної Азії в епоху Середньовіччя та на межі нового часу	4	4	-	6					
ТЕМА 5. Країни Південної Азії та Близького і Середнього Сходу: особливості історичного розвитку в середні віки та на межі нового часу	4	4	-	6					
Разом за модуль 1	12	10	-	36					
Змістовий модуль №2.	Нова історія країн Азії та Африки (кінець XVIII – початок XX ст.)								
ТЕМА 1. Епоха колоніалізму на Сході. Система колоніального та напівколоніального синтезу	4	-	-	6					
ТЕМА 2. Країни Середнього та Арабського Сходу в Новий час	4	4	-	6					
ТЕМА 3. Країни Південної та Південно-Східної Азії в Новий час	2	2	-	6					
ТЕМА 4. Країни Далекого Сходу в Новий час	4	4	-	6					
ТЕМА 5. Тропічна і Південна Африка наприкінці XVIII – на початку XX ст	-	-	-	6					
ТЕМА 6. Країни Сходу на межі нового і новітнього часу: підсумки історичного розвитку	2	-	-	6					
Разом за модуль 2	16	10	-	36					
Підготовка до екзамену	-	-	-	30					
Усього годин	28	20	-	102					

1.5. Очікувані результати навчання з дисципліни

- знати зміст і значення середньовічної та нової історії країн Сходу для історичної та сучасної гуманітарної науки;
- сформувані базовий понятійний апарат з курсу;
- знати підходи вітчизняної та зарубіжної історіографії до вивчення історичного процесу на Сході;
- визначити і обґрунтувати хронологічні межі та періодизацію історичних епох «Середньовічний Схід» і «Схід у Новий час»;
- простежити специфіку історичного процесу в основних середньовічних афроазійських цивілізаціях (китайсько-конфуціанській, буддистсько-індуїстській, арабо-ісламській, «Великого Степу», «Чорної Африки»);
- розуміти нерозривний зв'язок історичного процесу з природно-кліматичними особливостями східних країн, вплив етнічних змін у конкретних регіонах, надзвичайно важливу роль особи в історії країн Азії та Африки;
- знати основні положення релігійно-етичних систем Сходу та визначити їхній вплив на становлення культурно-цивілізаційних засад окремих східних суспільств;
- вміти здійснювати порівняльно-типологічний аналіз основ цивілізації Заходу і Сходу;
- знати схему просторового історико-культурного та релігійного районування середньовічного Сходу;
- виявити сутність «східного феодалізму», особливості «азійського способу виробництва», його докорінні відмінності від європейського Середньовіччя;
- вміти всебічно і критично аналізувати процес залучення афроазійських країн до стійких світових господарських зв'язків та перетворення Сходу на частину світового капіталістичного господарства, формування моделі «західний центр – східна периферія»;
- пояснити особливості розвитку капіталістичного укладу в економіці країн Сходу, формування класів в умовах колоніальної залежності та національно-визвольної боротьби;
- інтерпретувати співвідношення культури та колоніалізму, колонізації свідомості, різні прояви зворотних реакцій на всі інновації з боку колонізованих;
- розкрити основні тенденції еволюції суспільної думки на Сході, її закономірності та своєрідність;
- аналізувати співвідношення сучасного і традиційного в процесі початкової модернізації Сходу.

Сума балів	Рівень досягнення студентом запланованих результатів навчання
90-100	Студент має системні глибокі знання в обсязі та в межах вимог навчальних програм, усвідомлено використовує їх у стандартних та нестандартних ситуаціях. Уміє самостійно аналізувати, оцінювати, узагальнювати опанований матеріал, самостійно користуватися джерелами інформації, приймати рішення; Студент на високому рівні володіє узагальненими знаннями в обсязі та в межах вимог навчальних програм, аргументовано використовує їх у різних ситуаціях, уміє знаходити інформацію та аналізувати її, ставити і розв'язувати проблеми; Студент має міцні знання, здатний використовувати їх у практичній діяльності, робити висновки, узагальнення, аргументувати їх
75-89	Студент добре володіє вивченим матеріалом, застосовує знання в стандартних ситуаціях, уміє аналізувати й систематизувати інформацію, використовує загальновідомі докази із самостійною і правильною аргументацією; Знання студента є достатніми, він застосовує вивчений матеріал у стандартних ситуаціях, намагається аналізувати, встановлювати найсуттєвіші зв'язки і залежність між явищами, фактами, робити висновки, загалом контролює власну діяльність. Відповідь його логічна, хоч і має неточності; Студент правильно відтворює навчальний матеріал, знає основоположні теорії і факти, вміє наводити окремі власні приклади на підтвердження певних думок, частково контролює власні навчальні дії
60-74	Студент виявляє знання й розуміння основних положень навчального матеріалу. Відповідь його правильна, але недостатньо осмислена. Вміє застосовувати знання при виконанні завдань за зразком; Студент відтворює основний матеріал, здатний з помилками й неточностями дати визначення понять, сформулювати правило; Студент з допомогою викладача відтворює основний навчальний матеріал, може повторити за зразком певну операцію, дію
35-59	Студент відтворює частину навчального матеріалу; з допомогою викладача виконує елементарні завдання; Студент відтворює незначну частину навчального матеріалу, має нечіткі уявлення про об'єкт вивчення
0-34	Студент може розрізняти об'єкти вивчення; Студент узагалі відмовляється від відповіді або робота ним не виконана

1.6. Форми контролю та критерії оцінювання знань студентів

Розподіл балів, що присвоюються студентам з дисципліни

Поточний контроль			ІНДЗ	Підсумковий контроль	Сума
Змістовий модуль 1	Змістовий модуль 2		20	40	100
N	N				
Разом: N+N=40					

Шкала оцінювання

90 – 100 балів	відмінно	зараховано
83 – 89 балів	добре	
75 – 82 балів		
68 – 74 балів		
60 – 67 балів	задовільно	
35 – 59 балів	незадовільно з можливістю повторного складання	не зараховано
0 – 34 балів	незадовільно з обов'язковим повторним курсом	

Методичне забезпечення: опорні конспекти лекцій, навчально-методичний комплекс навчально-методичного забезпечення дисципліни; навчальна та навчально-методична література; карти, атласи, бібліотечні фонди, Інтернет-ресурси, документи, ілюстративні матеріали.

1.7. Засоби діагностики результатів навчання

1. Конспекти лекцій.
2. Усні відповіді на практичних заняттях.
3. Конспекти практичних занять.
4. Тести (тематичні, модульні, підсумкові).
5. Письмова самостійна робота.
6. Реферати та реферативні повідомлення.
7. Усний екзамен.

Основними видами контролю навчального процесу є: поточний, рубіжний та семестровий. Поточний контроль забезпечує зворотній зв'язок між викладачем і студентами в процесі навчання. Результати такого контролю використовуються як викладачем – для коригування методів і засобів навчання, так і студентами – для планування самостійної роботи (практичні заняття, експрес-тести). Рубіжний контроль здійснюється після вивчення логічно завершеної частини навчальної програми (модульна контрольна робота). Семестровий контроль з курсу проводиться у формі екзамену.

1.8. Рекомендації для студентів щодо опрацювання змістових модулів, індивідуальної та самостійної роботи

Вивчення кожної теми необхідно розпочинати з ознайомлення із її програмними положеннями, які містять стислу і конкретну інформацію про той історичний матеріал, який потрібно засвоїти.

Наступним кроком є ознайомлення з **конспектом лекції**, який становить своєрідний “скелет” теми, базову структуру необхідних знань. Поглиблені знання з теми студенти отримують, готуючись до практичних занять та виконуючи завдання для самостійної роботи й ІНДЗ.

Практичне заняття є результатом самостійної підготовки студента і обговорення на занятті під керівництвом викладача результатів цієї пізнавальної діяльності.

Підготовка до практичного заняття складається з таких етапів:

- ознайомлення з планом і методичними рекомендаціями до нього;
- перегляд конспекту лекції;
- прочитання відповідного розділу підручника;
- ознайомлення із змістом літератури та конспектування її основних положень;

- виконання завдань для самостійної роботи;
- засвоєння опорних понять теми;
- запис тез (розгорнутого плану) виступу з питань практичного заняття. Їх текстовий об'єм не має встановлених меж, головне, щоб він забезпечував студенту повну і ґрунтовну відповідь.

У ході практичного заняття заслуховуються виступи студентів. Студент повинен упродовж 10-15-хвилинного виступу не лише викласти суть питання, але й висловити свою думку щодо питань, порушених у монографіях, підручниках, статтях. Подальший перебіг заняття передбачає виступи студентів, в яких вони висловлюють свою думку до висвітлених питань, доповнюють їх додатковим матеріалом, ставлять запитання виступаючому. Студенти повинні навчатися вільно, творчо обговорювати проблеми, що виносяться на практичне заняття, а не просто читати текст. Дискусія повинна бути творчою, змістовною, доказовою, коректною.

На кожному практичному занятті викладач оцінює підготовлені студентами виступи, активність у дискусії, вміння формулювати та відстоювати свою позицію тощо. Викладач проводить індивідуальні бесіди із студентами, які пропустили практичне заняття, перевіряє у визначеній разом із студентом формі знання матеріалу з тем, які закріплювалися на занятті.

Опанування загальнотеоретичних проблем та фактичного матеріалу вимагає від студентів засвоєння цілого ряду специфічних термінів, понять. З метою їх засвоєння студентам рекомендується вести словник (на виділених у зошиті для самостійної роботи сторінках). До словника записуються опорні поняття і терміни, визначені у завданнях самостійної роботи. Значення термінів і понять можна взяти у словниках, енциклопедіях тощо.

Над завданнями **самостійної роботи** студенти працюють самостійно, без викладача, в окремих зошитах для самостійної роботи.

Індивідуальне навчально-дослідне завдання (ІНДЗ) є видом позааудиторної індивідуальної роботи студента навчального, науково-дослідницького характеру, яке спрямоване не самостійне вивчення частини програмного матеріалу, систематизацію, поглиблення, узагальнення, закріплення та практичне застосування знань студента з навчального курсу та розвиток навичок самостійної творчої роботи.

ІНДЗ — це завершена теоретична або практична робота в межах навчальної програми курсу, яка виконується на основі знань, умінь і навичок, отриманих у процесі лекційних та практичних занять, охоплює декілька тем або зміст навчального курсу в цілому.

Кожен студент академічної групи завчасно отримує для виконання один із варіантів індивідуальних навчально-дослідних завдань. Крім визначеної тематики завдань, студент самостійно обирає форму та обсяг виконання завдання за умови обов'язкового погодження із викладачем.

Індивідуальне завдання виконується студентом самостійно з консультацією викладача за потреби. Іноді викладачем допускається виконання комплексної тематики кількома студентами. У такому разі кожен студент самостійно оформляє і захищає свою частину комплексної теми.

Реферати обов'язково повинні складатися з титульної сторінки, плану, короткого вступу, в якому автор визначає завдання свого мінідослідження, основної частини доробку, висновків і списку використаних джерел.

Посилання на літературні джерела слід супроводжувати цифрами у квадратних дужках із позначенням спочатку номера цитованого видання відповідно до списку використаної літератури і через кому цифрами сторінку, наприклад, [2, с. 74; 5, с. 11].

Перелік використаних джерел обмежується завданнями і видом обраного ІНДЗ. Оптимальною кількістю найменувань джерел і літератури можна вважати 4-5 позицій.

Текстова частина ІНДЗ (реферату) викладається на стандартному папері формату А4 (з однієї сторони). Обсяг тексту повинен становити не менше 15 сторінок. Поля: верхнє та нижнє — 20 мм, ліве — 30 мм, праве — 10 мм.

Малюнки та таблиці розміщуються як за текстом, так і на окремих аркушах паперу і повинні мати нумерацію у межах розділу. Макети карт та плани розміщення експозицій зображуються на папері формату А3 чи більшому.

Захист ІНДЗ відбувається у терміни, спільно обумовлені студентами і викладачем, але обов'язково до початку підбиття підсумкових оцінок.

2. ЗМІСТ НАВЧАЛЬНИХ МОДУЛІВ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ (ПРОГРАМА)

Вступ

Середньовічна і нова історія країн Азії та Африки є невід’ємною складовою частиною всесвітньої історії. Курс складається з двох частин. Перша — історія країн Сходу в епоху Середньовіччя (III — XVI ст.) та переходу до Нового часу (XVI-XVIII ст.), тобто охоплює останній період історії традиційного Сходу як соціокультурного явища, коли була доведена до досконалості й віртуозності його соціально-економічна, політична та релігійно-етична система. У другій частині вивчається Нова історія країн Азії та Африки (кінець XVIII- початок XX ст.), тобто епоха колоніалізму, неоднозначність його впливу на розвиток регіону, особливості детермінованих ним як всесвітньо-історичним явищем процесів модернізації традиційних східних суспільств.

Змістовий модуль 1.

Країни Азії та Африки в епоху Середньовіччя та переходу до Нового часу (III- кінець XVIII ст.)

Тема 1. Вступ до курсу. Предмет і завдання. Проблеми Сходу у сучасній орієнталістиці

Специфіка курсу, мета і завдання його вивчення. Проблема періодизації Середньовічної історії Сходу. Зародження та причини протиставлення “Заходу” і “Сходу”. Сучасний зміст поняття “Схід”. Просторове історико-культурне районування Середньовічного Сходу. Афразія або ісламський світ. Індія, як цивілізація буддистсько-індуїського типу. Китайсько-конфуціанська далекосхідна цивілізація. Індокитай. Кочові спільноти “Великого Степу”. Цивілізації “Чорної Африки”.

Особливості розвитку феодалізму на Сході. Загальні закономірності становлення та розвитку феодальних відносин. “Азіатський спосіб виробництва”, Формацийний та цивілізаційний підходи у сучасній орієнталістиці. Інші дискусійні питання в історії країн Сходу. Етно-політична карта Євразії та Африки в епоху Середньовіччя. Зміцнення та поширення впливу транснаціональних релігій. Основні положення східних віровчень і релігійно-етичних течій (іслам, індуїзм, конфуціанство, буддизм, зороастризм).

“Революція цін” та її наслідки на Сході. Власність на землю. Особливість процесів приватизації. Ідеал аграрного ладу — схема “селянин — правитель”. Місто. Проблема формування “третього стану”. Аграрна орієнтація східних суспільств. Питання про елементи капіталізму у виробництві. Занепад валового внутрішнього продукту на душу населення. Причини економічного занепаду Сходу. Проблема «відставання» Сходу або «випередження» Заходу (історіографія питання). Відставання країн Сходу від західних держав у контексті розвитку капіталізму. Цивілізації Сходу і Заходу на межі Нового часу. Політична карта країн Сходу на початок XVII ст. Базові цінності цивілізацій Сходу. Африка в епоху Великих географічних відкриттів. Чинники відсталості африканських народів: природно-кліматичний, етнокультурний. Відносна ізоляція африканських етнічних спільнот від зовнішнього світу. Криза східної системи і початок колоніальної експансії європейців. Періоди колонізації країн Сходу. Три періоди колоніальної експансії. Ранній європейський колоніалізм у країнах Сходу. Португальська та іспанська заморська експансія. Характер, значення та результати. Діяльність португальських та іспанських колонізаторів у країнах Сходу. Торговий характер колоніалізму. Місіонерська діяльність. Колоніальна політика Голландії та Англії. Початкові форми капіталістичної історії колоніалізму. Ост-Індські компанії. Особливості колоніальної політики Франції. Англо-французьке суперництво на Сході. Формування основ колоніальної системи.

Тема 2. “Великий Стен”: номади в історії середньовіччя. Імперія монголів (1206 — 1388 рр.)

Спільноти номадів “Великого Степу”. Кочовий тип господарювання, його особливості. Специфіка соціально-політичного розвитку. Зовнішньополітичні проблеми та формування етнічних спільнот “Великого Степу”. Особливості екологічного пристосування кочових племен. Суспільний розвиток номадів, його характерні риси. Внесок кочівників у розвиток матеріальної

і духовної культури, транзитної торгівлі. Вплив кочового способу господарювання на оточуюче середовище. Дискусійні питання історії кочових спільнот. Проблема взаємодія кочових спільнот і землеробських цивілізацій. Зіткнення номадів і середньовічних держав Євразії та тривалість їх наслідків.

Розквіт і занепад Великого каганату тюрків. Хазарський каганат. Рахдоніти. Встановлення теократичної іудейської диктатури. Іудейська Хазарія та її роль у транзитній торгівлі. Занепад Хазарського каганату, його причини та наслідки.

Спільноти номадів “Великого Степу”. Кочовий тип господарювання, його особливості. Специфіка соціально-політичного розвитку. Зовнішньополітичні проблеми та формування етнічних спільнот “Великого Степу”. Особливості екологічного пристосування кочових племен. Суспільний розвиток номадів, його характерні риси. Внесок кочівників у розвиток матеріальної і духовної культури, транзитної торгівлі. Вплив кочового способу господарювання на оточуюче середовище. Дискусійні питання історії кочових спільнот. Проблема взаємодія кочових спільнот і землеробських цивілізацій. Зіткнення номадів і середньовічних держав Євразії та тривалість їх наслідків.

Розквіт і занепад Великого каганату тюрків. Хазарський каганат. Рахдоніти. Встановлення теократичної іудейської диктатури. Іудейська Хазарія та її роль у транзитній торгівлі. Занепад Хазарського каганату, його причини та наслідки.

Тема 3. “Чорна Африка”: особливості історичного процесу в епоху Середньовіччя та переходу до Нового часу

Географічні та природно-кліматичні умови “Чорної Африки”. Природно-кліматичні зони: Судан, басейн річки Конго, Східна Африка, Південна Африка. Проблема глобального відставання в розвитку народів Африки від європейських держав. Основні причини уповільненого розвитку “Чорної Африки”. Автаркія континенту від решти світу. Експортна работоргівля. Домінування динамічної первісної периферії. Ефіопське царство у XIII — XVII ст. Християнство монофізитського напрямку. Династія Соломонідів. Особливості розвитку Західної Африки. Работоргівля. Ісламська держава Малі (XIII — XVI ст.).

Спільноти та царства Південної Африки у Середні віки. Держава Мономотапа (XIV — XV ст.). Розвиток державності, культури і виробничих сил. Мотижне ірригаційне землеробство, металургія, гончарство, монументальна архітектура. Специфіка взаємовідносин спільнот Африки з європейцями у XV — XVI ст. Основи колоніального підкорення й пограбування континенту.

Державні утворення і суспільний лад народів Тропічної і Південної Африки. Інститути родоплемінного ладу. Причини уповільненого розвитку Чорної Африки. Вплив работоргівлі і колоніальних війн на становище африканських держав і народів. Проникнення європейських мандрівників і місіонерів у внутрішні райони африканського континенту.

Початок європейської колонізації Південної Африки. Голландська Ост-Індська компанія і заснування Капської колонії (1652 р.). Особливості її розвитку. Бури. Господарство колоністів. Роль рабської праці. Співвідношення білого та аборигенного населення колонії.

Початок англійської колонізації Південної Африки.

Тема 4. Країни Далекого Сходу та Південно-Східної Азії в епоху Середньовіччя та на межі нового часу

Суперцивілізація китайсько-конфуціанського типу.

Природно-кліматичні умови. “Серединна імперія”: природа і люди. Висхідні загальноісторичні передумови формування китайської цивілізації. Категорії імперської геополітики. Екологічний характер китайської цивілізації. Середньовічний китайський етнос. Етнокультурні відмінності жителів Піднебесної. Джерела етнічної єдності середньовічних китайців. Роль ієрогліфічної писемності. Давньолітературна мова “веньянь”. Ментальні особливості ханьців. Відносини із сусідніми народами.

Періодизація середньовічної цивілізації Китаю. Епоха раннього Середньовіччя (лючао). Троєцарство. Імперія Цзінь. Виникнення державної надільної системи. Китай в епоху “південних династій” і “варварських” держав.

Специфічні риси та особливості розвитку китайської державності. Основні релігійні течії середньовічного Китаю. Синкретизм трьох вчень. Конфуціанство. Релігійний даосизм. Китайський буддизм. Домінуюча роль конфуціанства.

Особливості китайського династичного циклу. Епоха смути (III — IV ст.). Китайська держава епохи Тан. Династія Сун.

Монгольське завоювання Китаю. Китай під владою монголів. Особливості перебування Китаю у складі світової Монгольської імперії. Скорочення кількості населення. Регрес економіки. Поява великих рабовласницьких тваринницьких господарств. Работоргівля.

Становий поділ у Монголо-Китайській імперії. Формування державного апарату. Залучення грамотіїв-конфуціанців. Проголошення "свободи совісті". Розвиток торгівлі. Міста. Визволення Китаю з-під влади монголів. Встановлення влади китайської династії Мін. Реформи Чжу Юань-Чжана. Відродження традицій китайської держави та суспільства. Піднесення культури та виробництва. Кризові явища в імперії Мін. Стагнація та занепад середньовічної китайської цивілізації. Селянська війна XVII ст.

Епоха Мін. Відродження традицій китайської держави і суспільства. Піднесення культури та виробництва. Неформальні зміни структури влади та розклад правлячої верхівки. Поступовий занепад і стагнація китайської середньовічної цивілізації. Зростання зовнішньої погрози.

Боротьба за реформи у системі державного управління та аграрному секторі. "Нова політика". Економічні реформи Чжан Цзюйчжена. Спроба реформ угруповання Дунлінь. Піднесення народних виступів у 1620-х роках. Велика селянська війна (1628 — 1647 років). Лі Цзичен. Соціальна політика повстанського керівництва. Встановлення правління маньчжурської династії Цін в Китаї.

Соціально-економічні та політичні наслідки маньчжурського завоювання Китаю. Внутрішня політика цінських правителів. Демографічне піднесення. "Землеробська революція". Ремесло і торгівля. Мануфактури. Міста. Державний лад Китаю. Система станів. Релігійно-ідеологічна система Цінського Китаю. Конфуціанство, даосизм, буддизм. Чжусіанське конфуціанство.

Боротьба китайського народу проти маньчжурського панування. Таємні товариства.

Зовнішня політика. Завойовницькі походи маньчжурської армії. Монголія. Сіньцзян і Тибет у складі Цінської імперії. "Рах Sinica". Концепція "Серединної імперії". Припинення зовнішніх зв'язків та ізоляція Китаю. Лімітація економічних зв'язків із сусідніми країнами. Російсько-китайські відносини у XVII — XVIII ст., утворення і діяльність Російської духовної місії у Пекіні. Китайські посольства до Петербурга 1731—1732 років. Китайська імперія за правління Цяньлуна (1736—1795рр.). Політика посилення військового стану "знаменних". Подальший розклад військового стану. Створення нових землеробських "знаменних поселень" у Маньчжурії. Адміністративно-податкові перетворення. Реформа системи обліку населення.

"Літературна інквізиція" 1770-1780-х років. "Сільські співбесіди". Політика шовінізму. Ідея досконалості китайської культури, строга регламентація всіх сфер життя. "Джерелознавча школа" Дай Чженя. Деградація традиційної екзаменаційної системи. Поширення практики купівлі вченого ступеня. Завойовницька політика Китаю на півдні. Війни проти Бірми та В'єтнаму. Китайські данники.

Занепад маньчжурського режиму наприкінці XVIII ст., наростання соціальної напруги. Фінансові негаразди імперії. Активізація антиманьчжурських настроїв. "Друге дихання" діяльності таємних товариств. Боротьба неханьських народностей проти чужоземного панування.

Геополітичний фактор в історичному розвитку Японії: "Азіатський спосіб виробництва" та структура японської державності. Японська модель Середньовіччя. Соціально-економічний розвиток у VI — XII ст. "Переверот Тайка" 645 р. Титул Тенно. Рід Фудзівара у політичному житті країни. Кодекс 701 р. Особливості соціально-політичної організації Японії. Японська культура епохи Нара (VIII ст.). Система рьобу-сінто. Розвиток міфології, літератури. Хроніки та географічні описи.

Роль родоплемінної знаті в політичному житті. Тенденції до приватизації. Потрійність політичної влади. Самураї. Станова система. Виникнення сьогунату. Сьогунат Мінамото Йорітомо.

Розквіт японських міст та ремесла у XIII — XIV ст. Буддистські секти та монастирі.

Зовнішня торгівля. Ріст товарно-грошових відносин. Еволюція структури японського суспільства.

Сьогунат Асікага. Феодальні міжусобиці початку XV ст. Війна років Онін (1467 — 1477 рр.). Християнські місіонери в Японії. Сьогунат Токугава. Об'єднання країни. Реформи Іеясу Токугани.

Сьогунат Асікага (1467 — 1568рр.) в заключний, сторічний період. "Епоха воюючих провінцій". Міське самоврядування. Даймьо. "Вільний ринок". Розвиток ремесла і торгівлі. Зовнішня торгівля. Контакти з європейською цивілізацією. Ввезення вогнепальної зброї. Місіонерська діяльність. Християнське століття в Японії.

Наростання тенденцій до об'єднання країни. Ода Нобунага. Тойотомі Хідейосі. Токугава Іеясу.

"Період спокійного життя". Становлення сьогунсько-князівської держави (бакухан).

Японія в "Період Перської гори". Реформи Хідейосі. Закріпачення селян. Тристановий соціальний поділ. Система кругової поруки. Спроба "закриття країни". Нестійкість фінансової бази. Меркантилістські тенденції у внутрішній політиці Хідейосі. Корейська військова кампанія та її наслідки.

Міжусобна боротьба між кланами Токугава та Хідейосі. Битва при Секігахара (1600 р.). Ніндзя. Встановлення сьогунату Токугава. Політична система сьогунату. Місце і роль імператорської влади. Соціальна політика нового режиму. Соціальна структура суспільства. Заходи по боротьбі з феодальною опозицією. Роніни. Парії. Внутрішня політика уряду.

Економіка Японії у XVII — XVIII ст. Стабілізація феодальних виробничих відносин. Аграрні відносини. Міста, ремесло і торгівля. Демографічна ситуація. Урбанізація.

Ідеологія Токугавської Японії. Синтоїзм, дзен-буддизм. Кодекс бусідо.

Політика "самоізоляції", її причини та наслідки. Голландська політика в Японії. Перші контакти між Росією та Японією. Виникнення проблеми "північних територій". Місії А. Лаксмана та М. Резанова.

Розклад феодального ладу у XVIII ст. Мабікі. Погіршення матеріального становища середніх та низьких верств самурайства. Японські різночинці. Посилення торгово-лихварського капіталу. Ідеологія "третього стану". Занепад моральних норм в період Генроку (1688 — 1703 рр.). японська культура епохи Едо. Література. Іхара Сайкаку. Мацуо Басьо. Тікамацу Мондзаемон. Театр Кабукі. Жанровий живопис. Суспільно-політична думка. Араї Хакусекі. Інтерес до європейської науки. Андо Сьоекі.

Економічні трактати. Муро Кюсо. Хонда Тосіакіта і його економічна програма. "Сказання про західні країни".

Корейська держава та культура в останні століття епохи Чосон (XVI — XVII ст.). Місце Кореї у далекосхідній цивілізації і в "Рах Sinica". Погіршення соціально-економічного та політичного становища. Занепад землеробства. Внутрішня торгівля. Формування місцевих ринків. Розпад службового землеволодіння. Ріст приватного землеволодіння. Посилення позицій буддистської церкви. "Храми слави". Конфуціанство в ідейно-політичному житті Кореї.

Посилення феодальної експлуатації. Зміни у "тріаді" повинностей. Система податкових відкупів. Селянські повстання середини XVI ст.

Погіршення зовнішньополітичного становища Кореї. Чжурчжені. Експансія Японії. Імджинська війна (1592 — 1598 рр.). Її наслідки.

Вторгнення маньчжурів (1627 р.). Корейсько-маньчжурський "братський союз". Васальна залежність Кореї від Цінської імперії та її вплив на подальший розвиток країни.

Соціально-економічні зрушення. Місце і роль казенного ремесла, розвиток торгових корпорацій.

Нові тенденції в розвитку ідеології корейського суспільства. Рух «сірхак». Політика "самоізоляції". "Заборонена країна".

Корея у XVIII ст. Розклад традиційної суспільної системи. Розвиток агротехніки. Ремесло та промисли. Внутрішня торгівля. Торгівля з країнами регіону. Позиції держави в економіці. Зростання товарності основних галузей виробництва. Чинники уповільненого розвитку суспільства. Заборонна політика держави. Зміни у класовій структурі суспільства. Розмивання станів. Соціальна напруга. Пасивні та активні форми протесту. Боротьба угруповань "молодих"

та "старих". Політика "умиротворення" та "примирення партій" за правління ванів Йонджо (1724 — 1776 рр.) та Чонджо (1777 — 1800 рр.). Часткова суспільно-політична стабілізація.

Проникнення християнства. Місіонерська література.

Культура Кореї у XVIII ст. Заснування придворної бібліотеки. Фундаментальні науки. Хроніки. Нові закони. Корейська філософія. Школа сірхак. Лі Ік (Сонхо, 1682 — 1764рр.). Школа пукхак (вчення з Півночі). Ідея долучення до світової цивілізації. Література і мистецтво. Архітектура і прикладне мистецтво.

Політична карта Південно-Східної Азії (ПСА) на межі Середньовіччя та Нового часу. Суспільний лад, економіка і культура країн і народів ПСА. Бірма під владою першої династії Таунгу. Особливості імперської моделі. Поява європейців (XVI ст.). Роздробленість Бірми. Державні утворення бірманців, монів, араканців, шанів. Міграція шанів. Держава Ава. Пегу. Португальська факторія в Мартабані. Держава Аракан. Бірмано-сіамські війни XVI ст. Захоплення Аютії. Імперія Байіннауна. Політика "відновленої" династії Таунгу. Бірма за правління Талуна (1629 — 1648 рр.). Династія Конбаун. Англійська та нідерландська Ост-Індські компанії в Бірмі.

Культура Бірми. "Золотий час" бірманської словесності. Архітектура та містобудування.

Аютія в "пізній" період (1584 — 1767 рр.). "Династія Золотого палацу". Завершення формування централізованої військової держави. Контакти з європейцями.

Малайя у XVI — XVII ст. Європейська колоніальна експансія на Малайському архіпелазі і Малаккському півострові. Португальська колоніальна база.

Султанат Аче. Джохор. Боротьба проти португальців.

Англійці та голландці в ПСА. Суперництво європейських колонізаторів на Молукках і Малайї. Торгові монополії.

Малайський архіпелаг. Ісламізація суспільства та вторгнення європейських колонізаторів. Перемога ісламу в Індонезії. Князівства Яви. Матарам. Боротьба проти голландських колонізаторів. Архіпелаг Банда. Події на заході Яви. Політика Я. Куна. Утвердження влади Нідерландської ОІК на Архіпелазі. "Амбонська різанина". Перша та друга молуккські війни. Третя молуккська війна.

Малайський архіпелаг у XVIII ст.

Іспанський колоніальний режим на Філіппінах. Специфіка демографічних та економічних умов Архіпелагу. Місце Філіппін у системі іспанської колоніальної імперії. Роль католицької церкви. Християнізація.

Формування принсипалії. Касикізм.

Феодалізація філіппінської землеробської економіки. Асьендарна система. Військове протистояння європейських держав на Філіппінах у другій половині XVIII ст. Реформи колоніальних властей періоду освіченого абсолютизму Карла III (1759 — 1788 рр.). Заснування Королівської філіппінської компанії (1785 р.). Економічне піднесення Філіппін наприкінці XVIII ст..

Наслідки двохсотлітнього процесу колонізації та іспанізації філіппінського суспільства. Особливості культурного синтезу.

Держави Індокитайського півострова у XVII — XVIII ст. Сіам. Бірма. Лаос. Камбоджа. В'єтнам. Політичний лад, соціально-економічний устрій, міжнародне становище.

Тема 5. Країни Південної Азії та Близького і Середнього Сходу: особливості історичного розвитку в середні віки та на межі нового часу

Специфічне положення субконтиненту Індії. Різноманітність етносів Індостану. Мозаїчність релігійних течій. Особливий, консервативний (інтровертний) шлях розвитку індуїської цивілізації. Унікальне місце в індійському суспільстві варново-кастової системи. Індуїзм як стрижень середньовічної індійської цивілізації. "Індуїстська революція". Зміни у варново-кастовій стратифікації індійського суспільства. Вплив індуїзму на розвиток індійської середньовічної культури. Нові жанри та стилі. Основні етапи політичної історії Індії в середні віки. Доісламський період (VI — XII ст.). Мусульманська експансія в Індо-Ганзьку долину. Махмуд Газневі. Делійський султанат (1206 — 1526 роки). Особливості ісламської державності в Індії. Взаємовідносини деспотичної держави та землеробської общини. Політика Мухамеда

Туглака Кривавого. Причини занепаду Делійського султанату.

Імперія Великих Моголів. Бабур. Система джагірів. Державний лад. Особливості організації військового, податкового та адміністративно-релігійного діванів. Правління падишаха Акбара. Державні та релігійні реформи. Політика “загального миру”. Виникнення нових літературно-філософських течій. Гуру Нанак та сикхізм. Зовнішня політика Акбара.

Політика реісламізації падишаха Селіма (1605 — 1627). Інволюція індійського господарства. Початок європейської експансії в Індії. Правління Аурангзеба. Причини занепаду Імперії Великих Моголів. Повстання сикхів, раджпутів, афганців та джатів. Маратхи.

Політична роздробленість Індії на початку XVI ст. Південна та Північна Індія: загальне та особливе в історичному розвитку. Занепад і розпад Делійського султанату. Бабур та заснування династії Моголів. Імперія Великих Моголів: особливості розвитку, соціально-політичний устрій, аграрні відносини. Акбар — батько індійського націоналізму. Його реформи (1556 — 1605рр.). Зміцнення влади падишаха. Джагіри. Зміни у системі оподаткування. Уніфікація системи мір і вагів, грошових одиниць. Розвиток торгівлі. Політика релігійного синкретизму. Принцип "загального миру". Скасування джизії. Крах релігійної політики Акбара.

Соціальні та політичні конфлікти в імперії. Релігійне сектантство. Махдисти. Рух роушанітів. Бхакті. Сикхізм.

Імперія Великих Моголів за правління наступників Акбара. Демографічна ситуація. Кастовий лад. Внутрішні і зовнішні причини розпаду імперії Великих Моголів. Правління Аурангзеба. Війна проти «невірних». Утворення нових держав в Індостані, їх типологія. Проникнення європейців. Роль Ост-Індських компаній. Англо-французьке суперництво в Індії. Сипаї. Паризький мирний договір 1763 року та встановлення англійського домінування в Індії. Завоювання Бенгалії англійцями і подальше розширення їх володінь. Методи колоніальної експансії. Субсидіарні договори. Трансформація британської Ост-Індської компанії в територіальну державу. Форми колоніальної експлуатації Індії в період первісного нагромадження. Культура Індії XVI — XVIII ст. ст. Особливий комплекс різноманітних етнолінгвістичних і конфесійних спільнот. Мозаїчність культури. Традиції індуїзму. Вплив ісламу на розвиток культури Індії.

Роль перської мови (фарсі). Література. Поезія. Індійський стиль, його характерні риси. Творчість поетів Мулли Джамі Бихуда, Мир Джалауддина Саядата, Файзі, Дари Шукоха, Абдул-Кадира Бедиля. Розвиток перськомовної історіографії. Хроніки. Абдул-Фазл Алламі, його "Акбар-наме". "Бабур-наме" — етнографічний та історичний опис Індії. Розвиток мови хіндустані. Урду. Поети – бхакти. Ідея релігійного синкретизму.

Індійська архітектура. Синтез індійських та середньоазійсько-іранських архітектурних стилів. Технічний прогрес у будівельній справі. Тадж-Махал.

Фресковий живопис і мініатюра. Контакти з європейцями та розширення уявлень індійців про світ поза межами власної країни. Інтерес до європейської науки. Знайомство європейців з індійською наукою, навичками індійців у виробництві сталі, фарбувальній справі.

Ранньосередньовічна Аравія. Особливості периферійного положення та соціально-економічного розвитку арабських племен у доісламський період.

Виникнення ісламу. Іслам — основні положення. Мухаммед як політичний і державний діяч. Внутрішні та зовнішні чинники успіху й стійкості арабських завоювань. Військова організація арабських племен. Релігійний фанатизм. Особливості віротерпимості. Ісламізація та арабізація підкорених країн. Арабо-мусульманська держава за правління перших чотирьох халіфів. Єдність держави і релігії. Політика та врівнення. Організація економічного життя арабських країн. Взаємовідносини мусульман і немусульман.

Дамаський халіфат Омейядів (662 — 750 роки). Піднесення арабо-мусульманської культури. Халіфат Аббасидів (750 — 1258 роки). Розвиток феодальних відносин. Розпад Багдадського Халіфату. Мусульманські спільноти після розпаду Халіфату. Особливості розвитку держав Північної Африки, Ірану та Середньої Азії у X — XIII ст. Домінування ісламських держав Іспанії та Єгипту. Салах ад-Дін та боротьба проти хрестоносців.

Держава Сельджукидів у Середній Азії. Завоювання Багдаду турками-сельджуками.

Початок проникнення тюркомовних племен у Малу Азію. Природно-кліматичні умови Анатолії. Держава сельджуків. Конійський султанат. Етногенез турків-османів. Середньовічний

турецький (османський) етнос. Анатолійський сплав. Посилення Османського бейлика. Ертогрул. Осман. Виникнення та розбудова османської військово-експансіоністської держави. Орхан та проголошення незалежності від монголів. Битва на Косовому полі. Захоплення турками-османами Балканського півострова.

Навала Тимура та її наслідки. Розпад Османської держави.

Міжвладдя та нове збирання османських земель. Мурад II та державне відродження Туреччини. Військова реформа. Яничари. Система девширме. Сіпахи. Особливості османської військово-бюрократичної машини. Соціально-становна структура Османії. Принцип меритократії.

Турецьке завоювання Константинополя. Створення Османської імперії. Політика Мехмеда II. Османська імперія в епоху розквіту. Політичний лад. Особливості організації османської поліетнічної конфедерації. Система мілетів. Податкова система.

Завоювання Селіма I на Близькому Сході. Проголошення османського султана халіфом.

Правління Сулеймана I Кануні – вершина могутності Османської імперії. Франко-турецький союз. Режим капітуляцій. Європейське туркофілство.

Османська імперія на схилі середньовіччя. Ослаблення й занепад турецької могутності. Правління Селіма II. Посилення релігійно-політичного тиску на немусульманське населення.

Криваві стабілізаційні реформи Кьопрюлю. Поразка османської армії під Віднем та перший територіальний поділ імперії за Карловицьким миром 1699 року.

Економічне і політичне становище держави. Особливості основних соціально-політичних та економічних інститутів імперії як світової держави. Золотоординські та візантійські засади османської державності, традиції ахійського і газійського рухів XII — XIII ст. Османський халіфат. Шаріатський характер держави. Інститут шейх-уль-іслама. Державний лад. Принцип єдності влади та колективного керівництва (шура). Правлячі ради (дивани).

Адміністративний поділ Османської імперії. Бейлербейства. Поліетнічна конфедерація. Система міллетів — найоригінальніша особливість османської адміністративно-політичної структури. Її екстра-територіальний характер.

Військово-політичний та шаріатський напрями управління в імперії. Організація фінансово-податкової служби. Самоврядні територіально-виробничі колективи – стрижень османської соціально-політичної структури. Тимарна система у XVI ст. Політика жорсткої централізації та регламентації роздачі тимарів. Султанські берати.

Соціальна структура османського суспільства у XVI — XVII ст. Уявлення про її ієрархічність, знатність та аристократизм. Аснафи як соціологічна абстракція. Система девширме. Капикулу. Яничари. Специфіка військової організації та управлінського апарату. Посилення деспотичних явищ в османській державній структурі.

Османська аграрна економіка неринкового типу у XVI — XVII ст. Нормативний характер міського сектору економіки. Зовнішня торгівля. Режим капітуляцій. "Революція цін" та її вплив на економічну рівновагу Османської імперії. Криза влади. Управління великого візира Мехмеда Соколлу (1579р.). Епоха політичної нестабільності. Джелялійська смута (1596 – 1658рр.). Політика традиціоналізму в I третині XVII ст. "Записка" Кочибея. Реставрація староосманських порядків за правління Мурада IV.

Політичний хаос 1653 – 1656 років та військові конфлікти. Наслідки періоду «теваккуф деврі» . Чифтлики. Льтизам. Формування нової місцевої знаті у другій половині XVII ст. Аяни. Розклад старих соціально-політичних структур. Політика традиціоналізму великих візирів із сімейства Кьопрюлю. Період стабілізації (1656 — 1683рр.).

Відновлення османської експансії в Європі. Поразка під Віднем 1683 року. Карловицький мир 1699 року та перший розподіл Османської імперії.

Структурна криза держави турецьких султанів у XVIII ст. Її особливості. Занепад соціально-політичної сфери суспільного життя. Спроби часткового оновлення. Формування нового режиму влади. Поєднання староімперської деспотичної форми правління та нового більш складного і диференційованого державного механізму. Посилення політичного впливу периферії. Трансформація структури центральної влади. Зрушення в османській зовнішній політиці. Інтерес до військового досвіду європейських держав, до їх політичного та культурного життя.

Спроби "європеїзації" турецького суспільства «епохи тюльпанів» (1718 — 1730 рр.). Діяльність першого покоління османських "західників" у 1730-х роках. Вестернізатори 1770-х — 1780-х років. Великий візир Мехмед — паша (1757 — 1763 рр.).

Війни Османської імперії XVIII ст. та їх наслідки. Російсько-турецька війна 1768 — 1774 років. Катастрофічні наслідки поразки. Кучук-Кайнарджийський мирний договір. Виникнення Східного питання. Його місце у міжнародних відносинах наприкінці XVIII ст.

Арабські країни Близького Сходу. Відцентрові тенденції у політичному становищі Порти. Фактичний розпад Османської імперії. Арабські самостійні державні утворення феодально-регіоналістського типу. Регентства. Мамлюцький емірат у Єгипті. Дейський Алжир. Мекканський шерифат у Хіджазі. Держава Хасанідів в Іраку. Володіння аль-Азмів у Сирії. Вотчини династій Курдистану, Лівану і Неджду. "Розкольницькі" імамати: зейдитів у Ємені, хариджитів в Омані.

Економічне становище арабських країн. Деградація господарства. "Бедуїнізація" Близького Сходу. Ремесло і торгівля. Міста. Причини занепаду.

Розклад староосманської політичної системи. Зміни у складі правлячого класу. Мамлюки. Співвідношення світської та духовної влади. Військовий характер арабських режимів XVIII ст. Міські аяни. Боротьба аянів і яничарських угруповань за владу.

Піднесення інтелектуального та духовного життя. Його традиційний характер. Фольклор і народна культура. Місцеве мистецтво. Вплив османських шкіл на розвиток архітектури, мініатюри та музики. Куттаби і медресе. Література. Жанр біографії і мандрівок. Творчість Абу аль-Гані Набулсі (1641 — 1731 рр.). Суфізм. Ісламський фундаменталізм. Муртада аз-Забіді (1739 — 1791 рр.). Ваххабіти.

Відносини із Заходом. Криза "османізму" як світоглядної системи. Поширення почуття арабського регіоналізму. Відродження культу арабських звичаїв і мови.

Мамлюцький Ірак. Його становлення (1704 — 1723 рр.). Політика Хасан-паші. Кавказькі мамлюки. Політичний лад. Відносини з бедуїнами. Ірак в другій половині XVIII ст.

Сирія. Яничари та боротьба за владу. Прихід до влади Ізмаїл-паші аль-Азма (1725 р.). Заходи по впорядкуванню системи управління. Військово-олігархічний режим. Сирія під управлінням роду Аль-Азмів (1725 — 1883 рр.). Сімейна унія. "Анклавний" Халеб. Соціально-політична дестабілізація. Голодні бунти та яничарські заколоти.

Ліван. Сирійські сектанти. Система васально-сюзеренних зв'язків. Прихід до влади роду Шехабів. Друзи та мароніти. Християнська колонізація центрального Лівану.

Розвиток торгівлі, ремесла, терасного землеробства. Шовківництво. Боротьба за оновлення (1736 — 1790 рр.). Латинізація церкви. Європеїзація духовенства.

Особливості формування самобутньої ліванської державності. Ісламський фундаменталізм.

Палестина. Спроба утворення самостійної арабської держави у середині 1770-х років. Держава Захір аль-Омара. Ідея арабської народності. Політика віротерпимості.

Деспотичний характер режиму. Господарський лад та економічна політика. Зовнішня політика. Війна з Портою. Відновлення староосманських традицій. Режим Ахмеда Джебзара.

Ваххабіти в Аравії. «Пуритани пустелі». Мухаммед ібн Абд аль-Ваххаб (1703 — 1792 рр.). Екстенсивний характер господарства Аравії. Кочове скотарство та поливне землеробство оази.

Номінальний характер влади Порти. Конгломерат еміратів. Боротьба між еміратами Бану Халід і Мекканським шерифатом Хашимітів.

Поширення ваххабізму. Підкорення ваххабітами еміратів і кочових племен Неджду. Вихід за межі Аравії наприкінці XVIII ст. Напад на Кербелу. Імперія ваххабітів.

Османський Єгипет та північноафриканські вілайєти у XVIII ст.

Особливості регіоналізму. Формування незалежних арабських держав. Формальна належність до Османської імперії. Особливості державного устрою. Внутрішня та зовнішня політика регіоналістських державних утворень. Їх культурно-цивілізаційні цінності та звичаї. Спільні риси історичного розвитку.

Змістовий модуль 2.
Нова історія країн Азії та Африки (кінець XVIII – початок XX ст.)

Тема 1. Епоха колоніалізму на Сході. Система колоніального та напівколоніального синтезу

Типологія державного ладу та соціальної організації країн Сходу наприкінці XVIII ст. Феодално-бюрократичні держави. Особливості далекосхідної політичної культури. Суспільно-політична система Османської імперії.

Патріархальні держави. Уповільнена трансформація соціального та державного ладу: причини, особливості, вплив географічного середовища. Різноманітність політичної організації та соціальної структури патріархальних держав, їх основні риси (слабка централізація, перманентні династичні кризи, нерозвиненість державного самоврядування, система данницьких відносин, станово-статусний характер соціальної організації).

Потестарні і додержавні етнополітичні утворення, та вплив на їх розвиток зовнішніх чинників. Особливості механізму відновлення потестарної державності. Казахські ханства, Аравійські султанати Аден, аль-Касирі, аль-Куайті, шейхство Кувейт, Ачехський султанат на Суматрі. Авторитетна верховна влада — характерна ознака потестарної держави.

Соціальна організація східних державних утворень. Поняття "стан" та східний соціум.

Колоніальна політика західних держав наприкінці XVIII — у 70-х роках XIX ст. Особливості колоніалізму епохи промислового капіталу: перехід до широких територіальних загарбань та прагнення до освоєння країн Сходу як ринків збуту європейських товарів та джерел промислової сировини.

Суперництво між європейськими державами в Азії та Африці. Створення колоніальних імперій. Система напівколоніальної залежності: встановлення низьких мит на імпорт іноземних товарів; передача митниць під управління європейців; екстериторіальність європейських анклавів на територіях незалежних держав; неспісудність європейців місцевим судам на всій території держави.

Особливості розвитку первинного накопичення капіталу на Сході. Проблема ранніх модернізаційних реформ в країнах Азії та Африки. Зародження сучасної суспільної думки країн Сходу.

Криза східнофеодального ладу та дезорганізація традиційного суспільства внаслідок вторгнення капіталістичної Європи.

Проблема модернізації та адаптації країн Сходу до нових умов існування. Пренатальна стадія модернізації, її феодална основа, наслідки стабілізаційних заходів. Особливості східного просвітництва індустріальної епохи. Проблема поєднання "нового і старого". Спроби модернізації релігії на Сході. Східний націоналізм. Ідеї конституціоналізму і парламентаризму, просвітницької монархії і розподілу влади. Зародження наднаціональних ідеологій на Сході. Соціалізм і панісламізм.

Основні цивілізаційні регіони розвитку нового у суспільній свідомості: мусульманський (близькосхідний і центральноазійський), індуїстсько-буддистський (індоостанський та південносхідно-азійський) і конфуціанський (східноазійський). Особливості культурної трансформації. Чинники темпів модернізації східних суспільств на межі XIX — XX ст.

Становлення сучасних форм політичного життя на Сході. Основні передумови розвитку нового політичного процесу, його спільні та відмінні риси від європейського. Співвідношення ендогенних та екзогенних імпульсів політичного розвитку Сходу.

Особливості структурної перебудови східних суспільств на межі XIX — XX ст. Роль "освіченого класу" Сходу у модернізаційних процесах. Несистемні народні рухи народів Азії та Африки, їх наслідки. Ідея "золотого" минулого та ксенофобія.

Розвиток ідеї національного відродження, її суперечливість та подвійний характер. Традиціоналісти, синтезатори та західники.

Особливості осмислення на Сході ідеї "демократії". Створення та діяльність перших політичних партій, специфіка їх організації та функціонування, регіональний характер. Партійно-конгломерати. Співвідношення традиції та модернізації у діяльності партійних структур мусульманських країн. Національно-колоніальне питання у західноєвропейській суспільно-

політичній думці.

Особливості буржуазних революцій на Сході на початку ХХ ст. "Пробудження Азії" в історіографії.

Тема 2. Країни Середнього та Арабського Сходу в Новий час

Структурна криза в Османській імперії наприкінці ХVІІІ ст.: її причини та прояви. Реформи Селіма ІІІ ("нова система"), їхній зміст та причини невдач. Байрактар-паша і "Рушукські друзі".

Активізація колоніальної політики західних держав і Османська імперія. Франко-турецька війна 1798 — 1802 рр. Посилення національно-визвольного руху на Балканах. Російсько-турецька війна 1806-1812 рр. Бухарестський мир.

Реформи Махмуда ІІ. Ліквідація яничарського корпусу. Національно-визвольний рух пригноблених народів. Російсько-турецька війна 1828-1829 рр. "Єгипетське питання" та боротьба великих держав за вплив на Близькому Сході. Політика статус-кво.

Танзимат. Західні держави і реформи в Османській імперії. Гюльханейський указ 1839 року. Основні етапи реформ епохи Танзимату. Декларація справедливості. Декларація свободи. Загострення "східного питання" в середині ХІХ століття. Східна (Кримська) війна 1853 — 1856 років та її наслідки.

Конституційний рух 60-х — 70-х років ХІХ ст. "Товариство нових османів". Доктрина османізму.

Загострення економічної та політичної кризи Османської імперії у середині 1870-х років. Конституція 1876 року. Поразка "нових османів". Російсько-турецька війна 1877 — 1878 рр. Сан-Стефанський мирний договір. Берлінський конгрес 1878 р. та його наслідки. Абдул-Хамід ІІ і режим "зулюму".

Османська імперія в період "зулюму". Відсталість економічного розвитку. Аграрний характер економіки. Роль іноземного капіталу у господарському житті імперії. Управління Оттоманського боргу. Особливості напівколоніального статусу Туреччини. Фінансово-економічне закабалення імперії іноземними банками. Оттоманський банк. Боротьба за концесії.

Деспотичний режим Абдул Хаміда ІІ. Мегаломанія султана. Політика панісламізму. Національне питання в імперії. Зародження молодотурецького руху, вплив на нього зовнішніх та внутрішніх чинників. Соціальні основи молодотурок. Основні риси доктрини молодотурок, їх діяльність, ставлення до внутрішніх та міжнародних проблем імперії. Погляди А. Різи-бея та М. Сабахеддина. Утворення об'єднаної "Османської спілки прогресу та єднання" у 1907 р. "Декларація" молодотурок про скасування феодально-абсолютистського режиму та відновлення Конституції 1876 р. Молодотурецька революція. "Двовладдя". Контрреволюційний заколот 1909 р. Прихід до влади молодотурок, їхня політична практика.

Ускладнення міжнародного становища Туреччини, Триполітанська і Балканські війни. Доктрина пантюркізму.

Каджарський Іран наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст.: влада і суспільство.

Міжнародне становище Ірану наприкінці ХVІІІ — на початку ХІХ ст. Боротьба між Англією і Францією за Іран. Перша і друга ірано-російські війни. Гюлістанський і Туркманчайський договори. Загострення англо-російських суперечностей. Убивство О.С. Грибоєдова. Англо-іранський торговий договір 1841 р. Проникнення іноземного капіталу в Іран і його наслідки.

Зародження бабідського руху. Вчення Алі-Мохаммеда (Баба). "Беян". Пропагандистська діяльність бабідів у 1844 — 1848 роках. Бабідські повстання, їх причини, хід, характер, поразка та її наслідки. Бехаїзм. Сепаратистські виступи курдів, шахсевенів, туркменів, арабів.

Реформи мірзи Тагі-хана. Опір консервативних сил та усунення реформатора з політичної арени.

Англо-іранська війна 1856-1857 рр. і Паризький мир. Перетворення Ірану в напівколонію. Особливості розвитку капіталізму. Початок буржуазно-національного руху. Роль ісламу і шіїтського духовенства в суспільно-політичному житті. Англо-російські суперечності в Ірані. Боротьба за Перську затоку. Посилення позицій Німеччини в Ірані.

Початок іранської революції 1905-1911 рр. та її періодизація. Утворення і діяльність меджлиса, прийняття конституції. Позиція іноземних держав щодо іранської революції. Англо-російська угода 1907 р. Контрреволюційний переворот 1908 р. Тебризьке повстання 1908-

1909 рр. Роль кочових племен у революції. Російські більшовики та іранська революція. Інтервенція Англії та Росії і поразка революції. Проблеми історіографії іранської революції 1905-1911 рр.

Політика Абдуррахман-хана і реформи кінця 60-х — 70-х років XIX ст. Англо-російська угода 1873 р. Курс "наступальної політики" Англії в Афганістані. Місія генерала М. Столетова. Друга англо-афганська війна 1878-1880 рр.

Гандамакський договір і народне повстання в Кабулі. Англо-афганський договір 1893 р. "Лінія Дюранда" і розкол країни. Повстання пуштунів проти англійців (1895-1897 рр.). "Місія Дена". Кабульський договір 1905 р. Англо-російська угода 1907 р. і Афганістан. Зародження руху молодшафганців. Просвітницькі ідеї М. Тарзі. Староафганці та їх політична програма. Насрулла-хан.

Загальна характеристика арабського світу напередодні змін.

Єгипет у процесі формування самостійної державності. Єгипетський похід Наполеона Бонапарта та англо-французьке суперництво в Єгипті. Ам'єнський мирний договір 1802 р. і прихід до влади Мухаммеда Алі.

Особливості розвитку Єгипту в першій половині XIX ст. Реформи Мухаммеда Алі. Зовнішня політика. "Єгипетська криза" 1831-1833 рр. Втручання західних держав у "єгипетську кризу" 1838-1841 рр. та його наслідки. Реформи 1850 — 1870-х рр. у Єгипті.

Сирія напередодні епохи Танзимата. Яничарсько-ашрафське протистояння. Сирія та Ліван в епоху Танзимата. Міжконфесійні конфлікти.

Ірак за правління військово-бюрократичної корпорації мамлюків.

Аравійський півострів. Соціокультурна розпорошеність населення. Кувейт. Катар. Оман. Ємен. Хиджаз. Саудівський емірат. Політика Великобританії в Аравії. Встановлення англійського панування на морських шляхах з Перської затоки до південних воріт Червоного моря. Аравійські країни у 1840-х — 1860-х рр.

Арабські країни Магриба. Експансія англійських і французьких колонізаторів у Північній Африці. Захоплення Францією Алжиру та визвольна боротьба алжирського народу.

Туніс і Марокко наприкінці XVIII ст. — 1870-х рр. Реформи Ахмед-бея в Тунісі. Експансія західних держав. Західне Триполі. Правління пашів династії Караманли.

Братство сенуситів. Мухаммед Бен Алі ас-Сенусі (1787 — 1859) та його фундаментальські ідеї. Утворення першої теократичної держави сенуситів у 1856 р.

"Арабське відродження" і боротьба за розвиток арабської культури. Іслам у суспільному житті арабських країн.

Тема 3. Країни Південної та Південно-Східної Азії в Новий час

Англо-сикхські війни й анексія Панджабу. Організація управління Індією. Британська адміністрація і місцеві князівства. Аграрна політика англійців. Колоніалізм і традиційні індійські структури.

Зародження національного руху. Рам Мохан Рай.

Антианглійське повстання 1857-1859 рр.: причини, початок, хід, основні центри боротьби. Соціальний склад повстанців, роль місцевої знаті та сипаїв. Характер повстання, його наслідки. Проблеми історіографії повстання 1857-1859 рр.

Британська політика в Індії після придушення повстання, реформи кінця 50-х — початку 60-х років.

Закон про управління Індією 1858 року. Зміцнення та централізація колоніального апарату управління. Політика створення місцевої елітної опори колоніальної влади. Утворення дорадчих рад у 1861 р. Судова реформа 1861 — 1864 рр. Військова реформа та впровадження нових засад в організацію англо-індійської колоніальної армії. Скасування доктрини Дальхузі. Арендне законодавство 1861 — 1885 рр. Дарбар 1877 року. Включення васальних князівств до складу Британської імперії.

Зміни в системі колоніальної експлуатації Індії в останній третині XIX ст. Перехід до основ "вестмінстерської системи". Особливості розвитку капіталізму. Нові риси соціально-економічного розвитку. Зміни у соціально-класовій системі. Формування національної спільності у різних народів Індії. Виникнення буржуазно-національного руху і утворення партії

Індійський національний конгрес (ІНК). Зародження мусульманського общинного руху. Діяльність ІНК наприкінці XIX — на початку XX ст., виділення радикального крила. Бал Гангадхар Тілак і його політична програма.

Політика колоніальної адміністрації. Розпалювання індо-мусульманської ворожнечі. Закон про розподіл Бенгалії і масові антиколоніальні виступи 1905-1908 рр. Особливості діяльності опозиції. "Сварадж" і "свадеші". Утворення Мусульманської ліги. Англійська політика в Індії у 1909-1913 рр. Реформи Морлі-Мінто.

Імперська законодавча рада. Впровадження куріальної системи виборів. Консолідація колоніального режиму. Візит до Індії Георга V. "Політика умиротворення" віце-короля лорда Хардинга. Скасування розподілу Бенгалії.

Культура Індії Нового часу.

Держави Індокитайського півострова наприкінці XVIII — середині XIX ст.

Мьянма (Бірма). Англо-бірманські війни. Загарбання Нижньої Бірми. Реформи короля Міндона. Англо-бірманські нерівноправні договори.

Імперія Нгуєнів наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Освоєння Півдня. Реформи Тхе То. Політична боротьба у В'єтнамі в 20-50-ті роки XIX ст. Час "реалістів". Соціально-економічна політика Нгуєнів на Півночі. Ріст міст. Розвиток мануфактури. Формування внутрішнього ринку. Зовнішня політика В'єтнаму. В'єтнам-китайські відносини.

Ера Мінг Манг. Консервативна політика гіперцентралізації Тхань То. "Велика Північ". "Біньдінський експеримент". Боротьба з "реалістами" на Півдні. Вторгнення в Кампучію. В'єтнам у 40-50-ті роки XIX ст. Регентська рада. Політична та економічна нестабільність країни. Повстання під керівництвом Као Ба Куати.

Кампучія, Таїланд (Сіам), Лаос наприкінці XVIII — середині XIX ст.: особливості соціально-політичних та економічних процесів. Зовнішньополітичне становище. Реформи Анг Донга в Кампучії.

Англо-голландське суперництво в Індонезії наприкінці XVIII — на початку XIX ст. і захоплення Індонезії Англією. Реформи Стемфорда Рафлза на Яві. Система райятварі. Розвиток плантацій у князівствах Джокьякарта і Суракарта. Відновлення голландського панування. Система "примусових культур".

Філіппіни наприкінці XVIII — середині XIX ст. Королівська філіппінська компанія (1785 р.), скасування її привілеїв (1830 р.), початок економічного проникнення капіталістичних держав (30-50-ті роки XIX ст.). Зародження національного руху.

Основні риси та особливості суспільно-економічного та соціально-політичного розвитку, вплив традицій і релігії. Бірма. Таїланд. Камбоджа. Малайзія. Індонезія. Філіппіни. Роль природно-географічного чинника, близькості китайсько-конфуціанської та індо-буддистської цивілізації. Значення релігійних і торгово-економічних контактів з мусульманським світом. Рівень та специфіка розвитку традиційного суспільства країн регіону, особливості соціально-політичного ладу, ступінь контактів з країнами Заходу.

Колоніальний розподіл Індокитайського півострова. Загарбання Францією В'єтнаму. Встановлення "протекторату" над Лаосом і Камбоджею. Утворення "Індокитайського союзу". Зародження буржуазно-національного руху.

Боротьба європейських держав за перетворення Сіаму у напівколонію. Встановлення британського панування у Бірмі і Малайї. Особливості розвитку Індонезії під владою голландських колонізаторів.

Особливості національного руху на Філіппінах. Хосе Рісаль. Утворення Катіпунану. Національно-визвольна революція 1896 — 1898 рр. Проголошення Філіппінської республіки. Малолосська конституція 1898 р. Агресія США. Американський колоніальний режим (1896 — 1916 рр.): стан на мусульманському Півдні, політика "філіппінізації" та її наслідки, закон Джонса 1916 р.

Тема 4. Країни Далекого Сходу в Новий час

Економічне і політичне становище Цінської імперії. Китайська "самоізоляція" і політика капіталістичних держав. Місії Макартнея і Амхерста. Вплив англійської опіумної торгівлі на загострення внутрішньополітичного становища в Китаї. Англо-китайський конфлікт і перша

„опіумна” війна 1840-1842 рр. Нанкінський договір (1842 р.) та інші нерівноправні договори Китаю із західними державами. Наслідки насильницького „відкриття” Китаю.

Селянська війна тайпінів. Вчення Хун Сюцюаня. Початок селянської війни і проголошення Тайпін тяньго. Періодизація тайпінського повстання. Внутрішня і зовнішня політика керівників повстання.

Причини занепаду Тайпін тяньго. Втручання іноземних держав у внутрішні справи Китаю. Друга “опіумна” війна 1856-1860 рр. та її наслідки. Тяньцзиньський договір (1858 р.) та Пекінська конвенція (1860 р.).

Місія М.П. Ігнатєва і початок нового етапу у російсько-китайських відносинах. Британська політика “інтернаціоналізації та спільних дій”.

Інтервенція західних держав і поразка селянської війни тайпінів. Проблеми історіографії тайпінського повстання.

Консолідація цінського режиму. Регіоналізація Китаю, формування місцевих угруповань. Лі Хунчжан і політика “самопідсилення”. Сутність неорганічної модернізації. Особливості генезису капіталізму в Китаї.

Політика іноземних держав у Китаї. “Справа Маргарі” і Чифуська конвенція 1876 р. Руйнування “Рах Sinica”.

Особливості розвитку капіталізму в Китаї.

Міжнародне становище і зовнішня політика Цінської династії в останній третині XIX ст. Франко-китайська війна 1884 — 1885 рр. Японо-китайська війна 1894 — 1895 рр. та її наслідки. Розподіл Китаю на “сфери впливу”.

Виникнення буржуазно-національного руху. Кан Ювей і реформаторський рух. “Сто днів реформ”.

Загострення суспільно-політичної ситуації наприкінці XIX ст. Ідеологічна експансія західних держав. Християнство в Китаї. Діяльність таємних товариств. Рух іхетуанів: ідеологія, соціальний склад, характер і етапи. Урядова політика щодо іхетуанів. Події в Пекіні влітку 1900 р. Інтервенція іноземних держав і “Заключний протокол” 1901 р. Дискусійні питання в історії руху іхетуанів.

Поглиблення суспільно-політичної кризи в Китаї на початку XX ст. та її компоненти. Нова спроба ліберальних реформ (“нова політика”). Політична діяльність та ідеологія Сунь Ятсена, “три народних принципи”. Утворення “Об’єднаної спілки” (“Союзної ліги”).

Повстання в Учані і початок революції. Розстановка політичних сил, роль ліберальної буржуазії. Розгортання революційної боротьби в Південному і Центральному Китаї. Проголошення республіки і формування тимчасового революційного уряду. Обрання Сунь Ясена тимчасовим президентом республіки. Іноземні держави і китайська революція. Зречення Цінської династії і передача влади Юань Шікаю. Утворення партії гоміньдан. Встановлення диктатури Юань Шікаю. “Друга революція”. Характер і підсумки революції 1911 — 1913 рр. (поразка чи перемога?). Проблеми історіографії Сінхайської революції.

Політична ситуація у національних районах Китаю. Сіньцзян у російсько-китайських відносинах кінця XIX — початку XX ст. Тибетська криза початку XX ст. Проголошення незалежності Монголії (1911 р.) і російсько-китайсько-монгольська угода 1915 р.

Культура Китаю Нового часу.

Криза токугавського режиму. Насильницьке „відкриття” Японії і політика капіталістичних держав. “Ансейські договори”.

Російсько-японські відносини. Місія Є. Путятіна. Симодський акт 1855 р. Договір 1858 р. про торгівлю і мореплавство. Цусімський інцидент 1861 р.

Загострення політичної кризи, рух проти іноземців і сьогунату. Громадянська війна і ліквідація сьогунату. “Мейдзі ісін” — революція чи реформа, закономірність чи феномен? Буржуазні перетворення наприкінці 60-х — початку 70-х років XIX ст. та їх роль у капіталістичній модернізації Японії. Історіографія “революції Мейдзі”, дискусія відносно її характеру. Точка зору В. Молодякова (концепція “консервативної революції” стосовно Сходу).

Політична ситуація в 70-80-ті роки. Доля самурайства і його ідеології. “Рух за свободу і народні права”. Утворення перших політичних партій. Конституція 1889 р., її буржуазні та традиційні аспекти. Порівняння першої японської Конституції з європейськими.

Характер і особливості капіталістичної модернізації Японії. Роль держави у розвитку промисловості. Практика "зразкових підприємств". Початок становлення індустріального суспільства.

Зовнішня політика. Японська дипломатія і проблема нерівноправних договорів. Ідеологія і практика експансіонізму. Загарбання островів Рюкю (1872 р.). Похід на Тайвань (1874 р.). Російсько-японські переговори 1872-1875 рр. і Петербурзький договір про "обмін" територіями. Агресія проти Кореї. Японо-китайська війна 1894-1895 рр. Сімоносекський мирний договір та західні держави.

Японія в міжнародних відносинах на Далекому Сході. Англо-японський договір 1902 р. Японо-російська війна 1904-1905 рр. та її наслідки. Анексія Кореї. Формування японської колоніальної імперії.

Японія на початку ХХ ст. Особливості соціально-економічного розвитку. Японські концерни. Внутрішня ситуація в країні. Утворення і діяльність буржуазних політичних партій. Вплив мілітаристських та націоналістичних ідей. Сен Катаяма і соціалістичний рух в Японії. "Справа Котоку" ("справа про скривдження трону"). Рух "Демократія Тайсьо".

Японська культура "епохи Мейдзі".

Тема 5. Тропічна і Південна Африка наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.

Перші колоніальні війни. Початок колоніального розподілу Африки. Утворення держави Лібєрія.

Ефіопія (Абіссінія): особливості історичного розвитку. Християнство в Ефіопії.

Англійська експансія на Півдні Африки. "Великий трек" і заснування бурських республік. Розподіл земель європейських колоністів на дві частини — північну, бурську, і південну узбережну, англійську. Держава зулу в Наталі. Боротьба зулусів з бурами. Особливості антиколоніальної боротьби африканських народів.

Держави Західної Африки. Вплив работоргівлі на розвиток регіону.

Повстання фульбе на чолі з Османом Дан-Фодіо. Утворення султанатів Сокото і Ганду.

Східна Африка. Султанат Занзібар. Угоди про протекторат африканських вождів з англійцями і німцями.

Заборона работоргівлі (1807 р.), рабства (1833 р.), вивезення рабів (1841 р.) Англією. Торговельні суперечності. Занепад датських та нідерландських факторій.

Діяльність християнських місій. Місіонерські товариства Англії та США. Їх роль в активізації західного проникнення у внутрішні райони Африки. Наукові експедиції. Британська "Асоціація для заохочення відкриття внутрішніх районів Африки".

Колоніальний розподіл Африки. Методи колоніальної експансії, "феномен" Бельгії. Берлінська конференція 1884 — 1885 рр. Системи управління. Методи експлуатації африканських народів та інтеграції африканських територій в СКГ. Зміни у соціально-економічному розвитку та соціально-класовій структурі.

Антиколоніальні рухи: причини, характер, особливості (по регіонах). Вплив традицій, нові явища.

Ефіопія: спроби зміцнення абсолютистської влади у другій половині ХІХ ст. Теодорос II і його реформи. Англо-ефіопська війна 1867-1868 рр. Міжнародне становище Ефіопії в останній третині ХІХ ст. Активізація політики європейських колонізаторів. Менелік II і відновлення централізованої ефіопської держави. Італійська експансія в Ефіопії, Італо-ефіопський договір 1889 р. "про дружбу і торгівлю". Італо-ефіопська війна 1894 — 1896 рр. та її наслідки. Росіяни в Ефіопії. Відносини із західними державами на початку ХХ ст. Англо-франко-італійська угода 1906 р. про поділ Ефіопії на "сфери впливу". Політична боротьба після смерті Менеліка II, переворот 1916 р.

Ситуація на півдні Африки наприкінці ХІХ ст. Компанія "Де Бірс" і Британська південноафриканська компанія. Політика Сесіла Родса. Німецька експансія на Півдні Африки. Англо-бурська війна 1899 — 1902 рр. та її наслідки. Антиколоніальна боротьба народів Південної Африки на початку ХХ ст. Утворення Південно-Африканського Союзу, його становлення як расистської держави. Діяльність неєвропейських політичних організацій на Півдні Африки.

Загальні проблеми Африки на рубежі XIX — XX ст. Зародження панафриканізму. Панафриканська конференція 1900 р.

Тема 6. Країни Сходу на межі нового і новітнього часу: підсумки історичного розвитку

Спільне та особливе в історичних шляхах афро-азійських суспільств і західного світу в Новий час. Роль природно-географічного чинника. Вплив релігії. Людина і держава. Значення контактів з капіталістичним Заходом. Феномен Японії.

Країни Сходу – аграрно-сировинні додатки західних держав. Посилення відставання Сходу від Заходу. Наслідки колонізації для подальшого розвитку країн Азії та Африки. Характер трансформації країн Азії та Африки в період колоніалізму. Колоніальний синтез. Формування основ «третього ешелону» світового розвитку, його риси. Роль зовнішнього імпульсу, неорганічність капіталістичної еволюції, співіснування буржуазних і капіталістичних структур, економічні диспропорції, жорстка «сировинна» прив'язка до МКГ, величезний розрив у рівнях розвитку між «центрами-метрополіями» і відсталою східною «периферією». Диспропорції соціально-економічного розвитку внутрішнього порядку. Колоніальна та напівколоніальна залежність країн Азії та Африки як чинник обмеженості росту нових явищ. Формування основ для національно суверенного варіанту розвитку країн Сходу.

3. ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

№1.

Османська імперія: становлення та розвиток османського суспільства

План:

1. Історія утворення Османської держави.
2. Аграрні відносини в Османській імперії:
  - а) тимари і зеамети;
  - б) мюсселеми;
  - в) хасси.
3. Турецьке місто, ремесло і торгівля.
4. Причини кризи Османської держави. Криза тимарної системи.

Засвоїти поняття і терміни: султанат, халіфат, Висока Порта, суннізм, диван, шура, міллет, джизія, яничари, капикулу, шейх уль-іслам, тимар, зеамет, хасса, арпалік, реая, харадж, умма, улама, аскери, аснаф, ан-нас, девширме, режим капітуляцій, «теваккуф деврі».

Підготувати реферати: "Військові формування у турецькій армії: сипахи, яничари"; "Особливості міжконфесійних відносин в Османській імперії".

Методичні поради

Вивчення теми має на меті формування цілісного розуміння студентами сутності османсько-мусульманської цивілізації, ролі у її розвитку релігійного чинника та поліетнічного складу населення.

Розгляд питань теми розпочинається з історичного екскурсу в історію середньовічного Сходу: розглядається період становлення Османської імперії в ході її завоювань на Заході і на Сході. Аналізується також сформована Османами форма політичного ладу. Центральними проблемами заняття є економічні та соціальні: аграрний лад, ремесло, місто, торгівля та особливості системи аснафів і міллетів.

Розгляд другого питання варто розпочати з характеристики прав на землю тимаріотів і заїмів, третього — з особливостей еволюції турецького міста.

Висвітлюючи питання про кризу Османської імперії у XVII — XVIII ст., не слід обмежуватися лише характеристикою змін у військово-ленній системі в "канун потопу", адже криза мала комплексний характер. З огляду на це, необхідно заслухати доповіді про військову організацію турок-османів та про систему міллетів-общин.

Рекомендовані джерела та література

1. Белова Е.В. Православные народы Австрийской и Османской империй в Прутском походе 1711 г. // Вопросы истории.—2009.—№10.
2. Витол А. Османская империя (начало XVIII в.). — М.: Наука, 1987.
3. Гасратян М.А., Орешкова С.Ф. Очерки по истории Турции. — М., 1983.
4. Головін Ю. Османська імперія в XIV-XV ст. Матеріали до уроку. Всесвітня історія.7 клас //Історія України:Додаток до газ. «Шкільний світ».—2006.—№11.—С.5–8.
5. Гринин Л.Е., Коротаев А.В. О некоторых особенностях социально-политического развития Османского Египта (XVI — XVIII вв.) // Восток. — 2009. — №1. — С. 46 — 62.
6. Эвлия Челеби. Книга путешествия: В 3 т. — М.: Наука, 1983.
7. Еремеев Д.Е. Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории). — М.: Наука, 1971.
8. Закат империй. Семинар // Восток. — 1991. — №4-5.
9. Записки янычара. Написанные Константином Михайловичем из Островицы. — М.: Наука, 1978.
10. Иванов Н.А. О типологических особенностях арабо-османского феодализма // Народы Азии и Африки. — 1978. — №3.
11. Ислам и общество: Круглый стол // Вопросы философии. — 1993. — №12.
12. Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 — 1600. — К., 1998.
13. Ислам: Энциклопедический словарь. — М., 1991.
14. История Османского государства, общества и цивилизации : в 2 ч./ сост. Т.Е. Михайлова-Могильницкая.—М.:Вост.лит., 2006.—Ч.2.—586 с.

15. Кадырбаев А.Ш. Османская и Российская империи: общее византийское и золотоордынское наследие // Восток. — 2003. — №2. — С. 145 — 155.
16. Кинросс лорд. Расцвет и упадок Османской империи. — М.: Крон-пресс, 1999.
17. Кобищанов Т.Ю. Между кануном и шариатом :религиозная политика османских властей в сирийских провинциях в XVI– начале XIX в.// Вест.Моск. ун–та. Сер.13. Востоковедение.–2005.–№4.– С.52-69.
18. Кримський А. Історія Туреччини. — К.-Л., 1996.
19. Курукин И.В. Артемий Петрович Волинский// Новая и новейшая история.–2011.–№7.– С.53–78.
20. Кулланда М.В. Османское огнестрельное оружие и вопросы атрибуции// Вестник Моск.ун–та. Сер.13.Востоковедение.–2004.–№1.–С.3–20.
21. Хрестоматия по новой истории. — М.: Соцэкгиз, 1963 (Т.1). — С. 478 — 482.
22. Ланд П. Ислам.–М.: Астрель, 2003.
23. Мейер М.С. Османская империя в XVIII в.: Черты структурного кризиса. — М., 1991.
24. Мейер М.С. Некоторые черты аграрных отношений в Османской империи // Историография стран Востока (проблемы феодализма). — М., 1971.
25. Миллер А.Ф. Турция: актуальные проблемы новой и новейшей истории. — М., 1983.
26. Мирский Г. И. Ислам:история и современность // Новая и новейшая история–2010.–№1.
27. Михнева Р. Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века. — М.: Наука, 1985.
28. Мустаразаде Т. Стамбульское восстание 1730 года// Восток.–2006.–№3.–С.121–128.
29. Новичев А.Д. Турция. Краткая история. — М., 1965.
30. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV — XVI вв. — М., 1984.
31. Орешкова С.Ф. Османская империя: проблемы межконфессио-нальных отношений // Восток. — 2008. — №6. — С. 33 — 43.
32. Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов. — М.: Наука, 1984.
33. Петросян Ю.А. Могущество и гибель Османской империи. — М., 1990.
34. Пузырев Д. Исламский фактор в мировой политике// Мировая экономика и международные отношения.–2011.–№3.–С.67-73.
35. Пенской В.В. Военное дело в Османской империи в XV-XVII вв.//Восток.–2007.–№6.– С.30–40.
36. Салимова К.И. Из педагогического наследия Востока //Мир образования– образование в мире.–2006.–№3.–С.24–37.
37. Тверитинова А.С. Аграрный строй Османской империи XV — XVII вв. Документы и материалы. — М.: Наука, 1963.
38. Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата). — М., 1977.
39. Ульченко Н.Ю. Политэкономия современного ислама:опыт Турции// Азия и Африка сегодня.–2011.–№4. – С.18–23.

№2.

Держава Великих Моголів в Індії: особливості соціально-економічного розвитку

План:

1. Аграрні відносини та індійська община:
  - а) джагірдари і військово-ленна система;
  - б) заміндари;
  - в) державна земельна власність.
2. Розвиток індійського міста, ремесла і торгівлі.
3. Станово-кастовий лад і роль релігії в Індії.
4. Криза Могольської імперії: основні причини та прояви.

Засвоїти поняття і терміни: община, джаджмані, джагір, заміндар, варна, каста, індуїзм, сикхізм, джайнізм, парсизм, раджути, падишах, фетва, бідат, сулах-і кул ("загальний мир"), релігійний синкретизм, бхакті, гуру, субадар, маратхи, кархане, джати, пура, махалла.

Підготувати реферат на тему: "Релігійна реформа Акбара I", "Індійська культура XVI — середини XVIII ст."

Методичні поради

На занятті необхідно розглянути різноманітні форми землеволодіння в Індії XVI — XVII ст., підкресливши роль держави в аграрній сфері. Вивчаючи питання про індійське місто, ремесло і торгівлю, слід відзначити основні галузі індійського ремесла, особливості форми його організації та відмінність індійського міста від європейського. Необхідно з'ясувати, чи був характерним процес формування ринку в період імперії Великих Моголів. При розгляді питання щодо станово-кастового ладу в Індії важливо зацентувати увагу на відмінності каст від варн і змінах, які відбулися з індійськими кастами порівняно з періодом стародавнього світу. Студенти повинні сформулювати висновок про те, на якому етапі суспільного розвитку знаходилася Індія в епоху імперії Великих Моголів. Важливим також є розгляд ролі общини у суспільному житті Індії виокремленого періоду і питання про власність на землю в рамках індійської общини.

Розглядаючи четверте питання, слід проаналізувати основні чинники, які обумовили кризу та подальший розпад імперії: антимогольські виступи (сикхи, маратхи, джати), наростання феодального сепаратизму, вплив зовнішнього фактора.

Рекомендовані джерела та література

1. Акбар // СИЭ. Т.1. — С. 302.
2. Алаев Л.Б., Загородникова Т.Н. Кастовый состав населения Индии // Восток. — 1993. — №1.
3. Алаев Л.Б. Типология индийской общины // Народы Азии и Африки. — 1971. — №5.
4. Аллаам Музаффар. Индо-исламское взаимодействие в Северной Индии в средние века // Восток. — 1995. — №4.
5. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М. История Индии. — М.: Мысль. — 1979.
6. Антонова К.А. Советские индологи о причинах падения Могольской Индии // Очерки экономической и социальной истории Индии. — М.: Наука, 1972.
7. Ашрафян К.З. Общинное и частное землевладение в Могольской Индии: (По земельным документам XVI — середины XVIII в.) // Восток. — 1996. — №2. — С. 21 — 34.
8. Ашрафян К.З. Феодализм в Индии: особенности и этапы развития. — М., 1977.
9. Ашрафян К.З. Шариат и власть в мусульманских государствах средневековой Индии // Восток. — 1995. — №1.
10. Бабур-наме. Записки Бабура / Пер. М. Салье. — Ташкент, 1958.
11. Бернье Ф. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола. — М., Л., 1936.
12. Блаватская Е.П. Из пещер и дебрей Индостана. — М.: Эксмо, 2003.
13. Бэшем А. Чудо, которым была Индия. — М.: Наука, 1977.
14. Ванина Е. Если бодрствует разум // Азия и Африка сегодня. — 1995. — №9.
15. Ванина Е.Ю. Средневековое городское ремесло Индии XIII — XVIII вв. — М., 1991.
16. Ванина Е.Ю. Средневековое мышление. Индийский вариант. — М.: Восточная литература, 2007.
17. Ванина Е.Ю. Расцвет и падение империи Великих Моголов // Вопросы истории.—1997.— №12.—С.67–79.
18. Гаскойн Б. Великие Моголы: потомки Чингисхана и Тамерлана. — М.: Центрполиграф, 2003.
19. Глушкова И.П. Филологический аспект идеологической риторики. Маратхи в поисках национальной идеи // Восток. — 2002. — №4.
20. Горохов М. Индуизм, общество, государство // Азия и Африка сегодня. — 1999. — №2.
21. Горохов С.А. Индия. Религия, демография и политика // Азия и Африка сегодня.— 2011.— №7.—С.24–32.
22. Гюго К. Записки об Индии. — М.: Наука, 1977.

23. Зихровский Г. Индия без покрывала. — М.: Наука, 1957.
24. Иванов Н.А. Восток: новые подходы к изучению истории // Восток. — 1993. — №4.
25. Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Алаев Л.Б. и др. — М.: Республика, 1996.
26. Индия и Китай: две цивилизации — две модели развития // Мировая экономика и международные отношения. — 1988. — № 4,6,8.
27. Индия: страна и ее регионы / Отв. ред. Е.Ю. Ванина. — М., 2000.
28. Каплан А.Б. Путешествие в историю: Французы в Индии. — М.: Наука, 1979.
29. Клюев Б.И. Религия и конфликт в Индии.— М.: ИВ РАН, 2002.—239 с.
30. Куценков А.А. Индия: традиционный социально-культурный комплекс и политика // Восток. — 2001. — №4; 2002. — №1.
31. Куценков А.А. Эволюция индийской касты. — М., 1983.
32. Марек Я. По следам султанов и раджей. — М.: Наука, 1987.
33. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. — Т.2. — М.: Наука, 1989.
34. Неру Дж. Открытие Индии. — М.: Наука, 1989.
35. Новая история Индии. — М.: Наука, 1981.
36. Ольденбург С.Ф. Культура Индии. — М.: Восточная литература, 1991.
37. Раневская Э.В., Карпова Н.К. Искусство Индии. — М.: Наука, 1992.
38. Рашковский Е.Б. Духовная динамика Индии: древность и современность // Восток. — 2008. — №3.
39. Рейснер И.М. Народные движения в Индии в XVII — XVIII вв. — М.: Наука, 1964.
40. Русско-индийские отношения в XVII веке. Сб. документов. — М., 1958.
41. Скороходова Т.Г. Историческое сознание бенгальского Возрождения // Восток. — 2009. — №1.
42. Узловые проблемы истории докапиталистических обществ Востока. — М.: Наука, 1991.
43. Фурсов К.А. Трансформация английской Ост-Индской компании: от купца к державекупцу // Восток. — 2007. — №1.
44. Хрестоматия по новой истории. — М., 1963. — Т.1. — С.518 — 546.
45. Цивилизации в глобализирующемся мире // Мировая экономика и международные отношения. — 2007. — №7.
46. Чичеров А.И. Экономическое развитие Индии перед английским завоеванием (ремесло и торговля в XVI — XVIII вв.). — М.: Наука, 1965.
47. Шагаль В.Э., Зиганшин Р.М. Ислам: традиция и этика // Восток. — 2008. — №1.
48. Юрлова Е. Индия: касты и межкастовые отношения живут и изменяются // Азия и Африка сегодня. — 2006. — №11.

№3.

Культура Китая XVII — XVIII столетия

План

1. Культурні досягнення пізньомінського Китаю:
  - а) живопис і каліграфія;
  - б) архітектура і скульптура;
  - в) театр;
  - г) розвиток садово-паркового мистецтва і символічні принципи китайського саду;
  - д) література.
2. Культура Китаю другої половини XVII — XVIII ст.:
  - а) розквіт китайської філології;
  - б) архітектура і скульптура;
  - в) образотворче мистецтво та принципи живописної творчості;
  - г) розвиток художніх ремесел: символіка китайського орнаменту;
  - д) розвиток театру. Пекінська опера.
3. Загальні та особливі риси у розвитку пізньомінської та цінської культури. Основа художнього канону.

Засвоїти поняття: "освічений традиціоналізм", символізм, "силові конфігурації", побутовий роман, китайський сад, пагода, фан гу, чжо, Пекінська опера, принцип "однієї

риски", сувій, китайський нормативний лексикон, літературна інквізиція, китайське рококо, "достовірна ілюзія».

Підготувати реферат на тему: "Розквіт садово-паркового мистецтва в епоху Мін".

Методичні поради

Головним завданням даного заняття є пізнання китайської культури XVII — XVIII ст., розуміння її єдності і цілісності до останнього нюансу, в усіх її проявах пронизаної однією волею, одним життям.

При розгляді першого питання потрібно, спираючись на матеріали рекомендованої літератури, з'ясувати особливості художньої культури, світосприйняття й побуту пізньомінського Китаю. Слід всебічно схарактеризувати культурні досягнення першої половини XVII століття, довести, що це дійсно був час, коли мистецтво і весь життєвий лад Середньої імперії досягли свого найповнішого і найвитонченішого відображення. Щоб показати рівень розвитку мінської культури, побачити її внутрішній, духовний образ, потрібно детально проаналізувати найрозвиненіші на той час види мистецтва: живопис, каліграфію, архітектуру, скульптуру, театр, літературу, садово-паркове мистецтво. Завершуючи розгляд першого питання, необхідно з'ясувати сутність символізму китайської культури на пізньому етапі її розвитку як доказ завершення традиції і початку її занепаду, які призвели до стагнації й замирання китайської культури в останні два століття її існування.

Друге питання присвячене детальному розгляду всіх обставин історичного занепаду символізму китайської культури. Головну увагу потрібно приділити з'ясуванню причин заміни символічного бачення на натуралістичне, яке відбулося в Китаї на межі Нового часу, виокремивши проміжні етапи цього явища, проаналізувати характерні, продиктовані природою символістичного світоспоглядання причини і форми. Розглядаючи це питання, бажано детально схарактеризувати розвиток китайської ідеології, нові явища в архітектурі та скульптурі, трансформаційні прояви в образотворчому мистецтві, розвій загальнонаціональних форм культури.

Виокремлення та аналіз загальних і особливих рис пізньомінської і цінської культури, розкриття сутності художнього канону епох повинен стати логічним підсумком результатів, отриманих студентом під час розгляду попередніх питань даної семінарської теми.

Джерела:

1. Алексеев В.М. Из китайской классической прозы // Проблемы Дальнего Востока. — 1981. — №2. — с. 153-167.
2. Басманов М. Строки любви и печали: поэтессы Китая X — XIX вв. // Иностранная литература, 1983. — №3. — С. 143-144.
3. Возвращенная драгоценность. Китайские повести XVII века. — М.: Художественная литература, 1982.
4. Заклятие даоса. Китайские повести XVII века. — М.: Художественная литература, 1982.
5. Китайские драмы XIII — XVIII вв. // Классическая драма Востока. — М.: Художественная литература, 1976.
6. Ли Юй. "Тусклый месяц ..."; "С рассветом ..." и другие стихи. Пер. М. Басманова // Иностранная литература. — 1973. — №3. — С. 185-189.
7. Старинные китайские анекдоты. Пер. А. Желуховцева // Иностранная литература. — 1976. — №12. — С. 247.
8. Цзацзуань. Изречения китайских писателей IX — XIX вв. — М.: Художественная литература, 1975.

Основна література:

1. Алексеев В.М. Китайская литература. Избр. труды. — М.: Художественная литература, 1982.
2. Васильев Л.С. Культы, традиции, религии в Китае. — М.: Восточная литература, 1970.
3. Виноградова Н. Китай XIV — середины XIX в. // Искусство: Приложение к газ. "Первое сентября". — 1997. — №15.
4. Искусство стран Востока. — М.: Восточная литература, 1986.
5. Конрад Н.И. Запад и Восток. — М., 1966.
6. Малявин В.В. Китайская цивилизация. — М.: Астрель, 2000.

7. Малявин В.В. Сумерки Дао. Культура Китая на пороге Нового времени. — М.: Астрель, 2000.
8. Ткаченко Г.А. Культура Китая: словарь-справочник. — М.: Восточная лит., 1999.
9. Федоренко Н.Т. Избранные произведения. В 2-х т. Т.1. Проблемы исследования китайской литературы. — М.: Художественная литература, 1987.
10. Федоренко Н.Т. Избранные произведения. В 2-х т. Т.2. Китайское литературное наследие и современность. — М.: Художественная литература, 1987.

Додаткова література:

1. Арапова Т.Б. Роман Цао Сюециня "Сон в красном тереме" как источник для изучения бытования фарфора в Китае XVIII века // Пятая научная конференция "Общество и государство в Китае". Тезисы и доклады. Ч.2. — М., 1974. — С. 179-187.
2. Бичурин Н.Я. Китай в гражданском и нравственном состоянии.— М.: Вост. лит.,2002.—423 с.
3. Буров В.Г. Энциклопедия духовной культуры Китая // Новая и новейшая история.— 2011.—№6.— С.166–171.
4. Воскресенский Д.Н. К вопросу об особенностях развития творческой мысли в Китае XVI — XVIII вв. // Вестник Московского университета. Серия 14. Востоковедение. — 1971. — №2. — С. 28-39.
5. Гасконе Б. Краткая история династий Китая. — СПб.:Евразия,2009.—335 с.
6. Грубе В. Духовная культура Китая. — М.: Евролинц,2003.— 203 с.
7. Энциклопедия мировой литературы. — СПб.: Невская книга, 2000.
8. История восточных культур. — М.: Художественная литература, 1977.
9. Исторический опыт народов Востока и глобальная цивилизация // Азия и Африка сегодня.— 2006.—№12.—С.5–8.
10. Конрад Н.И. Избранные труды. Синология. — М.: Художественная литература, 1977.
11. Кузьмин Н.А. Пекинская опера сегодня // Азия и Африка сегодня.—2011.—№6.—С.73–75.
12. Литература Востока в новое время. — М.: Высшая школа, 1975.
13. Литература и культура Китая. — М.: Художественная литература, 1972.
14. Литература стран Дальнего Востока. — М.: Художественная литература, 1979.
15. Лян Шумин. В чем специфика китайской культуры // Проблемы Дальнего Востока.— 2004.—№4.—С.131–141.
16. Семанов В.И. Эволюция китайского романа. Конец XVII — начало XX в. — М.: Художественная литература, 1970.
17. Сидихменов В. Я. Китай : страницы пришлого. —Смоленск: Русич,2003.
18. Тихвинский С.Л. «Справочник Месни» как источник по истории Китая второй половины XIX века// Новая и новейшая история. — 2010.—№2.
19. Цисельская Е.С. Европа и Китай: истоки взаимопознания// Вопросы истории.—2009.— №12.—С.96-106.

№4.

**Колоніальні держави та визвольні рухи на Сході у середині XIX століття:
загальне та особливе (Іран, Китай, Індія)**

План

1. Криза традиційного суспільства: наслідки впливу європейської політики. Колоніальна система у першій половині XIX століття.
2. Великі народні рухи на Сході: причини, типологія, роль традицій, етапи, наслідки.
  - а) релігійно-політичний рух бабідів;
  - б) селянська війна тайпінів у Китаї;
  - в) повстання сипаїв в Індії;
3. Зміни у колоніальній політиці капіталістичних держав та початок соціально-політичної модернізації на Сході.

Засвоїти поняття та терміни: традиційне суспільство, колоніалізм, колонія, метрополія, бабіді, шіїзм, тайпін, сипаї, мандарини, напівколонія, трансформація, бехаїзм, раятварі, заміндарі, махалварі, дарбар, доктрина Дальхузі, «опіумна» війна, сеттльмент, демографічна

криза, «Тайпін дао», «Датун», ван, шеньши.

Підготувати реферат на тему: « Історичний портрет Хун Сюцюаня»; «Релігійне просвітництво в Індії у ХІХ столітті»

Методичні поради

При підготовці до першого питання доцільно пригадати типологію державного ладу провідних країн Сходу та виокремити такі типи держав: феодално-бюрократичний, патріархальний, потестарний та додержавний. Слід проаналізувати особливості соціальної організації східних держав та зміни в ній, які відбувалися під впливом європейської політики. Для з'ясування сутності колоніалізму епохи промислового капіталізму, потрібно звернути увагу на основні методи колоніальної та напівколоніальної експлуатації, їх руйнівні наслідки для східного традиційного суспільства.

Вивчення народних рухів на Сході у середині ХІХ ст. слід почати з аналізу їх причин, передумов, рушійних сил, релігійних та ідеологічних засад. Необхідно порівняти хід повстань та їх географічний ареал, виокремити особливості кожного з народних рухів, скласти портрети їх лідерів. Розглядаючи питання про характер повстань, слід врахувати точку зору сходовознавця Л.С. Васильєва, яка дещо відрізняється від традиційних підходів інших авторів.

Основне завдання третього питання полягає у з'ясуванні змін у колоніальній політиці європейських держав після традиціоналістських повстань. Водночас слід порівняти реформаторські спроби у незалежних державах Сходу з тими перетвореннями, які проводили колонізатори в колоніях.

Рекомендовані джерела та література:

Іран

1. Анаркулова Д.М. Социально-политическая борьба в Иране в середине XIX в. – М.: Наука, 1983.
2. История Ирана. – М.: Наука, 1977.
3. Иванов М.С. Антифеодальные восстания в Иране в середине XIXв. – М.: Наука, 1982.
4. Крутихин М. Из жизни каджарских шахов // Азия и Африка сегодня. – 1984. - №10.
5. Алиев С.М. История Ирана. – М.: ИВ РАН, 2004.
6. Очерки новой истории Ирана. – М.: Наука, 1978.
7. Иванов М.С. Очерки истории Ирана. – М.: Соцэкгиз, 1952.
8. Иран: история и культура в средние века и новое время. – М.: Наука, 1980.
9. Ислам и политика. – М.: Крафт ИВ РАН, 2001.
10. Рыжов К.В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV – XX вв. – М.: Вече, 2004.
11. Шюон Ф. Понять ислам // Вопросы философии- 1994.- №7-8.

Китай

1. Ерасов Д. Об идеологии тайпинского движения // Народы Азии и Африки. – 1972. - №3.
2. Илюшечкин В.П. Крестьянская война тайпинов. – М.: Наука, 1967.
3. История экономического развития Китая. 1840-1948. Сб. статистических материалов. – М.: Политиздат, 1958.
4. История Китая / Под ред. А. В. Меликсетова. – М.: МГУ, 1998.
5. Делюсин В.П. _Земельная система небесной династии и её оценки // Китайские социальные утопии. – М.: Наука, 1987.
6. Земельная система небесной династии // Хрестоматия по новой истории. – С: 608-616.
7. Кара-Мурза Г.С. Тайпины. – М.: Наука, 1956.
8. Новая история Китая. – М.: Наука, 1972.
9. Тайпинское восстание. 1850-1864гг: Сб. документов. – М.: Наука, 1960.
10. Фицджералд Ч.П. История Китая. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004.
11. Нанкинский англо-китайский договор // Хрестоматия по новой истории. – М.: Наука, 1965. – С: 601-604.
12. Санчирив В.П. Джунгарский съезд монгольских и ойратских князей //Восток.–2011.– №2.–С.101–105.
13. Сидихменов В. Я Китай: страницы прошлого. – Смоленск: Русич, 2003.
14. Овсянников В.Н. Тайпины: поиск будущего в прошлом // Проблемы Дальнего Востока. – 1978. - №3.

15. Социально-экономические и политические проблемы Китая в новое и новейшее время. – М.: Наука, 1991.

Індія

1. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии. – М.: Наука, 1979.
2. Века неравной борьбы. Национально-освободительное движение в Азии и Африке. – М.: Наука, 1967.
3. Гольдберг Н.М. Очерки по истории Индии. – М.: Наука, 1965.
4. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Восстание сипаев, 1857-1858гг. // Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Всемирная история войн. – СПб.: Наука, 1997. – Кн.3. – С: 479-483.
5. История Индии. – М.: Высшая школа, 1979.
6. Из доклада Дальхузи палате директоров Ост-Индской компании от 28 февраля 1856 года // Хрестоматия по новой истории: В 2-х т. – Т.1. – М.: Наука, 1956.
7. Из обращения королевы Виктории к князьям, вождям и народу Индии от 1 ноября 1858г. // Там само. – С: 574-575.
8. Из прокламации генерал-губернатора Индии Каннинга от 15 марта 1858г // Там само. – С:573-574.
9. Из речи В. Смита в английском парламенте 21 июня 1856г// Там само. – С:542-543.
10. Народное восстание в Индии. 1857-1859гг: Сб. статей к 100-летию восстания. – М.: Политиздат, 1957.
11. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю. – М.: Наука, 1989.
12. Неру Дж. Открытие Индии. – М.: Наука, 1989.
13. Новая история Индии. – М.: Наука, 1961.
14. Осипов А.М. Великое восстание в Индии. 1857-1859гг. – М.: Политиздат, 1957.
15. Орестов О. Ворота Индии. – М.: Наука, 1975.
16. Российские путешественники в Индии, начало XIX – начало XXв: Документы и материалы. – М.: Наука, 1990.
17. Фурсов К.А. Трансформация английской Ост-Индской компании // Восток. – 2007. – №1.
18. Юрлова Т. А/ Народное восстание 1857–1859 гг. в Индии и английское общественное мнение. – М.: Наука, 1991.

№5.

Революція Мейдзі в Японії

План

1. Внутрішнє та міжнародне становище Японії на середину XIX ст.: причини кризи токугавського режиму.
2. Революція Мейдзі: її характер, найважливіші події, оцінка в історіографії.
3. Історичне значення "Мейдзі ісін".

Засвоїти поняття і терміни: "мейдзі ісін", "консервативна революція", "передове традиційне суспільство", сі-но-ко-сьо, синтоїзм, бакухан, бакуфу, тенно, мікадо, сьогунат, "революція згори", політика самоізоляції, буке, куге, даймьо.

Підготувати реферати на тему: "Історичний портрет Муцухіто", "Християнське сторіччя в Японії".

Методичні поради

Характеризуючи соціально-економічний розвиток Японії, визначити, які якісні зміни відбулися в економічному розвитку країни, знайти на карті центри економічного життя, де проявилися нові тенденції. Показати, як еволюціонувала система сі-но-ко-сьо, змінилося становище основних станів японського суспільства. З'ясувати, чому став можливим розвиток капіталістичних відносин на японському ґрунті, чи відіграли свою роль традиції, релігійні чинники, зовнішні обставини? Розкрити прояви ідейної та політичної кризи токугавського режиму.

Основне завдання другого питання полягає у визначенні основних центрів, пов'язаних із антисьогунським рухом. Охарактеризувати позиції різних соціально-політичних сил, роль самурайства, торгово-ремісницьких верств, селянства, даймьо у подіях "Мейдзі ісін". З'ясувати різні тенденції в історіографії питання, визначити, як вирішувалася різними історіографічними

напрямами проблема оцінки сутності та характеру мейдзійських подій, співвідношення реформи і революції, "революції згори", ролі традицій.

При підготовці третього питання необхідно звернути увагу на аналіз усього комплексу чинників, які обумовили перемогу "Мейдзі ісін". Варто показати, що ізоляція Японії ніколи не була абсолютною та тривалою у порівнянні з Китаєм. Визначити вплив міжнародного фактора — позицію великих держав, їхню політику в Японії, ставлення до подій "Мейдзі ісін". Спробувати сформулювати свою думку — була "Мейдзі ісін" випадковою чи закономірною подією в японській історії?

Рекомендовані джерела та література

1. Агаев С. "Революция сверху": генезис и пути развития // Вопросы философии. — 1976. — №11.
2. Американско-японский договор о дружбе и торговле (1858 г.) // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С. 677—681.
3. Баландин А. Эпоха зарождения: соседи обречены торговать // Япония сегодня. — 2006. — №3. — С.18-19.
4. Бенедикт Р. Хризантема и меч: модели японской культуры. — СПб: Наука, 2004.
5. Бикс Г. Хирохито и создание современной Японии. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. — 576 с.
6. Виолис А. Япония и её империя / Пер. с франц. — М., 1934.
7. Витте С.Ю. Избранные воспоминания (1849—1911). — М., 1991.
8. Дискуссионные проблемы японской истории. — М., 1991.
9. Эйдус Х.Т. История Японии с древнейших времен до наших дней. Краткий очерк. — М., 1968.
10. Економічний розвиток Японії в 1868—1914 рр. // Хрестоматія з нової історії: В 2-х ч. — Ч.2.: 1870—1918. — М., 1954. — С. 401 — 403.
11. Жуков Е.М. К вопросу об оценке "революции Мэйдзи" // Вопросы истории. — 1968. — №2.
12. Загорский А.В. Япония и Китай. Пути общественного развития в оценке японской историографии. — М., 1991.
13. Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV — XIX вв.: Западные концепции общественного развития и становления мирового рынка. — М., 1991.
14. Из истории общественной мысли Японии XVII — XIX вв. — М., 1990.
15. Императорский манифест об установлении новой власти 3 января 1868 г. // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С. 685 — 686.
16. Искандеров А.А. Токугава Иэясу // Вопросы истории. — 2004. — №3. — С. 74-109.
17. История и культура Японии. — М.: Крафт, 2002.
18. История Японии: Учебное пособие: В 2-х т. / РАН, Институт востоковедения. — М., 1998.
19. История Востока : В 6 т. / Гл.редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т востоковедения. — М.: Вост. лит., 1995. — Т.4. Восток в новое время (конец XVIII — начало XX в.): Кн.1. — 2004. — 608 с.; Кн.2. — 2005. — 574 с.
20. Китагава Дж. М. Религия в истории Японии. — СПб.: Наука, 2005. — 588 с.
21. Конрад Н.И. Столетие японской революции // Народы Азии и Африки. — 1968. — №4.
22. Кузнецов Ю.Д., Навлицкая Г.Б., Сырицын И.М. История Японии. Учебник. — М., 1988.
23. Кучумова Л. Императорское Русское географическое общество — о Японии // Япония сегодня. — 2006. — №2. — С.15-19.
24. Лещенко Н.Ф. Социально-экономические и природные факторы динамики численности населения Японии в период Токугава // Восток. — 2001. — №1. — С. 24-34.
25. Лортикян Э.Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX — XX вв. — Харьков: Консум, 1999.
26. Международные отношения на Дальнем Востоке. — Кн.1.: (Конец XVII в. — 1917 г.). — М., 1973.
27. Мещеряков А.М. "Христианское столетие" в Японии: проблема культурного отторжения // Восток. — 1993. — №5. — С.46-52.

28. Мещеряков А.Н. Заговор против крови: [стратегия японских реформ середины XIX в.] // Знание — сила. — 1991. — №10. — С.24-27.
29. Михайлова Ю.Д. Общественно-политическая мысль Японии в 60-80 гг. XIX в. М., 1991.
30. Молодяков В.Э. Консервативная революция в Японии: идеология и политика. — М., 1999.
31. Молодяков В.Э. "Мэйдзи-исин" — консервативная революция // Проблемы Дальнего Востока. — 1993. — №6.
32. Молодяков В.Э. "Образ Японии" в Европе и России второй половины XIX — начала XX века. — М., 1996.
33. Молодякова Э.В., Макарьянц С.Б. Опыт столетней модернизации Японии // Восток. — 1993. — №2.
34. Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке (1860 — 1895). — М., 1956.
35. Николаева Н. Голландцы в Японии // Япония сегодня. — 2006. — №4. — С. 30-31.
36. Николаев А.А. Очерки по истории японского народа. — СПб., 1905.
37. Открытие консульства на Хоккайдо // Япония сегодня. — 2006. — №1. — С.26-28.
38. Очерки новой истории Японии. 1640—1917. — М., 1958.
39. Очерки новой истории Японии. — М., 1958.
40. Практикум по новой истории Азии / Под ред. В.И. Овсянникова. — М., 1990.
41. Пятистатейная императорская клятва 6 апреля 1863 г. // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т.—Т.2.— М., 1965.— С. 686.
42. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. — К., 1997.
43. Сборник документов России с другими государствами (1856 —1917). — М., 1952.
44. Светлов В.С. Происхождение капиталистической Японии. — М.—Л., 1934.
45. Синиченко В.В. Внешнеторговая политика России на Дальнем Востоке (1856 — 1917) // Восток. — 2004. — №6. — С.32-42.
46. Совастеев В.В. Японская буржуазная историография революции Мэйдзи // Вопросы истории. — 1981. — №9.
47. Сэнсом Дж. Б. Япония: краткая история культуры. — СПб.: Евразия, 2002.
48. Толстогузов С.А. Токугава Есинобу и борьба за сегунский пост в годы Ансэй // Восток. — 2003. — №6. — С.5-11.
49. Хани Горо. История японского народа. — М., 1957.
50. Хамагүті Е. Що таке японська модель: переваги та вади в добу глобалізації: Пер. с яп. — К.: КМ Академія, 2003.
51. Хорос В.Г. Модернизация в России и Японии: Цивилизационные аспекты // Мировая экономика и международные отношения. — 1991. — №8.
52. Чугров С. Россия и Япония: О некоторых параллелях в политической культуре // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — №11.
53. Сапрыкин Д.А. Формирование системы местного самоуправления Японии в эпоху Мэйдзи (1868—1911)//Восток.—2011.—№2.—С.25—31.
54. Чугров С.В. Япония в поисках новой идентичности. — М.: Вост. лит., 2010.—312 с.
55. Шарко М. Внешнеполитические приоритеты и традиции Японии//Мировая экономика и международные отношения.—2011.—№4.—С.122-127.

№6.

Японія в другій половині XIX — на початку XX ст.: становлення "мейдзійської моделі" розвитку

План

1. Буржуазні перетворення 1860-х — 1870-х років. "Програма нової ери".
2. Особливості генезису капіталізму в Японії та його періодизація. Грюндерська політика держави.
3. Політичний розвиток Японії наприкінці XIX—на початку XX ст. "Рух за свободу і народні права". Конституція 1889 року.
4. Міжнародне становище та зовнішня політика в останній чверті XIX — на початку XX ст.

Засвоїти поняття: "Мейдзі-ісін", "консервативна революція", тенноїзм, японізм, паназіатизм, "передове традиційне суспільство" картель, концерн (дзайбацу), протекціонізм, етакратизм, монополізм, мілітаризація, вторинна модель становлення капіталізму, інверсія, кокутай.

Підготувати реферати на тему: "Японське просвітництво 60-х—80-х років XIX ст. — джерело ідей "свободи і прав народу" (Фукудзава Юкіті, Нісі Амане, Накамура Масанао, Накае Тьомін).

Методичні поради

Вивчення теми має на меті передусім формування цілісного розуміння студентами сутності японської "мейдзінської моделі розвитку", заснованої на органічному поєднанні національних духовних засад і запозичених найновіших іноземних методів і технологій відповідно до концепції "східна мораль — західна техніка".

Розгляд першого питання варто розпочати з об'єктивної оцінки характеру Мейдзі-ісін як феноменальної події в історії Далекосхідного регіону. При цьому слід мати на увазі, що події 1867—1868 років були революційними не стільки за формою, скільки за результатами, адже вони розчистили шлях для наступних широкомасштабних буржуазних перетворень. Поштовхом до реформ була урочиста заява імператора Муцухіто від 6 квітня 1868 року. Студентам необхідно детально проаналізувати її зміст. Розглядаючи буржуазні реформи й перетворення, слід показати їх поетапний і ресурсозберігаючий характер.

Основне завдання другого питання полягає у з'ясуванні особливостей становлення та розвитку капіталізму в Японії. Варто виокремити сприятливі й несприятливі умови капіталістичної модернізації, визначити її основні етапи та характерні риси. Важливо висвітлити роль держави у створенні сучасної промисловості (практика "зразкових підприємств" та ін.) і визначити причини, котрі обумовили високу конкурентну спроможність японської промислової продукції на світовому ринку. Цікавим буде порівняльний розгляд розвитку країн першого і другого ешелонів капіталізму, оскільки Японія — країна вторинної моделі становлення капіталізму з характерними для неї порушеннями "правильного" ланцюга розвитку (існування абсолютної монархії, панування фінансової олігархії, інверсія фаз розвитку).

Реформи Мейдзі дали могутній імпульс розвитку капіталізму. Суттєво змінився склад буржуазії, яка стала претендувати на участь в управлінні країною. У 70-ті роки XIX ст. зароджується "Рух за свободу і народні права". Внаслідок його ідейного визрівання розпочинається формування перших політичних партій. Необхідно звернути увагу на вимоги, які висували партії Дзіюто і Кайсінто, а також їх вплив на політичну ситуацію в країні. При цьому слід чітко визначити і охарактеризувати два основні періоди в розвитку політичної структури Японії: I період — 1867—1881 роки; II період — 1881—1901 роки. Варто подумати: чому японській буржуазії не вдалося досягти переходу до дійсно представницької форми правління? З цією метою необхідно проаналізувати підготовку, прийняття та зміст Конституції 1889 року, адже вона на довгий час закріпила сформований політичний лад країни.

Вже в 70-х роках XIX ст. Японія почала здійснювати жорсткий зовнішньополітичний курс. Однак міжнародне становище країни було досить своєрідним. Потрібно визначити фактори, які стримували японську дипломатію і прослідкувати процес перегляду нерівноправних договорів. Слід звернути увагу на настійливе прагнення Японії до домінування у Східній Азії та її відносини з сусідніми державами (перш за все з Китаєм, Кореєю і Росією), а також із західними державами. Необхідно з'ясувати політичну спрямованість англо-японського договору 1902 року; проаналізувати наслідки війн, у яких брала участь Японія, а також її територіальні набутки на початок XX ст.

Логічним підсумком результатів, отриманих студентами під час дослідження всіх питань даної теми, повинно стати визначення сутності "мейдзінської моделі" розвитку Японії, її основних рис і характерних особливостей.

Джерела

1. Американо-японский договор о дружбе и торговле (1858 г.)// Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С.677—681.
2. Витте С.Ю. Избранные воспоминания (1849 — 1911). — М., 1991.

3. Економічний розвиток Японії в 1868 — 1914 рр. // Хрестоматія з нової історії: В 2-х ч. — Ч.2.: 1870 — 1918. — М., 1954. — С.401 — 403.
4. Императорский манифест об установлении новой власти 3 января 1868 г. // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С.685—686.
5. Международные отношения на Дальнем Востоке.—Кн.1.: (Конец XVII в. — 1917 г.). — М., 1973.
6. Практикум по новой истории Азии / Под ред. В.И.Овсянникова. — М., 1990.
7. Пятистатейная императорская клятва 6 апреля 1868 г. // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С.686.
8. Сборник документов России с другими государствами (1856 — 1917). — М., 1952.

Основна література

1. Агаев С.П. "Мейдзи-исин": революция или реформа? // Народы Азии и Африки. — 1978. — №2.
2. Баландин А. Эпоха зарождения: соседи обречены торговать // Япония сегодня. — 2006. — №3. — С.18-19.
3. Васильев Л.С. История Востока: В 2-х т. — Т.2. — М.: Высшая школа, 1998.
4. Верисоцкая Е.В. Идеология японского экспансионизма в Азии в конце XIX — начале XX в. — М.: Наука, 1990.
5. Виолис А. Япония и её империя / Пер. с франц. — М., 1934.
6. Губер А., Ким Г.Ф., Хейфец А.Н. Новая история стран Азии и Африки: Учебник. — М.: Наука, 1982.
7. Дискуссионные проблемы японской истории. — М., 1991.
8. Загорский А.В. Япония и Китай. Пути общественного развития в оценке японской историографии. — М., 1991.
9. Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV — XIX вв.: Западные концепции общественного развития и становления мирового рынка. — М., 1991.
10. Из истории общественной мысли Японии XVII — XIX вв. — М., 1990.
11. Ирумада Н. Новое толкование истории страны и регионализм в Японии // ЭКО. — 1998. — №3. — С.156-163.
12. Искандеров А.А. Токугава Иэясу // Вопросы истории. — 2004. — №3. — С.74-109.
13. История Востока: В 6-ти т. — Т.3. — Восток на рубеже средневековья и Нового времени: XVI — XVIII вв. — М.: Восточная литература, 1999.
14. История и культура Японии. — М.: Крафт, 2002.
15. История стран Азии и Африки в новое время: В 2-х ч.: Учебник. — М.: Изд-во МГУ, 1989 (Ч.1), 1991 (Ч.2).
16. История Японии: Учебное пособие: В 2-х т. / РАН, Институт востоковедения. — М., 1998.
17. Кириченко В.П. Нова історія країн Азії та Африки та Латинської Америки. — К., 2002.
18. Кузнецов Ю.Д., Навлицкая Г.Б., Сырицын И.М. История Японии: Учебник. — М.: Высшая школа, 1988.
19. Кучумова Л. Императорское Русское географическое общество о Японии // Япония сегодня. — 2006. — №2. — С.15-19.
20. Лещенко Н.Ф. Социально-экономические и природные факторы динамики численности населения Японии в период Токугава // Восток. — 2001. — №1. — С.24-34.
21. Лортикян Э.Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX — XX вв. — Харьков: Консум, 1999.
22. Марьин О. Отправляемся в путешествие // Япония сегодня. — 2006. — №7. — С.12-14.
23. Мещеряков А.М. "Христианское столетие" в Японии: проблема культурного отторжения // Восток. — 1993. — №5. — С.46-52.
24. Мещеряков А.Н. Заговор против крови: [стратегия японских реформ середины XIX в.] // Знание — сила. — 1991. — №10. — С.24-27.
25. Михайлова Ю.Д. Общественно-политическая мысль Японии 60—80-е годы XIX в. — М., 1991.
26. Молодяков В.Э. Консервативная революция в Японии: идеология и политика. — М., 1999.
27. Мосяков Д. Модернизация социально-политических систем как источник международной

- стабильности // Азия и Африка сегодня. — 2006. — №3. — С.20-23.
28. Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем Востоке (1860-1895). — М., 1956.
  29. Николаева Н. Голландцы в Японии // Япония сегодня. — 2006. — №4. — С.30-31.
  30. Открытие консульства на Хоккайдо // Япония сегодня. — 2006. — №1. — С.26-28.
  31. Очерки новой истории Японии. 1640 — 1917. — М., 1958.
  32. Петров А.М. История западного экономического воздействия на восточные общества: проблема многокомплексности источниковой базы // Восток. — 2008. — №2-3.
  33. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. — К., 1997.
  34. Светлов В.С. Происхождение капиталистической Японии. — М. — Л., 1934.
  35. Синиченко В.В. Внешнеторговая политика России на Дальнем Востоке (1856 — 1917) // Восток. — 2004. — №6. — С.32-42.
  36. Синто. Путь японских богов. — СПб.: Гиперион, 2002.
  37. Совастеев В.В. Японская буржуазная историография революции Мэйдзи // Вопросы истории. — 1981. — №9.
  38. Сэнсом Дж. Б. Япония: краткая история культуры. — СПб.: Евразия, 2002.
  39. Толстогузов С.А. Токугава Есинобу и борьба за сегунский пост в годы Ансэй // Восток. — 2003. — №6. — С.5-11.
  40. Тосака Д. Японская идеология. — М.: Прогресс, 1982.
  41. Хани Горо. История японского народа. — М., 1957.
  42. Хамагуті Е. Що таке японська модель: переваги та вади в добу глобалізації: Пер. с яп. — К.: КМ Академія, 2003.
  43. Чугров С. Россия и Япония: о некоторых параллелях в политической культуре // МЭМО. — 2002. — №11. — С.48-54.

Додаткова література

1. Агаев С. "Революция сверху": генезис и пути развития // Вопросы философии. — 1976. — №11.
2. Эйдус Х.Т. История Японии с древнейших времен до наших дней. Краткий очерк. — М., 1968.
3. Ким Д.Х. Японо-китайская война 1894–1895 гг. и судьба Кореи // Вопросы истории. — 2005. — №5. — С.106–113.
4. Конрад Н.И. Столетие японской революции // Народы Азии и Африки. — 1968. — №4.
5. Кошкин А. От союза до интервенции. Российско-японские отношения в начале XX века // Проблемы Дальнего Востока. — 2009. — №1. — С.140–155.
6. Куропаткин А.Н. Русско-японская война 1904–1905. Итоги войны. — СПб.: Полигон, 2002. — 527 с.
7. Макарчук О.И. Аннексия Кореи Японией в 1908–1910 гг. // Вопросы истории. — 2010. — №3.
8. Мак-Клейн Д.П. Япония : от сегуната Токугава– в ХХІ в. — М.: АСТ;
9. Астрель, 2007. — 895 с.
10. Мещеряков А.Н. Книга японских символов. Книга японских обыкновений. — М.: Наталис: Рипол классик, 2007. — 556 с.
11. Молодяков В.Я. «Реставрация», «революция» или ...? (К вопросу о характере Мэйдзи исин в контексте всемирной истории) // Восток. — 2002. — №3. — С.53–62.
12. Молодяков В.Э. "Мэйдзи-исин" — консервативная революция // Проблемы Дальнего Востока. — 1993. — №6.
13. Молодяков В.Э. "Образ Японии" в Европе и России второй половины XIX — начала XX века. — М., 1996.
14. Молодяков Э.В., Макарьянц С.Б. Опыт столетней модернизации Японии // Восток. — 1993. — №2.
15. Очерки новой истории Японии. — М., 1958.
16. Сапрыкин Д.А. Формирование системы местного самоуправления Японии в эпоху Мэйдзи (1868–1911) // Восток. — 2011. — №2. — С.25–31.
17. Смирнов А.А. Русско-японская война 1904–1905. Взгляд через столетия // Вопросы истории. — 2005. — №11. — С.169–171.

18. Хорос В.Г. Модернизация в России и Японии: Цивилизационные аспекты //Мировая экономика и международные отношения. — 1991. — №8.
19. Чугров С. Россия и Япония: О некоторых параллелях в политической культуре // Мировая экономика и международные отношения. —2002. — №11.
20. Шишов А.В. Неизвестные страницы Русско-японской войны:1904–1905.—М.: Вече,2004.— 381 с.

№7.

Китайська Цінська імперія в другій половині XIX — на початку XX ст.: криза традиційної моделі розвитку та проблема її модернізації

План

1. Становище Китаю у 60-х — на середину 90-х років XIX ст. Основні етапи перетворення Китаю в напівколонію іноземних держав.

2. Політика "самопосилення". Сутність та характер реформ, їх наслідки. Особливості розвитку капіталізму в Китаї.

3. Ліберально-реформаторський рух у Китаї: причини виникнення, зміст і наслідки. Проблема внутрішньої еволюції системи традиційних цінностей у суспільно-політичній думці Китаю кінця XIX — поч. XX ст.

Засвоїти поняття: напівколонія, "сфери впливу", концесія, сеттльмент, "Рах Sinica", екстериторіальність, консульська юрисдикція, доктрина "відкритих дверей і рівних можливостей", компрадорство, вандао, кайсін бунка, модернізація, ідея нунцзун.

Підготувати реферат на тему: "Китайська імперія в період "нової політики (1901-1911 роки)", «Вивчення в шкільному курсі всесвітньої історії реформаторського руху в Китаї 90-х років XIX ст.".

Методичні поради

При вивченні теми необхідно чітко усвідомити, що перша "опіумна" війна і відкриття Китаю для європейської колоніальної експансії означали вступ великої багатотисячолітньої імперії в новий етап її існування, в період колоніалізму. Тому метою семінарського заняття є з'ясування причин та наслідків руйнації "Рах Sinica" та інтеграції Китаю в систему напівколоніального синтезу.

Готуючись до першого питання, слід визначити основні фактори, котрі спричинили занепад державного престижу Китаю, виокремити основні етапи перетворення країни в напівколонію (I етап — 1842 —1895 роки; II етап — 1895 — 1901 роки). При цьому потрібно детально й об'єктивно проаналізувати всі договори й угоди Китаю з іноземними державами, підписані впродовж 40-х років XIX ст. до Заключного протоколу 1901 року.

Друге питання передбачає висвітлення спроби правлячих кіл Китаю зміцнити свої воєнно-політичні та економічні позиції шляхом проведення політики "самопосилення". Важливо звернути увагу на мету реформ 60-х —початку 90-х років ("Сильна держава — сильна армія"), показати, що основою політики модернізації став розвиток державного капіталізму в Китаї. Особливу увагу потрібно приділити діяльності представників політики самопосилення (Цісі, Лі Хунчжан та ін.). Необхідно подумати: чому спроба реформ у Китаї не дала таких позитивних наслідків, як реформи Мейдзі в Японії?

Розглядаючи третє питання, слід звернути увагу на наслідки японо-китайської війни 1894 — 1895 років, адже саме вони призвели до фактичного розділу Китаю на "сфери впливу" між іноземними державами. Цілком реальна загроза ліквідації політичної самостійності Китаю викликала піднесення ліберального реформаторського руху, визнаним лідером якого став Кан Ювей.

Необхідно проаналізувати політичну програму китайських реформаторів та їх практичну діяльність упродовж "ста днів реформ" (11 червня — 21 вересня 1898 року). Важливо на конкретних прикладах показати, що головною причиною краху реформ був шлях їх здійснення, який полягав у спробі втілення західних матеріальних цінностей у суспільстві традиційної ідеології. Цікавою з цього приводу може бути дискусія щодо акцентації в ідеї "Східна мораль — західна техніка" в Японії і в Китаї.

Джерела

1. Восстание ихэтуаней: Документы и материалы. — М., 1968.
2. Вэй Юань. Размышления о морских делах // Там само. — С.604 — 608.
3. Из Дополнительного к Нанкинскому англо-китайского договора 8/X 1843 г. // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С.603 — 604.
4. Из Нанкинского англо-китайского договора // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С.601 — 603.
5. Из заключного ("боксерського") протоколу між Китаєм і іноземними державами від 7 вересня 1901 р. // Там само. — С.393 — 394.
6. Китай у 1894 — 1914 рр. // Хрестоматія з нової історії: В 2-х ч. — Ч.2.: 1870 — 1918. — М., 1954. — С.387 — 391.
7. Международные отношения на Дальнем Востоке: В 2-х кн. Кн.1: (Конец XVII в. — 1917 г.). — М., 1973.
8. Нанкинский англо-китайский договор // Хрестоматия по новой истории. — М., 1965. — С.608 — 616.
9. Пекинская англо-китайская конвенция о мире и дружбе 24/X 1860 г. // Там само. — С.638 — 639.
10. Програма реформ, висунута в 1892 р. ліберальними поміщицько-буржуазними колами // Там само. — С.391 — 392.
11. Сунь Ятсен. Избранные произведения. — М., 1985.
12. Тайпинское восстание. 1850 — 1864 гг.: Сб. документов. — М., 1960.
13. Тяньцзинский англо-китайский договор о мире, дружбе и торговле 26/VI 1858 г. // Там само. — С.635 — 638.

Основна література

1. Борох Л.Н. Конфуцианство и европейская мысль на рубеже XIX — XX веков. — М.: Астрель, 2001.
2. Бродський Р.М., Єнольський З.А. Нова історія країн Азії та Африки: Період домонополістичного капіталізму (1642 — 1870). — К., 1979.
3. Бродський Р.М., Єнольський З.А. Нова історія країн Азії та Африки: 1870 — 1917. — Львів, 1986.
4. Бугрова М.С. Британские экспедиции в Китай и соседние районы (70-90-е гг. XIX в.) // Восток. — 2008. — №1. — С. 130-137
5. Васильев Л.С. История Востока: В 2-х т. — Т.2. — М., 2001.
6. Государство и общество в Китае. — М., 1978.
7. Губер А.А., Ким Г.Ф., Хейфец А.Н. Новая история стран Азии и Африки. — М., 1982.
8. Ефимов Г. Очерки по новой и новейшей истории Китая. — М., 1951.
9. Зарецкая С.И. Внешняя политика Китая в 1856 — 1860 годах: отношения с Англией и Францией. — М., 1976.
10. История Китая / В.В. Адамчик, А.Н. Бадан и др. — Минск: Харвест, 2004.
11. История Китая / Л.С. Васильев, З.Г. Лапина, А.В. Меликсетов и др. — М., 1988.
12. История Китая / Под. ред. А.В. Меликсетова. — М.: Изд-во МГУ, 1998.
13. История Китая с древнейших времен до наших дней. — М., 1974.
14. История народов Восточной и Центральной Азии с древнейших времен до наших дней. — М., 1986.
15. История стран Азии и Африки в новое время: В 2-х ч. — М., 1989 (ч.1.); 1991 (ч.2).
16. История экономического развития Китая (1840 — 1948). Сборник статистических материалов. — М., 1958.
17. Ким Д.Х. Японо-китайская война 1894-95 гг. и судьба Кореи // Вопросы истории. — 2005. — №5. — С.106-113.
18. Кириченко В.П. Нова історія країн Азії та Африки та Латинської Америки. — К., 2002.
19. Малявин В.В. Китайская цивилизация. — М.: Астрель, 2000.
20. Мосяков Д. Модернизация социально-политических систем как источник международной стабильности // Азия и Африка сегодня. — 2006. — №3. — С.20-23.
21. Нарочницкий А.Л. Колониальная политика капиталистических держав на Дальнем

- Востоке (1860—1895). — М., 1956.
22. Непомнин О.Е. Социально-экономическая история Китая, 1894 —1914. — М., 1980.
  23. Непомнин О.Е. Экономическая история Китая (1864 — 1894 гг.). —М., 1974.
  24. Новая история Китая / Отв. ред. С.Л. Тихвинский. — М., 1972.
  25. Новая история стран Азии (вторая половина XIX — начало XX вв.) —М., 1995.
  26. Новейшая история стран Азии и Африки, XX век: В 2 ч. — Ч.1.: 1900 — 1945 / Под ред. А.М. Родригеса. — М., 2001.
  27. Новое в изучении Китая. — М., 1988.
  28. Общественно-политическая мысль в Китае (конец XIX — начало XX в.). — М., 1988.
  29. Политическая история государств Азии и Северной Африки, XX век: В 2-х т. — Т.1. — М., 1996.
  30. Рашковский Е. Цивилизационный облик Китая: структуры, преемственность, метаморфозы // МЭМО. — 2003. — №8. — С.62-69.
  31. Розалиев Ю.Н. Новая и новейшая история стран Азии и Африки. —М., 1987.
  32. Сергійчук І.М. Китай у нові та новітні часи: Практикум: Навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів. — Суми: ВТД "Університетська книга", 2006.
  33. Социально-экономические и политические проблемы Китая в новое и новейшее время. — М., 1991.
  34. Тихвинский С.Л. Движение за реформы в Китае в конце XIX в.—М.,1980.
  35. Тихвинский С.Л. Политика "самоусиления" правящих кругов Китая (1860—1895 гг.) // Вопросы истории. — 1969. — №4.
  36. Тихвинский С.П. Современная китайская историография движения за реформы в Цинском Китае // Новая и новейшая история. — 2006. — №1. — С.65-72.
  37. Узловые проблемы истории докапиталистических обществ Востока. —М., 1991.
  38. Фань Вэнь Лань. Новая история Китая. — М., 1955.
  39. Фицджеральд Ч.П. История Китая. — М.: Центрполиграф, 2004.

Додаткова література

1. Гасконе Б. Краткая история династий Китая / Пер. с англ. – Санкт – Петербург : Евразия, 2009 – 335 с.
2. Восток и мировое обществознание. — М., 1991.
3. Загорский А.В. Япония и Китай: пути общественного развития в оценке японской историографии. — М., 1991.
4. К проблеме эволюции социально-психологических и политических стереотипов взаимовосприятия (VII в. н.э. — 20-е годы XX в.). —М., 1995.
5. Китай // История государства и права зарубежных стран. Ч.11. —М., 1991. — С.101 — 105.
6. Кузнецов В.С. Императрица Цы Си // Вопросы истории. — 2003. —№12.
7. Кузнецов В.С. Сунь Ятсен // Вопросы истории.— 2009 —№7.
8. Лазарева Т.В. Миграция неханьских национальностей и национальные проблемы в Китае // Азия и Африка сегодня . – 2011. – № 7. – С. 35- 41.
9. Макарьчук О. И. Международный фактор Синьхайской революции в Китае // Вопросы истории – 2011. – №8. – С. 110 – 121.
10. Макарьчук О. М. Аннексия Кореи Японией в 1908 – 1910 гг. // Вопросы истории – 2010. – №3.
11. Мясников В.С. Реформы и революции в Китае // Новая и новейшая история. — 1997. — №3.
12. Непомнин О.Е. История Китая :эпоха Цин. XVII – начало XX.М.: Вост.лит., 2005.–711 с.
13. Романова Г.Н. Экономические отношения России и Китая на Дальнем Востоке XIX — начало XX в. — М., 1987.
14. Семанов В.И. Из жизни императрицы Цы Си (1835 — 1908). —2-е изд. — М., 1979.
15. Сидихменов В.Я. Маньчжурские правители Китая. — М., 1985.
16. Сладковский М.И. Китай и Англия. — М., 1980.
17. Социально-экономические и политические проблемы Китая в новое и новейшее время. — М., 1958.

18. Самойлов Н. Малоизвестные страницы российско-китайских отношений. Визит посольства Цинской империи в Санкт-Петербург в 1870 г. // Проблемы Дальнего Востока. — 2009. — №1. — С. 116–121.
19. Сидихменов В.Я. Китай: страницы прошлого. — Смоленск: Русич, 2003.
20. Тихвинский С. Л. «Справочник Месни» как источник по истории Китая второй половины XIX века // Новая и новейшая история. — 2010. — №2.
21. Тихвинский С.Л. Китай и всемирная история. — М., 1988.
22. Тобохаси Киёси. Дипломатическая история японо-китайской войны (1894—1895). — М., 1956.
23. Тихвинский С. Л. Россия и Китай. Пора изживать остатки старых территориальных мифов // Новая и новейшая история. — 2011. — №1. — С. 191 – 195.

№8.

Британська Індія в другій половині XIX — на початку XX ст.: трансформація традиційної структури

План

1. Британська політика в Індії після придушення повстання сипаїв. Реформи кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст.
2. Колоніальна Індія в останній третині XIX — на початку XX ст. Особливості розвитку капіталізму.
3. Зародження та розвиток всеіндійського національно-визвольного руху. ІНК та його діяльність наприкінці XIX — на початку XX ст.

Засвоїти поняття: колонія, метрополія, трансформація, "тягар білої людини", віце-королівство, расова дискримінація, дарбар, автаркія, свадеші, сварадж.

Підготувати реферат на тему: "Закон про поділ Бенгалії і масові антиколоніальні виступи 1905—1908 років", "Реформи Морлі-Мінто: їх зміст, характер, значення".

Методичні поради

Мета семінарського заняття полягає у з'ясуванні основних тенденцій розвитку колоніальної Індії в другій половині XIX — на початку XX ст. Насамперед потрібно розглянути заходи британських властей кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст., і на основі цього розкрити суть нового етапу колоніальної політики, спрямованої на поступову і продуману трансформацію традиційної індійської структури.

У другій половині XIX ст. в основному було завершено перетворення Індії в аграрно-сировинний додаток Великобританії. Розглядаючи друге питання, необхідно виокремити причини, які обумовили посилення колоніальної експлуатації Індії, а також нові явища в колоніальній політиці англійців. Слід звернути увагу на найважливіші особливості розвитку Індії наприкінці XIX ст.: ріст товарно-грошових відносин, формування капіталістичного укладу і нових суспільних класів, трансформацію традиційної структури індійського суспільства та ін. Необхідно визначити вплив англійського колоніалізму на економічний розвиток Індії: розкрити особливості інтеграції Індії в систему колоніального синтезу (шляхи розвитку капіталізму, роль і співвідношення англійського і місцевого капіталу, міцність індійської общини, високий рівень експлуатації, проблема перенаселення й безробіття). Найважливіше значення для трансформації господарства має промисловий розвиток Індії і стимулюючий його вивіз капіталу. Потрібно розкрити роль активної торгівлі, вивозу англійського банківського і промислового капіталу, формування національного індійського капіталу, появи національної буржуазії і пролетаріату, розвитку сітки залізниць, видобувних промислів і промислових підприємств у деформуванні звичної традиційної структури землеробства і ремесла.

Важливе значення у розвитку Індії мало й активне запровадження елементів європейської (британської) політичної культури і практики, європейської освіти. Це сприяло проникненню в Індію багатьох європейських ідей та ідеалів, знань і досвіду, привело до знайомства з європейською культурою, стилем життя. Важливо детально проаналізувати ліберальні заходи віце-короля Індії лорда Ріппона (1880 — 1884 роки) та реформи початку 90-х років XIX ст.

Значною подією у політичному житті Британської Індії стало зародження всеіндійського національно-визвольного руху. Слід звернути увагу на його основні напрями, а також

створення Індійського національного конгресу (ІНК) і виникнення мусульманського та індуського об'єднаних рухів. Світський (ІНК) і релігійний рух за оновлення Індії спершу сприяли зусиллям англійців, спрямованим на трансформацію традиційної структури. Використовуючи рекомендовану літературу, необхідно прослідкувати розвиток в Індії антиколоніальної опозиції, з'ясувати сутність її ідеології та практичної діяльності.

Джерела

1. Ганди М.К. Моя жизнь. — М., 1968.
2. Делийская прокламация // Там само.
3. Из доклада Дальхузи палате директоров Ост-Индской компании от 28 февраля 1856 года // Хрестоматия по новой истории: В 2-х т. — Т.1. — М., 1956.
4. Из обращения королевы Виктории к князьям, вождям и народу Индии от 1 ноября 1858 г. // Там само. — С.574 — 575.
5. Из прокламации генерал-губернатора Индии Каннинга от 15 марта 1858 г. // Там само. — С.573-574.
6. Из речи В.Смита в английском парламенте 21 июня 1856 г. // Там само. — С.542 — 543.
7. Из речи Дизраэли в парламенте // Там само.
8. Колониальная политика капиталистических держав (1870 — 1914): Практикум. — М., 1967.
9. Неру Дж. Взгляд на всемирную историю: В 3-х т. — Т.1. — М., 1975.
10. Неру Дж. Воспоминания, исследования. — М., 1989.
11. Неру Дж. Открытие Индии. — М., 1955.
12. Описание общины в Северо-Западных провинциях // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С.535 — 540.
13. Описание пыток, применявшихся колониальными властями при сборах налога в Мадраасской провинции // Там само.
14. Российские путешественники в Индии, начало XIX — начало XX в.: Документы и материалы. — М., 1990.

Основна література

1. Алаев Л.Б. Темпы и ритмы индийской цивилизации // Цивилизации. — М.: Наука, 1992.
2. Антонова К.А. История Индии. — М., 1979.
3. Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М., Котовский Г.Г. История Индии: Краткий очерк. — М., 1973.
4. Бесєдіна Н.В. Адміністративно-територіальні реформи в Індії: мета, характер, основні етапи та наслідки // Вивчення та впровадження в Україні інноваційного досвіду вдосконалення діяльності органів влади: Матеріали другої Всеукраїнської науково-практичної конференції, 4 грудня 2007 року. — Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. — С.66-70
5. Бродський Р.М., Єнольський З.А. Нова історія країн Азії та Африки: Період домонополістичного капіталізму (1642 — 1870). — К., 1979.
6. Бродський Р.М., Єнольський З.А. Нова історія країн Азії та Африки: 1870 — 1917. — Львів, 1986.
7. Ванина Е.Ю. Конференция индологов стран СНГ // Восток. — 2006. — №4. — С.161-167.
8. Васильев Л.С. История Востока: В 2-х т. — Т.2. — М., 2001.
9. Гольдберг Н.М. Очерки по истории Индии: Национально-освободительное движение в новое время. — М., 1965.
10. Губер А.А., Ким Г.Ф., Хейфец А.Н. Новая история стран Азии и Африки. — М., 1982.
11. Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Восстание сипаев, 1857 — 1858 гг. // Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Всемирная история войн. — СПб., 1997. — Кн.3. — С.479-483.
12. Ерофеев Н.А. Английский колониализм в середине XIX века. — М., 1977.
13. История Востока: В 6-ти т. — Т.3. — Восток на рубеже средневековья и Нового времени: XVI — XVIII вв. — М.: Восточ. литература, 1999.
14. История стран Азии и Африки в новое время: В 2-х ч. — М., 1989 (ч.1.); 1991 (ч.2).
15. Киреев В.С. Каста и деятельность ростовщиков и банкиров в колониальной Индии // Восток. — 2004. — №1,2.

16. Кириченко В.П. Нова історія країн Азії та Африки та Латинської Америки. — К., 2002.
17. Макарчук В.С. Делійський султанат та держава Великих Моголів в Індії // Макарчук В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. — К., 2001. — С.482-488.
18. Народное восстание в Индии в 1857 — 1859 годах // Всемирная история: В 24т. — Минск, 1997. — Т.17. — С.223-247.
19. Новая история Индии. — М., 1981.
20. Новая история стран Азии (вторая половина XIX — начало XX вв.). — М., 1995.
21. Новейшая история стран Азии и Африки, XX век: В 2 ч.—Ч.1.: 1900—1945 / Под ред. А.М. Родригеса. — М., 2001.
22. Парфенов И.Д. Колониальная экспансия Великобритании в последней трети XIX века: Движущие силы, формы и методы. — М.: Наука, 1991.
23. Петров А.М. История западного экономического воздействия на восточные общества: проблема многокомплексности источниковой базы // Восток. — 2008. - №2-3
24. Политическая история государств Азии и Северной Африки, XX век: В 2-х т. — Т.1. — М., 1996.
25. Политическое развитие и общественная мысль Индии в новое и новейшее время. — М., 1976.
26. Райков А.В. Национально-революционные организации Индии в борьбе за свободу (1905 — 1930). — М., 1976.
27. Райков А. Под бдительным оком тайных агентов // Азия и Африка сегодня. — 2002. — №2. — С.53-55.
28. Розалиев Ю.Н. Новая и новейшая история стран Азии и Африки. — М., 1987.
29. Узловые проблемы истории докапиталистических обществ Востока. — М., 1991.
30. Фурсов К.А. Складывание английской субсидиарной системы в Индии: причины и реакции // Вестн. Моск. ун-та. Сер.13. Востоковедение. — 2005. — №3. — С.65-84.
31. Фурсов К.А. Трансформация английской Ост-Индской компании: от купца-державы до державы-купца // Восток. — 2007. — №1. — С.56-71.
32. Юрлова Е. Индия: касты и межкастовые отношения живут и изменяются // Азия и Африка сегодня. — 2006. — №11. — С.13-19.
33. Юрлова Т.Ф. Народное восстание 1857 — 1859 гг. в Индии и английское общественное мнение. — М.: Наука, 1991.

Додаткова література

1. Горохов С. А. Индия. Религия, демография и политика//Азия и Африка сегодня . – 2011. – № 7. – С. 24 – 32.
2. Вивекананда Свами. Философия йоги.– Магнитогорск: Амрита ,2002.–507 с.
3. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Э.Н. Галич, А.В. Гордон, А.В. Жураховский и др.; Отв. ред. Л.И. Рейснер, Н.А. Симония. — М., 1984.
4. Индия и Китай: Две цивилизации — две модели развития // Мировая экономика и международные отношения. — 1988.— № 6,8.
5. История Индии / А.Р. Андреев.– М.: Альтернатива,2004. – 768 с.
6. Катин В.П. Что такое Всемирный совет индусов? //Азия и Африка сегодня.– 2011.–№9.– С.36-41.
7. Кузнецов В. С. Тибет в китайско-индийских отношениях. 1950 – 1954 гг. // Вопросы истории – 2010. – №10.
8. Паникар К. Очерк истории Индии. Пер с англ. — М., 1961.
9. Павлова Т.А. Свами Вивекананда, миссия Рамакришны и террористы в Индии в начале XX в.// Восток.–2006.–№5.–С.37–47.
10. Петров А.М. Запад — Восток: Из истории идей и вещей: Очерки. — М., 1995.
11. Роллан Р. Жизнь Рамакришны; Жизнь Вивекананды; Вселенское Евангелие Вивекананды. –М.: РИПОЛ КЛАССИК,2002.– 432 с.
12. Суворова А.А. Ностальгия по Лакхнау. — М., 1995.
13. Яковлев А.Ю. Индия : национализм не сдаётся// Азия и Африка. сегодня .– 2011. – №2. – С. 22-28.

4. ІНДИВІДУАЛЬНІ НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНІ ЗАВДАННЯ (ІНДЗ)

1. Розкрийте зміст і проблеми періодизації курсу «Нова історія країн Азії та Африки».
2. Порівняйте рівень розвитку цивілізацій Сходу і Заходу на початок Нового часу та з'ясуйте причини «відставання» Сходу від Заходу.
3. Розкрийте поняття «Схід» як соціокультурного явища XVI – XVIII ст.
4. Охарактеризуйте співвідношення цивілізаційних і формаційних чинників у розвитку Сходу XVI – XVIII ст.
5. Доведіть на конкретних прикладах, що країни Сходу у XVI – XVIII ст. потрапили в «кут феодальності».
6. Розкрийте загальні риси індійської цивілізації на початок Нового часу.
7. Проаналізуйте причини розпаду Імперії Великих Моголів.
8. Проаналізуйте джерела та особливості європейського колоніалізму Нового часу.
9. Виокреміть і схарактеризуйте основні етапи європейської колоніальної експансії на Сході.
10. Виокреміть та проаналізуйте основні етапи і методи завоювання Індії англійцями.
11. Розкрийте причини краху династії Мін та завоювання Китаю маньчжурами.
12. Проаналізуйте наслідки завоювання Китаю маньчжурами.
13. Охарактеризуйте політичний та соціально-економічний лад Цинського Китаю.
14. Розкрийте сутність тимарної системи як основи військової могутності Османської імперії.
15. Проаналізуйте особливості політетнічності Османської імперії. Розкрийте сутність системи міллетів.
16. Дайте визначення та прослідкуйте еволюцію режиму капітуляцій.
17. Розкрийте зміст реформ Аббаса I Мірзи.
18. Розкрийте зміст реформ падишаха Акбара.
19. Проаналізуйте причини та наслідки встановлення III-го сьогунату в Японії.
20. Розкрийте причини дезінтеграції держави Сефевідів.
21. Порівняйте адміністративно-бюрократичну систему Османської імперії та Ірану XVI – XVIII ст.
22. Проаналізуйте ідеологію сикхізму і поясніть причини та умови його виникнення.
23. Розкрийте причини кризи Токугавського режиму в Японії.
24. Виокреміть та проаналізуйте особливості розвитку феодалізму в Кореї.
25. Охарактеризуйте особливості іспанського режиму на Філіппінах.
26. Розкрийте особливості системи станів у Китаї та Японії (XVI – XVIII ст.).
27. Проаналізуйте діяльність Надір-шаха в Ірані.
28. З'ясуйте причини та умови утворення Дурранійської держави в Афганістані.
29. Проаналізуйте загальні особливості розвитку арабських країн у складі Османської імперії та зародження руху ваххабітів.
30. Проаналізуйте цивілізаційні і соціокультурні особливості африканських спільнот на початок Нового часу та поясніть причини відставання Чорної Африки.
31. Розкрийте особливості соціально-економічного та політичного розвитку Індії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.
32. Проаналізуйте особливості розвитку сільського господарства і різних форм землеволодіння в Китаї наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.
33. Розкрийте причини та наслідки Опіумних війн.
34. Проаналізуйте ідеологію тайпів.
35. Розкрийте причини, характер, основні етапи Селянської війни тайпів.
36. Проаналізуйте зміст Земельної системи «Небесної династії».
37. Розкрийте причини, завдання та проаналізуйте заходи «політики само підсилення у Китаї».
38. Проаналізуйте соціально-економічну ситуацію в Японії у першій половині XIX ст.
39. Розкрийте зміст Ансейських договорів.
40. Проаналізуйте ідеологію бабідів.
41. Розкрийте зміст реформи Тагі-хана в Ірані.

42. Проаналізуйте передумови, причини та наслідки встановлення в Ірані влади династії Каджарів.
43. Розкрийте зміст реформ Мухаммеда Алі Єгипетського.
44. Проаналізуйте структуру управління Індією до повстання сипаїв.
45. Розкрийте зміст ранніх військових реформ в Османській імперії.
46. Проаналізуйте причини, характер, основні етапи та результати реформ епохи Танзимату.
47. Здійсніть порівняльний аналіз османського та іранського досвіду початкової модернізації.
48. Проаналізуйте внутрішні передумови зародження капіталізму в Японії.
49. Розкрийте причини та проаналізуйте ідеологічні передумови реставрації Мейдзі.
50. Розкрийте зміст перших реформ Мейдзі (кінець 60-х – початок 70-х років XIX століття) та їх роль у модернізації японського суспільства і держави.
51. Поясніть причини виникнення та прослідкуйте еволюцію «Східного питання».
52. Проаналізуйте зміст османської конституції 1876 року.
53. Розкрийте причини та прослідкуйте розвиток реформаторського руху в Китаї наприкінці XIX століття.
54. Проаналізуйте погляди Кан Ювея і Лян Цічао.
55. Розкрийте зміст і характер японської конституції 1889 року.
56. Проаналізуйте особливості капіталістичної модернізації Японії в епоху Мейдзі.
57. Проаналізуйте особливості англійської колонізації західної та східної Африки у XVI-XX ст.
58. Проаналізуйте особливості французької колонізації західної та центральної Африки у XIX-XX ст.
59. Проаналізуйте основні етапи і особливості німецької колонізації південно-західної та східної Африки наприкінці XIX століття – на початку XX століття.
60. Розкрийте зміст закону «Про управління Індією» від 1858 року.
61. Проаналізуйте особливості модернізації і культурного процесу в Азії в останній третині XIX століття – на початку XX століття.
62. Виокреміть та проаналізуйте особливості початкового етапу капіталістичної трансформації Індії.
63. Дайте характеристику трьом великим цивілізаціям Сходу напередодні Нового часу.
64. Назвіть та схарактеризуйте три періоди колоніальної експансії країн Заходу на Сході.
65. Проаналізуйте принципи та основні напрями зовнішньої політики Японії в епоху Мейдзі.
66. Проаналізуйте причини, етапи та зміст розподілу Китаю на сфери впливу.
67. Проаналізуйте програми опозиційних партій-організацій Китаю та з'ясуйте їх роль у підготовці Синьхайської революції.
68. На основі «трьох народних принципів» вясніть у чому проявився демократизм Сунь Ятсена.
69. Розкрийте зміст епохи «Пробудження Азії».
70. Проаналізуйте програму індійського національного конгресу та вясніть відмінність у поглядах лібералів і «крайніх».
71. З'ясуйте причини англо-російського суперництва в Афганістані та Ірані, встановіть його наслідки.
72. З'ясуйте, чи можна розглядати бабідські повстання (1848-1852) як спробу реформації ісламу.
73. Проаналізуйте особливості становлення сучасних форм політичного життя на Сході на початку XX століття.
74. Розкрийте причини проголошення незалежності Монголії та утворення теократичної монархії.
75. Розкрийте зміст та основні етапи реформ у Китаї періоду «Нової політики».
76. Проаналізуйте сутність «двопартійної» системи в Японії 1905-1912 року.
77. Назвіть та проаналізуйте основні етапи перетворення Китаю в напівколонію західних держав.
78. Розкрийте причини революційного піднесення в Індії на початку XX століття та поясніть зміст рухів «свадеші» і «свараджа».
79. Розкрийте роль Юань Шикая в китайській історії кінця XIX – поч. XX століття.
80. Розкрийте зміст політики «зулюма» в Османській імперії.

81. Розкрийте причини, характер молодотурецької революції та вясніть її особливості та наслідки.
82. Проаналізуйте передумови іранської революції 1905-1911 років та розкрийте її зміст як конституційної революції.
83. З'ясуйте роль культурних традицій у модернізаційних процесах на Сході.
84. Проаналізуйте вплив західних суспільно-політичних ідей і системи освіти на формування національної самосвідомості народів Сходу в Новий час.
85. Проаналізуйте основні особливості модернізації традиційних східних суспільств в умовах тісного контакту із західною цивілізацією.
86. Виокреміть та проаналізуйте особливості буржуазних революцій на Сході в період «Пробудження Азії».
87. Доведіть, що спроби реформ у Китайській імперії у другій половині XIX – на початку XX століття були прикладом неорганічної модернізації.
88. Проаналізуйте причини, передумови, характер та наслідки повстань іхетуанів у Китаї.
89. Розкрийте вплив традицій культу імператора і самурайського менталітету на розвиток японського імперіалізму.
90. Проаналізуйте зміст Заключного протоколу 1901 року щодо Китаю.

5. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Проаналізуйте співвідношення цивілізаційних і формаційних чинників у розвитку країн Сходу. Тестовий контроль
Складіть порівняльну таблицю: «Цивілізації Сходу і Заходу на межі Середньовіччя та Нового часу». Тестовий контроль
Проаналізуйте особливості суспільно-політичного та економічного розвитку арабських регіонів Османської імперії в XVI-XVIII ст. Тестовий контроль
Порівняйте державний лад держав Сефевідів та Каджарів в Ірані. Тестовий контроль
Визначте особливості розвитку культури Японії XVI-XVIII ст.. та розкрийте зміст японського ренесансу. Тестовий контроль
Визначте фактори, які спричинили стагнацію та занепад економіки Японії наприкінці XVIII ст. Тестовий контроль
Проаналізуйте співвідношення внутрішніх та зовнішніх чинників у розвитку Кореї XVI-XVIII ст. Співбесіда
Розкрийте особливості розвитку країн Південно-Східної Азії на межі Середньовіччя і Нового часу. Тестовий контроль
Проаналізуйте основні етапи еволюції Англійської Ост-Індійської компанії на шляху її перетворення в територіальну державу. Співбесіда
Складіть та заповніть порівняльну таблицю розвитку державних утворень на Африканському континенті напередодні колонізації. Співбесіда
Проаналізуйте структуру управління Індією до Сипайського повстання. Співбесіда
Проаналізуйте основні напрями та особливості розвитку арабської культури наприкінці XVIII-в останній третині XIX ст. Співбесіда
З'ясуйте спільне та відмінне у підходах М.Вебера, А.Тойнбі та К.Ясперса щодо проблем східних суспільств та визначте значення їхніх праць для розвитку сходознавства. Співбесіда
Проаналізуйте основні етапи, характер та наслідки англо-французького суперництва в Індії. Співбесіда
Проаналізуйте особливості релігійно - ідеологічної системи Цінського Китаю. Тестовий контроль
Охарактеризуйте основні течії у розвитку суспільної думки Японії напередодні Мейдзі-ісін. Співбесіда
Проаналізуйте основні тенденції розвитку арабських країн наприкінці XVIII- в останній третині XIX століття. Співбесіда

Виокреміть та проаналізуйте (у порівняльному аспекті) зміни у соціально-економічному та політичному розвитку країн Південно-Східної Азії на середину XIX ст.(Бірма, Таїланд, В'єтнам , Індонезія, Філіппіни.   Колоквіум
Нанести на контурну карту основні напрями колоніальної експансії європейських держав в Африці та позначити території, захоплені ними на середину XIX ст.   Співбесіда
Проаналізуйте вплив колоніалізму на традиційні структури східного суспільства.   Співбесіда
Охарактеризуйте зміни у структурі та складі правлячого класу в Османській імперії наприкінці XIX ст.   Співбесіда
Проаналізуйте підходи до національно-колоніального питання у західноєвропейській суспільно-політичній думці другої половини XIX –початку XX ст.   Співбесіда
Виокреміть та охарактеризуйте традиції і новації у розвитку національно-визвольного руху в Індії наприкінці XIX-на початку XX ст.   Тестовий контроль
Визначте особливості розвитку країн Південно - Східної Азії в другій половині XIX –на початку XX ст. та з'ясуйте їх роль у формуванні світового капіталістичного господарства   Тестовий контроль
Нанести на контурну карту межі колоніального розподілу Африки на початок XX ст. та проаналізувати сформовані системи колоніального управління.   Співбесіда
Виокремити та проаналізувати основні підсумки історичного розвитку країн Сходу на 1914р.   Співбесіда

6. ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ СТУДЕНТІВ ІЗ КУРСУ

1. Розкрийте зміст і проблеми періодизації курсу «Нова історія країн Азії та Африки».
2. Порівняйте рівень розвитку цивілізацій Сходу і Заходу на початок Нового часу та з'ясуйте причини «відставання» Сходу від Заходу.
3. Розкрийте поняття «Схід» як соціокультурного явища XVI – XVIII ст.
4. Охарактеризуйте співвідношення цивілізаційних і формаційних чинників у розвитку Сходу XVI – XVIII ст.
5. Доведіть на конкретних прикладах, що країни Сходу у XVI – XVIII ст. потрапили в «кут феодальності».
6. Розкрийте загальні риси індійської цивілізації на початок Нового часу.
7. Проаналізуйте причини розпаду Імперії Великих Моголів.
8. Проаналізуйте джерела та особливості європейського колоніалізму Нового часу.
9. Виокреміть і схарактеризуйте основні етапи європейської колоніальної експансії на Сході.
10. Виокреміть та проаналізуйте основні етапи і методи завоювання Індії англійцями.
11. Розкрийте причини краху династії Мін та завоювання Китаю маньчжурами.
12. Проаналізуйте наслідки завоювання Китаю маньчжурами.
13. Охарактеризуйте політичний та соціально-економічний лад Цинського Китаю.
14. Розкрийте сутність тимарної системи як основи військової могутності Османської імперії.
15. Проаналізуйте особливості політетичності Османської імперії. Розкрийте сутність системи міллетів.
16. Дайте визначення та прослідкуйте еволюцію режиму капітуляцій.
17. Розкрийте зміст реформ Аббаса I Мірзи.
18. Розкрийте зміст реформ падишаха Акбара.
19. Проаналізуйте причини та наслідки встановлення III-го сьогунату в Японії.
20. Розкрийте причини дезінтеграції держави Сефевідів.
21. Порівняйте адміністративно-бюрократичну систему Османської імперії та Ірану XVI – XVIII ст.
22. Проаналізуйте ідеологію сикхізму і поясніть причини та умови його виникнення.
23. Розкрийте причини кризи Токугавського режиму в Японії.
24. Виокреміть та проаналізуйте особливості розвитку феодалізму в Кореї.
25. Охарактеризуйте особливості іспанського режиму на Філіппінах.
26. Розкрийте особливості системи станів у Китаї та Японії (XVI – XVIII ст.).
27. Проаналізуйте діяльність Надір-шаха в Ірані.
28. З'ясуйте причини та умови утворення Дурранійської держави в Афганістані.
29. Проаналізуйте загальні особливості розвитку арабських країн у складі Османської імперії та зародження руху ваххабітів.
30. Проаналізуйте цивілізаційні і соціокультурні особливості африканських спільнот на початок Нового часу та поясніть причини відставання Чорної Африки.
31. Розкрийте особливості соціально-економічного та політичного розвитку Індії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.
32. Проаналізуйте особливості розвитку сільського господарства і різних форм землеволодіння в Китаї наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.
33. Розкрийте причини та наслідки Опіумних війн.
34. Проаналізуйте ідеологію тайпінів.
35. Розкрийте причини, характер, основні етапи Селянської війни тайпінів.
36. Проаналізуйте зміст Земельної системи «Небесної династії».
37. Розкрийте причини, завдання та проаналізуйте заходи «політики само підсилення у Китаї».
38. Проаналізуйте соціально-економічну ситуацію в Японії у першій половині XIX ст.
39. Розкрийте зміст Ансейських договорів.
40. Проаналізуйте ідеологію бабідів.
41. Розкрийте зміст реформи Тагі-хана в Ірані.
42. Проаналізуйте передумови, причини та наслідки встановлення в Ірані влади династії Каджарів.

43. Розкрийте зміст реформ Мухаммеда Алі Єгипетського.
44. Проаналізуйте структуру управління Індією до повстання сипаїв.
45. Розкрийте зміст ранніх військових реформ в Османській імперії.
46. Проаналізуйте причини, характер, основні етапи та результати реформ епохи Танзимату.
47. Здійсніть порівняльний аналіз османського та іранського досвіду початкової модернізації.
48. Проаналізуйте внутрішні передумови зародження капіталізму в Японії.
49. Розкрийте причини та проаналізуйте ідеологічні передумови реставрації Мейдзі.
50. Розкрийте зміст перших реформ Мейдзі (кінець 60-х – початок 70-х років XIX століття) та їх роль у модернізації японського суспільства і держави.
51. Поясніть причини виникнення та прослідкуйте еволюцію «Східного питання».
52. Проаналізуйте зміст османської конституції 1876 року.
53. Розкрийте причини та прослідкуйте розвиток реформаторського руху в Китаї наприкінці XIX століття.
54. Проаналізуйте погляди Кан Ювея і Лян Цічао.
55. Розкрийте зміст і характер японської конституції 1889 року.
56. Проаналізуйте особливості капіталістичної модернізації Японії в епоху Мейдзі.
57. Проаналізуйте особливості англійської колонізації західної та східної Африки у XVI-XX ст.
58. Проаналізуйте особливості французької колонізації західної та центральної Африки у XIX-XX ст.
59. Проаналізуйте основні етапи і особливості німецької колонізації південно-західної та східної Африки наприкінці XIX століття – на початку XX століття.
60. Розкрийте зміст закону «Про управління Індією» від 1858 року.
61. Проаналізуйте особливості модернізації і культурного процесу в Азії в останній третині XIX століття – на початку XX століття.
62. Виокреміть та проаналізуйте особливості початкового етапу капіталістичної трансформації Індії.
63. Дайте характеристику трьом великим цивілізаціям Сходу напередодні Нового часу.
64. Назвіть та схарактеризуйте три періоди колоніальної експансії країн Заходу на Сході.
65. Проаналізуйте принципи та основні напрями зовнішньої політики Японії в епоху Мейдзі.
66. Проаналізуйте причини, етапи та зміст розподілу Китаю на сфери впливу.
67. Проаналізуйте програми опозиційних партій-організацій Китаю та з'ясуйте їх роль у підготовці Синьхайської революції.
68. На основі «трьох народних принципів» вясніть у чому проявився демократизм Сунь Ятсена.
69. Розкрийте зміст епохи «Пробудження Азії».
70. Проаналізуйте програму індійського національного конгресу та вясніть відмінність у поглядах лібералів і «крайніх».
71. З'ясуйте причини англо-російського суперництва в Афганістані та Ірані, встановіть його наслідки.
72. З'ясуйте, чи можна розглядати бабідські повстання (1848-1852) як спробу реформації ісламу.
73. Проаналізуйте особливості становлення сучасних форм політичного життя на Сході на початку XX століття.
74. Розкрийте причини проголошення незалежності Монголії та утворення теократичної монархії.
75. Розкрийте зміст та основні етапи реформ у Китаї періоду «Нової політики».
76. Проаналізуйте сутність «двопартійної» системи в Японії 1905-1912 року.
77. Назвіть та проаналізуйте основні етапи перетворення Китаю в напівколонію західних держав.
78. Розкрийте причини революційного піднесення в Індії на початку XX століття та поясніть зміст рухів «свадеші» і «свараджа».
79. Розкрийте роль Юань Шикая в китайській історії кінця XIX – поч. XX століття.
80. Розкрийте зміст політики «зулюма» в Османській імперії.
81. Розкрийте причини, характер молодотурецької революції та вясніть її особливості та наслідки.

82. Проаналізуйте передумови іранської революції 1905-1911 років та розкрийте її зміст як конституційної революції.
83. З'ясуйте роль культурних традицій у модернізаційних процесах на Сході.
84. Проаналізуйте вплив західних суспільно-політичних ідей і системи освіти на формування національної самосвідомості народів Сходу в Новий час.
85. Проаналізуйте основні особливості модернізації традиційних східних суспільств в умовах тісного контакту із західною цивілізацією.
86. Виокреміть та проаналізуйте особливості буржуазних революцій на Сході в період «Пробудження Азії».
87. Доведіть, що спроби реформ у Китайській імперії у другій половині XIX – на початку XX століття були прикладом неорганічної модернізації.
88. Проаналізуйте причини, передумови, характер та наслідки повстань іхетуанів у Китаї.
89. Розкрийте вплив традицій культу імператора і самурайського менталітету на розвиток японського імперіалізму.
90. Проаналізуйте зміст Заключного протоколу 1901 року щодо Китаю.

7. ЗАВДАННЯ ДЛЯ МОДУЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАТЬ

Модульна контрольна робота №1

1. Визначте предмет і завдання історії Середньовічного Сходу та доведіть доцільність її виділення в окремий курс всесвітньої історії.
2. Назвіть і схарактеризуйте джерела вивчення історії далекосхідних середньовічних цивілізацій.
3. Назвіть і схарактеризуйте джерела вивчення історії середньовічної ісламської цивілізації.
4. Назвіть і схарактеризуйте джерела вивчення історії індійської середньовічної цивілізації.
5. Виокреміть і проаналізуйте основні етапи історії цивілізацій східного середньовіччя.
6. Проаналізуйте характерні особливості духовного розвитку китайського середньовічного суспільства.
7. Розкрийте основні положення ісламу.
8. Дайте ґрунтовне визначення поняття Схід у соціокультурному сенсі.
9. Назвіть і проаналізуйте особливості історико-географічного районування середньовічного Сходу.
10. Розкрийте особливості феодалізму на Сході. Проаналізуйте загальні закономірності формування і розвитку феодальних відносин в Азії та Північній Африці.
11. Простежте кардинальні зміни на етно-політичній карті Євразії й Африки в епоху Середньовіччя.
12. З'ясуйте особливості та спільні риси деспотичних держав на Середньовічному Сході.
13. Простежте вплив на історичну динаміку Сходу соціальних та економічних потрясінь.
14. Виокреміть і проаналізуйте специфічні риси та особливості розвитку китайської державності в Середні віки.
15. Доведіть або спростуйте твердження про те, що імперія Суй була першою справжньою китайською середньовічною імперією.
16. Простежте особливості еволюції надільної системи землекористування у середньовічному Китаї.
17. Поясніть причини формування у Китаї тоталітарної централізованої держави і суспільства.
18. Розкрийте сутність китайського релігійно-філософського середньовічного синкретизму.
19. Простежте розвиток у середньовічному китайському суспільстві відцентрових і доцентрових сил. Доведіть, що їх поєднання визначало етапи „династично циклу” та сприяло поступальному розвитку китайського середньовічного суспільства й держави.
20. Проаналізуйте основні риси розвитку китайської культури VII-XII ст.
21. Виокреміть та проаналізуйте особливості розвитку Китаю в епоху монгольської династії Юань.
22. Доведіть, що головним змістом історичного процесу епохи Мін стало відродження традицій китайської держави і суспільства.
23. Поясніть чому епоха Мін стала часом поступового занепаду й стагнації китайської середньовічної цивілізації.
24. Доведіть, що геополітичний чинник відіграв особливу роль у формуванні своєрідного, неповторного історичного шляху середньовічної Японії.
25. Простежте особливості соціально-економічного та політичного розвитку Японії у VII-XII ст.
26. Доведіть, що з XI ст. японське суспільство пройшло ряд стадій, які наблизили його до феодалізму європейського типу. Назвіть основні риси японської моделі середньовіччя.
27. Ґрунтовно проаналізуйте „переворот Тайка” та назвіть його наслідки.
28. Простежте причини виникнення стану самураїв та сьогунату.
29. Проаналізуйте зміст кодексу самурая – Бусідо.
30. Розкрийте особливості соціальної структури японського суспільства епохи Хейан.
31. Поясніть поняття „даймьоке” та проаналізуйте структуру самурайської системи управління.

32. Проаналізуйте природно-кліматичні та екологічні особливості існування кочових народів.
33. Розкрийте сутність проблеми взаємодії кочових спільнот і землеробських цивілізацій у сучасній орієнталістиці.
34. Доведіть, що нашість монгольських племен та утворення монгольської імперії стали важливим рубежем в історії Середньовічного Сходу.
35. Проаналізуйте особливості виникнення Монгольської орди на чолі з Чингізханом.
36. Поясніть поняття „індуїстська революція”. Простежте роль індуїзму в соціально-політичній історії середньовічної Індії.
37. Виокреміть та ґрунтовно проаналізуйте основні етапи політичної історії Індії в Середні віки
38. Розкрийте сутність, основні чинники та прояви особливого, інтровертного шляху розвитку індійської середньовічної цивілізації.
39. Ґрунтовно проаналізуйте політичні та релігійні реформи Акбара.
40. Доведіть, що сасанідський період став перехідним етапом до принципово нової епохи в історії Ірану.
41. Дайте ґрунтовне пояснення причин виникнення ісламу в Аравії.
42. Виокреміть та проаналізуйте особливості формування арабо-ісламської державності за перших (праведних) халіфів.
43. Порівняйте державний лад та систему управління у Дамаському і Багдадському халіфаті.
44. Проаналізуйте особливості розвитку ісламських спільнот після розпаду халіфату.
45. Доведіть, що релігійно-політична система халіфату вирізнялася єдністю та міцністю.
46. Розкрийте причини виникнення та швидкого розширення держави турок-османів.
47. Доведіть, що особливою рисою державного ладу Османської імперії була беззаперечна влада султана-халіфа.
48. Ґрунтовно проаналізуйте сутність тимарної системи.
49. З'ясуйте причини наростання релігійно-політичного апартеїду немусульманського населення Османської імперії.
50. Розкрийте особливості структури міллетів у Османській імперії.
51. Виокреміть та проаналізуйте причини структурної кризи в Османській імперії.
52. Поясніть поняття „капикулу” та з'ясуйте його роль у системі управління імперії Оттоманів.
53. Охарактеризуйте географічні та природно-кліматичні умови „Чорної Африки” в Середні віки. З'ясуйте їх вплив на історичні процеси на континенті.
54. Виокреміть та проаналізуйте причини глобального відставання у розвитку народів Африки від європейських держав у доколоніальну епоху.
55. Проаналізуйте особливості політичного ладу в Ефіопському середньовічному царстві.
56. Розкрийте особливості суспільно-політичного й господарського життя середньовічного Судану.
57. Виокреміть та проаналізуйте риси афро-мусульманської дуальності у політичному розвитку Середньовічного Судану.
58. Доведіть, що єдиним великим політичним об'єднанням у Південній Африці була держава Мономотапа.
59. Розкрийте зміст поняття „поголовне рабство” на конкретних прикладах із середньовічної історії східних суспільств.
60. Розкрийте особливості системи управління та динаміки політичних інститутів монгольського суспільства.

Модульна контрольна робота №2

1. Розкрийте зміст концепції «державного деспотизму» Ф. Берньє.
2. Розкрийте зміст концепції Вольтера про «правління філософів у Китаї».
3. Порівняйте погляди Ф. Берньє і Вольтера, виокреміть загальне і особливе у їхніх підходах до Сходу.

4. Охарактеризуйте вплив цивілізаційних та соціокультурних особливостей на розвиток Індії.
5. Виокреміть та проаналізуйте причини кризи імперії Великих Моголів.
6. Поясніть причини проникнення європейців в Індію та його наслідки. Що означає «крапкова окупація»?
7. Виокреміть та проаналізуйте характерні риси та особливості суспільно-економічного розвитку країн ПСА, роль традицій у ньому.
8. Проаналізуйте особливості іспанської і голландської колоніальної політики у регіоні ПСА.
9. Розкрийте зміст поняття «східний деспотизм» у поглядах Гегеля.
10. Розкрийте зміст концепції «східний феодалізм».
11. Розкрийте зміст гіпотези К.Маркса про «азійський спосіб виробництва».
12. Розкрийте зміст концепції « змішаної формації ».
13. Розкрийте зміст концепції « великої феодальної формації ».
14. Розкрийте сутність тимарної системи як основи військової могутності Османської імперії.
15. Проаналізуйте особливості осmano- мусульманської державності.
16. Виокреміть та проаналізуйте причини виникнення « східного питання».
17. Проаналізуйте особливості поліетнічності Османської імперії. Розкрийте сутність системи міллетів.
18. Виокреміть та проаналізуйте особливості розвитку феодалізму в Японії.
19. Грунтовно схарактеризуйте основні риси соціально-класової структури токугавської Японії.
20. Охарактеризуйте цивілізаційні та соціокультурні особливості африканських суспільств на початок Нового часу.
21. Назвіть та схарактеризуйте історично - географічне районування Сходу на початок Нового часу.
22. Доведіть, що головний зміст історичного процесу епохи Мін полягав у відродженні традицій китайської держави і суспільства.
23. З'ясуйте причини стагнації Мінської імперії.
24. Розкрийте зміст, характер та наслідки політичних і релігійних реформ Акбара.
25. Проаналізуйте взаємовідносини могольської деспотичної держави та землеробської общини в Індії.
26. Виокреміть та схарактеризуйте особливості шийтської тюрксько-перської деспотичної держави Сефевідів.
27. Виявіть та проаналізуйте причини глибокої цивілізаційної кризи Ірану наприкінці XVIII ст.
28. Доведіть, що Османська імперія була класичною східною деспотією.
29. Поясніть сутність “режиму капітуляцій” та прослідкуйте його еволюцію.
30. Розкрийте місце і роль інституту імператорської влади в Японії за сьогунату Токугави.
31. Доведіть чи спростуйте: чи була токугавська Японія абсолютистською державою?
32. Проаналізуйте сутність ресурсозберігаючого шляху розвитку Японії. Поясніть, як він співвідноситься з інститутом заручництва, як основного засобу боротьби з феодальною опозицією.
33. Проаналізуйте особливості васальної залежності Кореї від Цінської імперії.
34. Охарактеризуйте нові тенденції у розвитку ідеології корейського суспільства впродовж XVII – XVIII ст. (Рух “сірхак”).
35. Проаналізуйте причини ізоляціоністської політики країн Далекого Сходу у доколоніальний період.
36. Проаналізуйте особливості колоніальної експлуатації Філіппін у XVI – XVIII ст.
37. Охарактеризуйте систему землеволодіння в Могольській імперії.
38. Розкрийте особливості структури індійського суспільства у XVI – XVIIIст.
39. Охарактеризуйте форми та методи британського завоювання індійських територій.
40. Проаналізуйте внутрішню та зовнішню політику Надір-шаха.
41. Проаналізуйте результати війн, які вела Османська імперія впродовж XVIIIст. Закцентуйте увагу на російсько-турецьких війнах останньої третини XVIIIст. та їх наслідках.
42. Проаналізуйте особливості заснування та розвитку Капської колонії.
43. Розкрийте сутність системи “девширме”.

44. Доведіть або спростуйте, що поразка османської армії під Віднем 1683р. призвела до першого територіального розподілу Туреччини.
45. Проаналізуйте реформи Аббаса I Мірзи.
46. Розкрийте причини виникнення та сутність сикхізму.
47. Проаналізуйте політичні заходи падишаха Аурангзеба та поясніть його прагнення перетворити “ країну війни ” на “ країну ісламу ”.
48. Проаналізуйте реформи в Османській імперії епохи «ляля деврі».
49. Проаналізуйте економічне становище арабських територій Османської імперії у XVIIIст.
50. Розкрийте причини виникнення та сутність ваххабізму.
51. Проаналізуйте зміст, характер та наслідки реформ імператора Сюаньє.
52. Проаналізуйте ідеологічні передумови політики самоізоляції Китаю,.
53. Охарактеризуйте особливості регламентації суспільного життя токугавської Японії.
54. Проаналізуйте причини та прояви розкладу феодального ладу в Японії у XVIIIст.
55. Проаналізуйте причини занепаду Сходу та переходу світової гегемонії до країн Західної Європи.
56. Порівняйте релігійно-моральні ідеали Сходу та Заходу.
57. Охарактеризуйте демографічну ситуацію на Сході на початок Нового часу.
58. Назвіть та проаналізуйте основні риси східної деспотії.
59. Проаналізуйте основні риси сьогунсько-князівської політичної системи Японії (Бакухан).
60. Охарактеризуйте особливості релігійно-ідеологічної системи Цінського Китаю.
61. Проаналізуйте основні концепції розвитку східних суспільств у сучасній історіографії.
62. З'ясуйте загальне і особливе в історичних шляхах Заходу та Сходу в Новий час.
63. Розкрийте зміст концепцій «східного феодалізму» , «азійського способу виробництва», «змішаної формації» , «великої феодальної формації».
64. Визначте основні принципи підходу західних авторів до найважливіших проблем розвитку східних суспільств та з'ясуйте сутність таких понять у М.Вебера – «типи раціоналізації», «традиційне суспільство»; у А.Тойнбі – «локальні цивілізації», «виклик-відповідь», відхід-повернення», «універсальна держава»; у К.Ясперса – «осьовий час».
65. Виокреміть та проаналізуйте традиційні та нові риси у реформаторстві епохи Танзимата.
66. З'ясуйте, чи можна танзиматські реформи назвати одним із азійських варіантів «революції згори».
67. З'ясуйте значення діяльності Н.Кемаля та «нових османів» у розвитку самосвідомості турків та національної культури.
68. Визначте спільне та особливе у політичних поглядах «нових османів» та діячів Танзимата.
69. Проаналізуйте зміст османської Конституції 1876 року.
70. З'ясуйте вплив зовнішніх і внутрішніх чинників на формування та розвиток молодотурецького руху.
71. З'ясуйте місце та історичне значення діячів Танзимата, «нових османів», молодотурок у суперечливому процесі модернізації Османської імперії, їх оцінку в історіографії.
72. Визначте характер ,особливості та наслідки Мейдзі ісін.
73. Порівняйте буржуазні революції у країнах Азії у XIX – на початку XX ст.
74. Проаналізуйте ідеологію народних рухів у Китаї (на прикладі тайпінського руху та повстання іхетуанів).
75. З'ясуйте особливості розвитку капіталізму в колоніальних і залежних країнах Сходу (на прикладі Китаю, Індії, Ірану та Туреччини).
76. Проаналізуйте наслідки колоніального розподілу Африки.
77. Назвіть та проаналізуйте основні етапи модернізації Китайської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.
78. Розкрийте зміст Заключного протоколу 1901 року.
79. Проаналізуйте розвиток суспільно-політичної думки в Китаї наприкінці XIX – на початку XX ст.
80. Доведіть, що головною домінантою суспільно-політичної думки і практики Китаю з моменту його перетворення в напівколонію стає націоналізм.
81. Проаналізуйте «100 днів реформ» та дайте відповідь на питання : чому в Китаї не став

- можливим «мейдзійський варіант» розвитку реформаторського руху.
82. Виокреміть та проаналізуйте особливості формування індустріального суспільства в Японії.
  83. З'ясуйте сутність та прояви японського динамічного експансіонізму.
  84. Розкрийте сутність мейдзійської моделі суспільного розвитку Японії.
  85. Проаналізуйте зміст Конституції Японії 1889 року.
  86. Визначте особливості утвердження буржуазних засад соціально-політичного ладу Японії наприкінці XIX – на початку XX ст.
  87. З'ясуйте причини виникнення «Руху за свободу та народні права», суперечливість його соціальної бази, позицію різних соціально-політичних сил, значення руху у створенні основ громадянського суспільства в Японії.
  88. Поясніть, чому в Японії на початку XX ст. був сильний вплив мілітаристських і націоналістичних ідей, навіть серед більшості лібералів.
  89. Розкрийте зміст звернення Р. Тагора до Ю. Фукудзави : «Не вірте ні на мить, що зло, яке ви приносите іншим народам, не зачепить колись і вас».
  90. Проаналізуйте зміни у колоніальній політиці Англії в Індії після 1858 року.
  91. Проаналізуйте особливості формування національно - визвольного руху в Індії, з'ясуйте його етапи та роль ІНК.
  92. Охарактеризуйте основні риси та особливості суспільно-економічного та соціально-політичного розвитку країн Південно-Східної Азії в другій половині XIX – на початку XX ст.
  93. Поясніть чому саме на Філіппінах національно-визвольний рух досяг найбільшого розмаху.
  94. Дайте оцінку американській політиці «філіппінізації» та «американізації».
  95. З'ясуйте, чому Таїланду, незважаючи на територіальні втрати і соціальну економічну включеність в орбіту колоніальної політики Англії та Франції, вдалося зберегти незалежність?
  96. Проаналізуйте внутрішню і зовнішню політику Афганістану в другій половині XIX – на поч. XX ст.
  97. Назвіть та проаналізуйте зміни у соціально-економічному та політичному розвитку Ірану в другій половині XIX – на початку XX ст.
  98. З'ясуйте вплив західних суспільно-політичних ідей та системи освіти на формування національної самосвідомості народів Сходу.

8. НАВЧАЛЬНА ТА НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

- ✓ Айвазян А.А. Египетский вопрос во французской внешней политике в 1880-е годы // Новая и новейшая история. – 2011. – №5. – С.83-100.
- ✓ Алаев Л. Б. Формационные черты феодализма и Восток// Народы Азии и Африки. — 1987.— №3.
- ✓ Алаев Л.Б. Где жили средневековые индейцы. Восток. 2014. №6. С. 5-19.
- ✓ Алаев Л.Б. Ритуальные основы системы джаджмани в индийской общине. Восток. 2017. №4. С. 24-31.
- ✓ Алаев Л.Б., Загородникова Т.Н. Кастовый состав населения Индии // Восток. — 1993. — №1.
- ✓ Алиев С.М. История Ирана. – М.: ИВ РАН, 2004.
- ✓ Аллам Музаффар. Индо-исламское взаимодействие в Северной Индии в средние века // Восток. — 1995. — №4.
- ✓ Антонова К.А., Бонгард-Левин Г.М. История Индии. — М.: Мысль. — 1979.
- ✓ Ашрафян К.З. Шариат и власть в мусульманских государствах средневековой Индии // Восток. — 1995. — №1.
- ✓ Белова Е.В. Православные народы Австрийской и Османской империй в Прутском походе 1711 г.// Вопросы истории.–2009.–№10.
- ✓ Бенедикт Р. Хризантема и меч: модели японской культуры. — СПб.: Наука, 2004.
- ✓ Бернье Ф. История последних политических переворотов в государстве Великого Могола. — М., Л.: Соцэкгиз, 1936.
- ✓ Беседина Н.В. Адміністративно-територіальні реформи в Індії: мета, характер, основні етапи та наслідки // Вивчення та впровадження в Україні інноваційного досвіду вдосконалення діяльності органів влади: Матеріали другої Всеукраїнської науково-практичної конференції, 4 грудня 2007 року. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2008. – С.66-70.
- ✓ Бикс Г.Хирохито и создание современной Японии.–М.: ООО «Издательство АСТ», 2002.– 576с.
- ✓ Бичурин Н.Я. Китай в гражданском и нравственном состоянии.– М.: Вост. лит.,2002.–423 с.
- ✓ Блаватская Е.П. Из пещер и дебрей Индостана. — М.: Эксмо, 2003.
- ✓ Богомолов С.А. Военно-полицейские операции на фронтире Британской Индии (последняя треть XIX в.)// Восток. – 2012. – №1. – С. 51-62.
- ✓ Борох Л.Н. Конфуцианство и европейская мысль на рубеже XIX — XX веков. — М.: Астрель, 2001.
- ✓ Бродель Ф. Материальная цивилизация: экономика и капитализм, XV —XVIII вв. Т.1-3. — М.: Наука, 1992.
- ✓ Бродський Р.М., Єнольський З.А. Нова історія країн Азії та Африки: Період домонополістичного капіталізму (1642 — 1870). — К., 1979.
- ✓ Бродський Р.М., Єнольський З.А. Нова історія країн Азії та Африки: 1870 — 1917. — Львів, 1986.
- ✓ Бугрова М.С. Британские экспедиции в Китай и соседние районы (70-90-е гг. XIX в.) // Восток. — 2008. — №1. — С. 130-137
- ✓ Буров В.Г. В Китае возрождается культ Конфуция//Азия и Африка сегодня.–2011.–№4.–С.8–14.
- ✓ Буров В.Г. Энциклопедия духовной культуры Китая// Новая и новейшая история.–2011.–№6.– С.166–171.
- ✓ Бэшем А. Чудо, которым была Индия. — М.: Наука, 1977.
- ✓ Ванина Е. Если бодрствует разум // Азия и Африка сегодня. — 1995. — №9.
- ✓ Ванина Е.Ю. Расцвет и падение империи Великих Моголов // Вопросы истории.–1997.–№12.– С.67–79.
- ✓ Ванина Е.Ю. Средневековое городское ремесло Индии XIII — XVIII вв. — М., 1991.
- ✓ Ванина Е.Ю. Средневековое мышление. Индийский вариант. — М.: Восточная литература, 2007.
- ✓ Ванина Е.Ю. Конференция индологов стран СНГ // Восток. — 2006. — №4. — С.161-167.
- ✓ Василевич А. Л. Духовный мир классического Востока. — М.: Наука 1998.

- ✓ Васильев А.Д. Конгресс по экономической истории Османской империи//Восток.–2011.–№2.– С.161-163.
- ✓ Васильев Л. С. История религий Востока. — М.: Наука, 1988.
- ✓ Васильев Л.С. История Востока. Т.1, 2. — М.: Высшая школа, 2001.
- ✓ Верисоцкая Е. В. Идеология японского экспансионизма в Азии в конце XIX — начале XX в. — М.: Наука, 1990.
- ✓ Верченко А.Л. События Синьхайской революции в донесениях Российского императорского консульства в Ханькоу // Восток. – 2012. – №4. – С. 88-93.
- ✓ Вивекананда Свами. Философия йоги.– Магнитогорск: Амрита, 2002.–507с.
- ✓ Виноградова Н. Китай XIV — середины XIX в. // Искусство: Приложение к газ. "Первое сентября". — 1997. — №15.
- ✓ Витол А. Османская империя (начало XVIII в.). — М.: Наука, 1987.
- ✓ Вольтер. О Конфуции // Конфуций. Я верю в древность. — М.: Наука, 1995.
- ✓ Воробьева С.Н. Творчество средневековых поэтов-певцов ашыков: практика создания и исполнения песен. Восток. 2014. №1. С. 117-122.
- ✓ Восток и мировое обществознание. — М., 1991.
- ✓ Все о Китае: культура, религия, традиции. – М.: Профит Стайл, 2008. – 608 с.
- ✓ Галкина Е.С. К интерпретации термина сакалиба в отчете ибн Фадлана. Восток. 2014. №6. С. 24-31.
- ✓ Ганди М.К. Моя жизнь. — М., 1968.
- ✓ Гаскойн Б. Великие Моголы: потомки Чингисхана и Тамерлана. — М.: Центрполиграф, 2003.
- ✓ Гасконе Б. Краткая история династий Китая. – СПб.:Евразия,2009.–335 с.
- ✓ Гасратян М.А., Орешкова С.Ф. Очерки по истории Турции. — М., 1983.
- ✓ Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. Введение. Ч.1. Восточный мир. — СПб., 1993.
- ✓ Гегель. Политические произведения. — М.: Наука, 1979.
- ✓ Глушкова И.П. Филологический аспект идеологической риторики. Маратхи в поисках национальной идеи // Восток. — 2002. — №4.
- ✓ Головачев В.Ц. Незавершенная революция: пересмотр идейного наследия Сунь Ятсена и его эпохи // Восток. – 2012. – №3. – С. 140-143.
- ✓ Головін Ю. Османська імперія в XIV-XV ст. Матеріали до уроку. Всесвітня історія.7 клас //Історія України: Додаток до газ. «Шкільний світ». – 2006. – №11. – С.5-8.
- ✓ Горохов М. Индуизм, общество, государство // Азия и Африка сегодня. — 1999. — №2.
- ✓ Горохов С.А. Индия. Религия, демография и политика // Азия и Африка сегодня.– 2011.–№7.– С.24–32.
- ✓ Гринин Л.Е., Коротаев А.В. О некоторых особенностях социально-политического развития Османского Египта (XVI — XVIII вв.)// Восток. — 2009. — №1. — С. 46 — 62.
- ✓ Грубе В. Духовная культура Китая. – М.: Евролинц,2003.– 203 с.
- ✓ Гюго К. Записки об Индии. — М.: Наука, 1977.
- ✓ Дейноров Э. История Японии. – М.: Астрель, 2011. – 767 с.
- ✓ Делюсин В.П –Земельная система небесной династии и её оценки // Китайские социальные утопии. – М.: Наука, 1987.
- ✓ Дербицкая К.Ю. Марокко во франко-германских отношениях в 1907-1909 гг.: конфронтация и компромисс // Восток. – 2012. – №4. – С. 23-38.
- ✓ Дерягина И.Г.Особенности социокультурных контактов миссионеров и народов Южной Африки//Восток.–2011.–№2.–С.116-124.
- ✓ Дил У. Япония. Средние века и начало Нового времени. – М.: Вече, 2011. – 464 с.
- ✓ Дискуссионные проблемы японской истории. — М., 1991.
- ✓ Дмитриев С.В., Кузьмин С.Л. Что такое Китай? Срединное государство в историческом мифе и реальной политике // Восток. – 2012. – №3. – С. 5-19.
- ✓ Дробышев Ю.И. «Инцидент Туму» и его герои в свете представлений о сакральном характере верховной власти. Восток. 2014. №5. С. 5-24.
- ✓ Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Восстание сипаев, 1857 - 1858 гг. // Дюпюи Р.Э., Дюпюи Т.Н. Всемирная история войн. — СПб., 1997. — Кн.3. — С.479-483.
- ✓ Еремеев Д.Е. Почему Восток отстал от Запада// Азия и Африка сегодня . — 1989. — №7, 9,11.

- ✓ Загорский А.В. Япония и Китай. Пути общественного развития в оценке японской историографии. — М., 1991.
- ✓ Записки янычара. Написанные Константином Михайловичем из Островицы. — М.: Наука, 1978.
- ✓ Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XIV — XIX вв.: Западные концепции общественного развития и становления мирового рынка. — М., 1991.
- ✓ Иванов А.В. Порджа на юге Ориссы // Азия и Африка сегодня. — 2012. — №2. — С. 54-57.
- ✓ Иванов М.С. Антифеодальные восстания в Иране в середине XIX в. — М.: Наука, 1982.
- ✓ Иванов Н.А. Восток: новые подходы к изучению истории // Восток. — 1993. — №4.
- ✓ Игнатченко И.В. Франция и восточный кризис 1839-1841 годов // Новая и новейшая история. — 2012. — №4. — С. 69-84.
- ✓ Из доклада Дальхузи палате директоров Ост-Индской компании от 28 февраля 1856 года // Хрестоматия по новой истории: В 2-х т. — Т.1. — М.: Наука, 1956.
- ✓ Из Дополнительного к Нанкинскому англо-китайского договора 8/X 1843 г. // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С.603 — 604.
- ✓ Из истории общественной мысли Японии XVII — XIX вв. — М., 1990.
- ✓ Из Нанкинского англо-китайского договора // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С.601 — 603.
- ✓ Из прокламации генерал-губернатора Индии Каннинга от 15 марта 1858г // Там само. — С:573-574.
- ✓ Из речи В. Смита в английском парламенте 21 июня 1856г// Там само. — С:542-543.
- ✓ Из речи Дизраэли в парламенте // Там само.
- ✓ Илюшечкин В.П. Крестьянская война тайпинов. — М.: Наука, 1967.
- ✓ Императорский манифест об установлении новой власти 3 января 1868 г. // Хрестоматия по новой истории: В 3-х т. — Т.2. — М., 1965. — С. 685 — 686.
- ✓ Индия и Китай: две цивилизации — две модели развития // Мировая экономика и международные отношения. — 1988. — № 4,6,8.
- ✓ Индия: страна и ее регионы / Отв. ред. Е.Ю. Ванина. — М., 2000.
- ✓ Индуизм. Джайнизм. Сикхизм: Словарь / Алаев Л.Б. и др. — М.: Республика, 1996.
- ✓ Иран: история и культура в средние века и новое время. — М.: Наука, 1980.
- ✓ Ирумада Н. Новое толкование истории страны и регионализм в Японии // ЭКО. — 1998. — №3. — С.156-163.
- ✓ Искандеров А.А. Токугава Иэясу // Вопросы истории. — 2004. — №3. — С. 74-109.
- ✓ Ислам и общество: Круглый стол // Вопросы философии. — 1993. — №12.
- ✓ Ислам и политика. — М.: Крафт ИВ РАН, 2001.
- ✓ Ислам: Энциклопедический словарь. — М., 1991.
- ✓ Ислам: энциклопедия культуры и искусства. — М.: Эксмо, 2010. — 5012 с.
- ✓ Исторический опыт народов Востока и глобальная цивилизация // Азия и Африка сегодня.— 2006.—№12.—С.5–8.
- ✓ История Востока : В 6 т./ Гл.редкол.: Р.Б. Рыбаков (пред.) и др.; Ин-т востоковедения.— М.:Вост.лит., 1995 .— Т.4. Восток в новое время (конецXVIII —начало XX в.): Кн.1.—2004.—608 с.; Кн.2.—2005.—574 с.
- ✓ История Востока. Т.Ш. Восток на рубеже Средневековья и Нового времени. XVI — XVIII вв. — М.: Издат. фирма “Восточная литература” РАН, 2000.
- ✓ История и культура Японии. — М.: Крафт, 2002.
- ✓ История Индии / сост. А.Р. Андреев.— М.: Альтернатива,2004. — 768 с.
- ✓ История Китая / Л.С. Васильев, З.Г. Лапина, А.В. Меликсетов и др. — М., 1988.
- ✓ История Китая / Под ред. А. В. Меликсетова. — М.: МГУ, 1998.
- ✓ История Китая / В.В. Адамчик, А.Н. Бадан и др. — Минск: Харвест, 2004.
- ✓ История Китая / Под. ред. А.В. Меликсетова. — М.: Изд-во МГУ, 1998.
- ✓ История народов Восточной и Центральной Азии с древнейших времен до наших дней. — М., 1986.
- ✓ История Османского государства, общества и цивилизации : в 2 ч./ сост. Т.Е. Михайлова-Могильницкая.—М.:Вост.лит., 2006.—Ч.2.—586 с.

- ✓ История стран Азии и Африки в новое время: В 2-х ч.: Учебник. — М.: Изд-во МГУ, 1989 (Ч.1), 1991 (Ч.2).
- ✓ История Японии: Учебное пособие: В 2-х т. / РАН, Институт востоковедения. — М., 1998.
- ✓ Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 — 1600. — К., 1998.
- ✓ К проблеме эволюции социально-психологических и политических стереотипов взаимовосприятия (VII в. н.э. — 20-е годы XX в.). — М., 1995.
- ✓ Кадырбаев А.Ш. Османская и Российская империи: общее византийское и золотоордынское наследие // Восток. — 2003. — №2. — С.145 — 155
- ✓ Лортикян Э.Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX — XX вв. — Харьков: Консум, 1999.
- ✓ Лунева Ю.В. Ближневосточный кризис 1895-1897 гг. и планы раздела Османской империи // Вопросы истории. — 2011. — №9. — С.117-131.
- ✓ Лян Шумин. В чем специфика китайской культуры // Проблемы Дальнего Востока.—2004.— №4.—С.131–141.
- ✓ Макаренко В.В. Географическая среда в формационном развитии Запада и Востока // Ориентация — поиск. Восток в теориях и гипотезах. — М.: Наука, 1992.
- ✓ Макаруч О. И. Международный фактор Синьхайской революции в Китае // Вопросы истории — 2011. — №8. — С. 110 — 121.
- ✓ Макаруч О.И. Аннексия Кореи Японией в 1908–1910 гг.// Вопросы истории.—2010.—№3.
- ✓ Макаруч В.С. Делійський султанат та держава Великих Моголів в Індії // Макаруч В.С. Загальна історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. — К., 2001. — С.482-488.
- ✓ Мак-Клейн Д.П. Япония: от сегуната Токугава – в XXI в. – М.: АСТ, 2011.
- ✓ Малявин В.В. Китайская цивилизация. — М.: Астрель, 2000.
- ✓ Малявин В.В. Сумерки Дао. Культура Китая на пороге Нового времени. — М.: Астрель, 2000.
- ✓ Малявин В.В. Китайская цивилизация. — М.: Астрель, 2000.
- ✓ Марек Я. По следам султанов и раджей. — М.: Наука, 1987.
- ✓ Мартынов Д.Е. Труд Кан Ю-вэя «Книга о Великом Единении»: история исследования // Восток. — 2012. — №2. — С. 41-48.
- ✓ Марьин О. Отправляемся в путешествие // Япония сегодня. — 2006. — №7. — С.12-14.
- ✓ Мейер М.С. Османская империя в XVIII в.: Черты структурного кризиса. — М., 1991.
- ✓ Нанкинский англо-китайский договор // Хрестоматия по новой истории. — М.: Наука, 1965. — С: 601-604.
- ✓ Николаева Н. Голландцы в Японии // Япония сегодня. — 2006. — №4. — С. 30-31.
- ✓ Новая история Индии. — М.: Наука, 1981.
- ✓ Новая история Китая / Отв. ред. С.Л. Тихвинский. — М., 1972.
- ✓ Новая история Китая. — М.: Наука, 1972.
- ✓ Новая история стран Азии (вторая половина XIX — начало XX вв.) — М., 1995.
- ✓ Новейшая история стран Азии и Африки, XX век: В 2 ч. — Ч.1.: 1900 — 1945 / Под ред. А.М. Родригеса. — М., 2001.
- ✓ Романова Г.Н. Экономические отношения России и Китая на Дальнем Востоке XIX — начало XX в. — М., 1987.
- ✓ Российские путешественники в Индии, начало XIX — начало XX в.: Документы и материалы. — М., 1990.
- ✓ Рубель В.А. Історія середньовічного Сходу: Підручник. — К.: Либідь, 2002.
- ✓ Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і державність. — К., 1997.
- ✓ Русско-индийские отношения в XVII веке. Сб. документов. — М., 1958.
- ✓ Рыбаков В.М. Танские законы о нанесении имущественного ущерба. Восток. 2015. №2. С. 30-44.
- ✓ Рыжов К.В. Все монархи мира. Мусульманский Восток. XV – XX вв. – М.: Вече, 2004.
- ✓ Салимова К.И. Из педагогического наследия Востока // Мир образования– разование в мире.– 2006.–№3.–С.24–37.
- ✓ Самойлов Н. Малоизвестные страницы российско-китайских отношений. Визит посольства Цинской империи в Санкт-Петербург в 1870 г.// Проблемы Дальнего Востока.—2009.—№1.— С.116–121.

- ✓ Санчири В.П. Джунгарский съезд монгольских и ойратских князей /Восток.–2011.–№2.– С.101–105.
- ✓ Сапрыкин Д.А. Формирование системы местного самоуправления Японии в эпоху Мэйдзи (1868–1911)/Восток.–2011.–№2.–С.25–31.
- ✓ Сборник документов России с другими государствами (1856 —1917). — М., 1952.
- ✓ Тойнби А. Дж. Постижение истории / пер. с англ. — М. : Наука, 1991.
- ✓ Толстогузов С.А. Токугава Есинобу и борьба за сегунский пост в годы Ансэй // Восток. — 2003. — №6. — С.5-11.
- ✓ Тосака Д. Японская идеология. — М.: Прогресс, 1982.
- ✓ Ульченко Н.Ю. Политэкономия современного ислама:опыт Турции// Азия и Африка сегодня.–2011.–№4. – С.18–23.
- ✓ Фань Вэнь Лань. Новая история Китая. — М., 1955.
- ✓ Федоренко Н.Т. Избранные произведения. В 2-х т. Т.1. Проблемы исследования китайской литературы. — М.: Художественная литература, 1987.
- ✓ Феномен восточного деспотизма: Структура управления и власти. — М.: Наука, 1993.
- ✓ Финкель К. История Османской империи: Видение Османа. – М.: АСТ: Астрель, 2010. – 829 с.
- ✓ Фицджеральд С.П. Китай. Краткая история культуры. — СПб., 1998.
- ✓ Фицджеральд Ч.П. История Китая. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2004.
- ✓ Фурсов А.И. Восточный феодализм и история Запада // Народы Азии и Африки. — 1987. — №4.
- ✓ Фурсов К.А. Трансформация английской Ост-Индской компании: от купца к державе-купцу // Восток. — 2007. — №1.
- ✓ Фурсов К.А. Складывание английской субсидиарной системы в Индии: причины и реакции // Вестн. Моск. ун-та. Сер.13. Востоковедение. — 2005. — №3. — С.65-84.
- ✓ Хайцева В.С. Пакистан. По законам родства и веры // Азия и Африка сегодня. – 2012. – №8. – С. 58-63.
- ✓ Хамагүтү Е. Що таке японська модель: переваги та вади в добу глобалізації: Пер. с яп. — К.: КМ Академія, 2003.
- ✓ Хани Горо. История японского народа. — М., 1957.
- ✓ Хитцель Ф. Османская империя. – М.: Вече, 2006. – 384 с.
- ✓ Хорос В.Г. Модернизация в России и Японии: Цивилизационные аспекты // Мировая экономика и международные отношения. — 1991. — №8.
- ✓ Хохлов А.Н. Н.Я.Бичурин и его труды по монголоведению // Восток. – 2001. – №4. – С. 50-61.
- ✓ Цзацзуань. Изречения китайских писателей IX — XIX вв. — М.:
- ✓ Цивилизации в глобализирующемся мире // Мировая экономика и международные отношения. — 2007. — №7.
- ✓ Цисельская Е.С. Европа и Китай: истоки взаимопознания// Вопросы истории.–2009.–№12.– С.96-106.
- ✓ Чичеров А.И. Экономическое развитие Индии перед английским завоеванием (ремесло и торговля в XVI — XVIII вв.). — М.: Наука, 1965.
- ✓ Чугров С. Россия и Япония: О некоторых параллелях в политической культуре // Мировая экономика и международные отношения. — 2002. — №11.
- ✓ Чугров С.В. Япония в поисках новой идентичности. –М.: Вост. лит., 2010.–312 с.
- ✓ Шагаль В.Э., Зиганьшин Р.М. Ислам: традиция и этика // Восток. — 2008.—№1.
- ✓ Шарко М. Внешнеполитические приоритеты и традиции Японии//Мировая экономика и международные отношения.–2011.–№4.–С.122-127.
- ✓ Шишов А.В. Неизвестные страницы Русско-японской войны:1904–1905. – М.: Вече, 2004. – 381 с.
- ✓ Шлыков П.В. Вакфы в Турции: трансформация традиционного института. М.: Изд. Дом Марджани,2011–560 с.
- ✓ Шпаковский В.О. Британский историк С.Тернбулл о японских войнах асигару. Вопросы истории. 2013. «2. С. 153-158.
- ✓ Шхунов В.Н. Торговые связи Российской империи с Африкой в XVIII – первой половине XIX в. // Восток . – 2012. – №4. – С. 82-87.

- ✓ Шюон Ф. Понять ислам // Вопросы философии- 1994.- №7-8.
- ✓ Эвлия Челеби. Книга путешествия: В 3 т. — М.: Наука, 1983.
- ✓ Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного / Э.Н. Галич, А.В. Гордон, А.В. Жураховский и др.; Отв. ред. Л.И. Рейснер, Н.А. Симония. — М., 1984.
- ✓ Эйдус Х.Т. История Японии с древнейших времен до наших дней. Краткий очерк. — М., 1968.
- ✓ Энциклопедия мировой литературы. — СПб.: Невская книга, 2000.
- ✓ Юрлов Ф.Н., Юрлова Е.С. История Индии. – М.: ИВ РАН, 2010. – 920 с.
- ✓ Юрлова Е. Индия: касты и межкастовые отношения живут и изменяются // Азия и Африка сегодня. — 2006. — №11
- ✓ Юрлова Е.С. Индия.Кастовое насилие над женщинами // Азия и Африка сегодня. – 2011. – №6. – С.45-53.
- ✓ Юрлова Т. А/ Народное восстание 1857–1859 гг. в Индии и английское общественное мнение. – М.: Наука, 1991.
- ✓ Яковлев А.И. Страны Востока: синтез традиционного и современного. – М.: Вост. ун–т, 2007. – 168 с.
- ✓ Яковлев А.Ю. Индия : национализм не сдаётся // Азия и Африка сегодня. – 2011. – №2. – С.22-28.

Електронні ресурси

<http://www.history.ru/>
<http://history.standart.edu.ru>
<http://www.hist.msu.ru/ER/sources.htm>
<http://www.pish.ru>
<http://www.hist.ru>
<http://www.hrono.ru/>
<http://tgorod.ru>
<http://www.istrodina.com>
http://ru.wikipedia.org/wiki/Заглавная_страница
<http://elib.ispu.ru/library/history/>
<http://www.museum.ru/>
www.emc.komi.com
<http://www1.ege.edu.ru/content/view/21/43/>
<http://www.fipi.ru/view/sections/150/docs/>
<http://historydoc.edu.ru/>
http://www.rubricon.com/whist_1.asp
<http://www.lants.tellur.ru/history/index.htm>
<http://www.magister.msk.ru/library/history/>
<http://www.vokrugsveta.ru/encyclopedia/>

9. ТЕКСТИ ЛЕКЦІЙ

Лекція 1.

**Вступ до курсу. Предмет і завдання. Проблеми Сходу у сучасній орієнталістиці.
“Великий Степ”: номади в історії середньовіччя. Імперія монголів (1206-1388 рр.)**

1. Предмет, завдання та специфіка курсу.
2. Хронологія та особливості періодизації нової історії країн Сходу.
3. Поняття «Схід», «традиційне суспільство» у Новий час.
4. Формацийний розвиток країн Сходу на початок Нового часу.
5. Характеристика основної навчальної та навчально-методичної літератури.
6. “Великий Степ”: номади в історії середньовіччя.
7. Імперія монголів (1206-1388 рр.).

Нова історія країн Азії та Африки вивчає історію цих країн від Великих географічних відкриттів до Першої світової війни. Курс є логічним продовженням історичного розвитку східного світу в епоху Середньовіччя; нова історія Сходу – епоха систематичної взаємодії західного та афро-азійських світів на основі колоніального синтезу, перетворення Сходу на частину СКГ, формування на Сході багатоукладного суспільства і модернізації, росту буржуазно-національного руху, боротьби за створення умов для національного суверенного варіанту розвитку.

Завдання курсу – дати студентам цілісні й систематизовані знання про економічний і політичний розвиток країн Азії та Африки, систематичний виклад історичних подій на основі порівняльно-типологічного аналізу основ цивілізацій Заходу і Сходу; сформулювати уявлення про теорію модернізації та її специфіку на Сході в колоніальний період; продемонструвати на прикладі історії країн Азії та Африки в Новий час варіанти синтезу західних і східних традицій, особливості модернізаційних процесів в умовах колоніалізму; з'ясувати співвідношення культури і колоніалізму, колонізації свідомості; проаналізувати різні реакції на всі інновації з боку колонізованих.

Специфіка курсу обумовлена такими чинниками: особливості цивілізаційного та соціокультурного змісту; сильний вплив природно-кліматичних, демографічних процесів, які обумовили циклізм у розвитку афро-азійських суспільств, стійкий вплив релігій як важливого елемента соціально-політичного життя; мозаїчність цивілізаційного простору (китайсько-конфуціанська, буддистсько-індуїстська, ісламська цивілізації, «Чорна Африка»); величезна кількість країн і народів афро-азійського регіону; складність розуміння та засвоєння понять і термінів.

Курс охоплює період від XVI ст. до Першої світової війни. Питання про початок Нового часу на Сході й до сьогодні залишається проблематичним. Визнаючи умовність будь-якої періодизації, водночас найбільш оптимальним способом вивчення історії ми вважаємо поєднання однолінійності та варіативності. Тому історію країн Сходу варто розглядати не з однієї умовної дати, а з тих подій і явищ, які пов'язані з колонізацією, тобто з Великими географічними відкриттями та їх наслідками:

XVI – кінець XVIII – період, коли розпочалося зіткнення формаційно та цивілізаційно різних країн Заходу і Сходу, та час становлення колоніальної системи, яка, щоправда остаточно сформувалася пізніше; це - рубіжний період історії Сходу, його переходу від Середньовіччя до Нового часу; кінець XVIII – початок XX ст. – період, на який можна поширити поняття «Новий час», прийняте в сучасній науці; це – період найбільшого розвитку колоніальної системи, коли країни Азії та Африки стали колоніями європейських держав або потрапили у залежність від них. Верхня межа – початок Першої світової війни, яка стала важливим рубежем між висхідною та низхідною лініями розвитку колоніальної системи. Для виявлення динаміки, як колоніальної політики, так і реакції на неї, з'ясування еволюції окремих країн Сходу цей період розподіляється на такі етапи: 1) з кінця XVIII ст. приблизно до 1840-х років – Схід і початок промислового перевороту в Європі; 2) 1840-1875 рр. – включення Сходу у міжнародну економічну систему і початок суспільно-політичної модернізації; 3) остання чверть XIX ст. –

зародження національно-визвольного руху на Сході; 4) початок ХХ ст. – пробудження Азії, становлення сучасних форм політичного життя на Сході.

Схід як соціокультурне поняття – це величезна вселюдська єдність, хоча й в усьому досить неоднорідна та суперечлива, але все ж майже монолітно єдина у своїй глибинній основі, яка вирізняється такими спільними закономірностями, як абсолютний примат общинних, колективних, державних інтересів над індивідуальними («поголовне рабство»); тотальне одержавлення економічного життя; деспотичний характер влади, джерелом існування якої була рента-податок; традиційність; більш повільні темпи розвитку порівняно із Заходом.

«Традиційне суспільство» вирізняється специфічною соціальною структурою. Її характерними рисами були: невичленованість індивіда з колективу, слабкість окремих власників, велика роль системи вертикальних зв'язків і замкнених корпорацій при слабкій класовій диференціації та другорядній ролі класових антагонізмів. Вироблені століттями корпоративні та патронажно-клієнтельні зв'язки закріплювалися традиціями й освячувалися релігією, зберігали значну стійкість, незважаючи на кризи влади та іноземні вторгнення, а відтак політичні і соціальні катаклізми всередині східних суспільств не призвели до їх структурного оновлення (до приходу європейців), до виходу за межі традиційної, докапіталістичної системи.

За основними параметрами того явища, яке прийнято називати феодалізмом, Схід не тільки демонстрував збіг, а й більшу близькість до моделі. «Феодальність» східних суспільств була навіть суттєвішою, ніж західних: 1) на Сході більш виразною була єдність приватновласницьких і державних прав на землю і населення («влада-власність»); 2) значна натуральність господарства, господарська замкненість общини; 3) тісний зв'язок людини з конкретним видом праці.

На початок Нового часу східні суспільства мали власні межі наступного розвитку, які можна визначити як досягнення:

- розвиненої, відгалуженої державності;
- ефективного у визначених кліматичних умовах, екологічно обґрунтованого сільського господарства;
- значної диференціації занять, відображеної у великій чисельності міського населення, високоякісному професійному ремеслі, повністю відповідній потребам суспільства, торгівлі.

Водночас досконале функціонування природно-соціально-економічного механізму було найсуттєвішою перешкодою до появи у його надрах нових, несистемних відносин. Країни Сходу у XVII-XVIII ст. потрапили в історичний кут, який можна назвати «тупиком феодальності». Суспільства основних країн Сходу в цей період не можна назвати «відсталими», «недорозвиненими» або «ранніми», якщо вивчати його зсередини, як структуру. Всі соціальні прошарки і групи, явища, інститути та підсистеми ідеально «прилагоджені» одна до іншої не можуть бути зруйновані по частинах. Але саме через це цей лад виявився нездоланим в історично реальні терміни. З точки зору руху до капіталізму Індія і Китай, представники Сходу, можливо, не досягли того рівня, який у Західній Європі називається «розвиненим феодалізмом». Хоча у багатьох інших відношеннях Китай продовжував випереджати Західну Європу – наприклад, стосовно ступеня зрілості державної структури.

Водночас, можливо, що Османська імперія та особливо Японія вже долали «феодальний глухий кут» і виходили на шлях динамічного розвитку. Але історія не дала їм часу на самостійні пошуки виходу із застою. Країни Сходу були приречені на страждання, пов'язані із примусовою руйнацією «традиційного» ладу та штучною модернізацією.

Із середини XVIII ст. Західна Європа перебрала на себе світове лідерство, тобто почала випереджати Схід у розвитку матеріального виробництва. Наслідками відставання Сходу стали політична стагнація та колонізація. Які ж причини відставання Сходу, або випереджання Заходу?

Ліберальна зарубіжна історіографія. Гегель уважав народи Сходу пасивними та неісторичними за своєю природою. Макс Вебер та інші історики – неогегельянці шукали причини випереджання Заходу у перевагах динамічного західного духу («дух Фауста») над споглядальною східною натурою, у перевагах західної релігії – протестантського християнства над релігіями Сходу – буддизмом, конфуціанством, ісламом. Вебер уважав, що найважливішу

роль у становленні «сучасного капіталізму» відіграла протестантська етика. Саме вона, з її культом праці, зі ставленням до праці як до покликання, створила дух капіталізму. Вона заклала основи сучасного індустріального суспільства. Таку точку зору заперечують Ф.Бродель, Л.Васильєв, Н.Іванов. Так, протестантська етика відіграла важливу роль у процесі генези європейського капіталізму. Але чи можливим було б це, якби Європа ще з античності не мала потенції для розвитку капіталістичного типу господарства, потенції у вигляді приватної власності, захищеної законом. Вебер наголошує на раціоналізмі західної науки, права, мистецтва, міського життя, яким Захід завдячує не тільки середньовічному європейському місту, як уважає німецький соціолог, а й античному суспільству. Цікавою є точка зору Фернанда Броделя. Він уважає, що немає рівноваги між знаннями про європейську історію та історію решти світу. І «поки не буде відновлена» ця рівновага, «історик не наважиться розрубати гордіїв вузол всесвітньої історії, маючи на увазі генезу перетворення Європи». Французький історик стверджує, що «розвив між Західною Європою та іншими континентами поглибився пізно, і пояснювати його винятково раціоналізацією ринкової економіки означає суттєво спрощувати його».

Історики Сходу інколи загалом заперечують відставання. Вторгнення ж колонізаторів на Схід оголошують історичною випадковістю. У цьому випадку йдеться про початок колонізації XVI-XVIII ст. Вони пишуть, що відставання країн Сходу розпочалося лише після вторгнення європейців і було його наслідком, а не причиною. У цьому твердженні є доля істини, колонізація зруйнувала природний хід історичного розвитку. Але чому була можливою колонізація? Ця подія не була історичною випадковістю. Адже, незважаючи на те, що зовнішньо Китай, Індія, Іран у XVI ст. виглядали більш багатими та міцними, ніж будь-яка західна держава, у них не склався на той час капіталістичний лад.

Радянська історична наука спиралася на формаційну концепцію розвитку історії загалом та історії Сходу зокрема. Однак багато істориків – сходознавців не сприймали схематизму трактування формацій з точки зору історичного матеріалу. Серйозне вивчення економічних питань у традиційних суспільствах Сходу привело до дискусій про т. зв. «азійський спосіб виробництва» (АСВ). Прибічники концепції АСВ вважали, що головною причиною колонізації Сходу є відставання від країн Заходу. Відставання пов'язане з тим, що різні країни та регіони земної кулі взагалі розвиваються нерівномірно. У даному випадку ця нерівномірність проявилася у тому, що держави Західної Європи стали на шлях капіталістичного розвитку раніше, ніж країни Азії та Африки, оскільки в країнах Азії впродовж тривалого часу панував АСВ.

Термін «азійський спосіб виробництва» належить Карлу Марксу. У 50-60х рр. XIX ст. Маркс і Енгельс висунули гіпотезу про існування у країнах Сходу до приходу європейців особливої суспільно – економічної формації – АСВ, головною рисою якої була державна власність на землю. У такому суспільстві селян-общинників експлуатує не клас окремих власників-феодалів, а апарат деспотичної держави в цілому. На думку Маркса, АСВ є більш примітивним, ніж рабовласницький і феодальний, оскільки він не здатний забезпечити прогресивний розвиток. У подальшому, вивчаючи типи общин на Сході, Маркс зрозумів, що в країнах поряд із общинно-державною існували й інші форми власності. Концепція АСВ не отримала подальшого розвитку у працях Маркса та Енгельса. Однак теорія однолінійності історичного прогресу ствердилася у марксизмі. На ній базувалася і радянська історична наука.

Деякі радянські історики, такі, як М.Н.Волін, С.П.Толстов та інші, головною причиною відставання Сходу вважали нашествя кочівників. Звичайно, набіги кочівників гальмували суспільний прогрес. Приблизно з XIII ст. частина азійських та європейських держав постраждала від монголо-татарського нашествия, наприклад: Китай, Іран, Середня Азія, російські князівства та ін. Пізніше тюрки-османи зруйнували цивілізації Західної Азії і Північної Африки. Ці війни змусили азійські країни «в одну річку входити двічі», вважає Д. Єремєєв. Але чи можна погодитися з тим, що нашествя кочівників – передумова колонізації більш пізнього часу? Достатньо згадати історію Росії. Росія перебувала під владою Золотої Орди понад 200 років, але вона не стала колонією ані європейських, ані азійських держав. Російська держава сама активно проводила колоніальну політику. Деякі регіони Азії, такі, як Південна Азія, Індія,

Індонезія, Філіппіни відчутно не постраждали від набігів кочівників, або взагалі не знали їх, а натомість саме вони стали першими жертвами європейських колонізаторів.

У 50-х рр. радянський історик І.Рейснер висунув гіпотезу про відставання Сходу, спираючись на цілий комплекс причин. На його думку, парадокс цивілізацій Азії у давнину та середньовіччя полягав у тому, що в регіоні рано склався розподіл виробництва і чітко окреслена спеціалізація: землеробство; тваринництво; ремесло та обмін. Через розподіл виробництва перераховані галузі рано досягли надвисокої якості, і настав «глухий кут віртуозності». Відповідно суспільство не потребувало технологічних та технічних новацій для підвищення продуктивності праці. Цією обставиною можна пояснити незначні можливості для розвитку капіталізму.

І.Рейснер дійшов висновку про те, що високий рівень феодалної економіки Сходу вже сам у собі містив небезпеку застійних явищ. Родючість ґрунтів, густота населення, обмеженість норми споживання забезпечували пануючий клас додатковим продуктом у надлишку, а відтак не створили стимулу для розвитку економіки.

Відомі дослідники Ю.Александров і В. Славний висунули ідею про те, що різна історична доля Сходу та Європи пояснюється різними способами розвитку виробничих сил: на Заході розвивалася працезберігаюча технологія (підвищення продуктивності праці), а на Сході прагнули до підвищення продуктивності незалежно від витраченої при цьому праці. Сучасний російський історик С.Оніщук запропонував нову ідею, яка пов'язує соціально-політичний лад, аграрний лад, темпи розвитку, системи землеробства та природні умови у різних кліматичних поясах в один вузол. За основу він узяв ступінь або темп інтеграції тваринництва у землеробське виробництво. Він вважає, що у західному та центральному районах помірного поясу Європи природні умови дозволяли утримувати велику кількість худоби, що сприяло переходу до трипілля і постійному підвищенню врожайності полів. У субтропічному поясі Європи та Азії – від Іспанії до Китаю – висока природна продуктивність землі приводила до швидкого зростання густоти населення і господарство потрапляло у замкнене коло: щоб підтримати зростаюче населення, потрібно було збільшувати оранку та кількість великої рогатої худоби, що негативно впливало на врожайність і вимагало ще більшої оранки. Країни цього поясу так і не перейшли до трипілля, оскільки такий перехід вимагав збільшення площі, якою користувалося одне господарство; це було неможливим і фізично, і соціально.

Утримання великої кількості худоби без великих трудових затрат можливе тільки там, де можна випасати худобу цілий рік. У східній частині помірного поясу Європи морозна зима дозволяє утримувати таку кількість худоби, яку можна прогодувати заготовленими влітку кормами. У субтропіках же річному випасу худоби заважає вигорання трави влітку.

На стадії перелогового землеробства різниця у забезпеченості господарств худобою не відчувається. На стадії ротаційних систем розпочинається диференціація: одні підвищують продуктивність праці, інші - продуктивність землі. Нарешті, на стадії парових систем два типи господарювання остаточно розходяться: у субтропіках до двопілля та системи, яка не здатна подолати певну межу продуктивності і приречена на циклічний рух; у помірному поясі Західної Європи - до трипілля і постійного підвищення продуктивності. У тропічній зоні зовсім не було інтеграції тваринництва та землеробства, і там розвиток зупинився на стадії ротаційних систем землеробства.

У мусонній Азії розвиток відбувався у напрямі від майже повного знищення пара і пасовиськ, до росту працездатності сільськогосподарського виробництва. На думку С.Оніщука, природні умови визначають типологічний ряд, по якому розвиватиметься сільське господарство при зростанні населення, і розпочинаючи з певного етапу перехід від одного типологічного ряду до іншого стає неможливим.

Тип сільськогосподарської еволюції визначає дуже багато. Насамперед, темп виштовхування робочої сили із сільського господарства, тобто ріст міського населення, розвиток ремесла і торгівлі. Європейський тип еволюції забезпечує постійне зростання несільськогосподарського населення. Азійський тип цього не забезпечує. Навпаки, постійно створюється ситуація нестачі землеробського населення, необхідності, «зміцнюючи стовбур, обрубувати гілки». Щоб розвивати міста, потрібно постійно збільшувати податки із землеробів,

обмежувати ціни на зерно, знищувати земельну аристократію та спричиняти розорення великих торговців. Звідси розвиток деспотичних форм правління.

Ця гіпотеза, можливо, не пояснює всього, на що претендує. Передусім, не зовсім зрозуміло, як поєднати велику трудомісткість землеробства на Сході, постійно відчутний дефіцит землеробів – обставина, помічена С.Оніщуком, – та значну частку несільськогосподарського населення у цих країнах, як у містах, так і в селах (що суперечить гіпотезі автора). Звідси впливає загальний висновок, підказаний і всією історією вивчення причин відставання Сходу, – не можна все пояснити одним чинником. Крім виштовхування із сільського господарства з економічних та господарських причин діяли й інші закономірності, які не потребували обов'язкового перетворення «несільськогосподарського» населення на виробниче.

До чинників, які обумовили відставання Сходу від Заходу, слід також віднести:

- багатокладність азійської економіки, точніше, тривале існування багатокладності;
- особлива роль державної влади та бюрократії в країнах Сходу;
- роль ідеології-релігії, її вплив на темпи розвитку цивілізації;
- політико-правове положення азійського міста, насамперед, покріпачення азійського міста, де, за словами Ф.Енгельса, відсутньою була «перша умова буржуазної підприємницької діяльності – безпека особи купця та його власності»;
- тривала консервація феодалізму;
- політика утримання монополією високих цін та заборона вільної торгівлі; (монополізація виробництва і збуту); наростання цієї тенденції з епохи Хрестових походів;
- релігійно-моральні ідеали Сходу з їхньою установкою на рівність і соціальну справедливість; переважання у системі пріоритетів розподільчих засад, орієнтація на рівне й гарантоване задоволення матеріальних потреб, пов'язане не з індивідуальними, а з колективними зусиллями;
- ставлення до праці не як до самоцілі, а як до джерела добробуту та суспільно значимої дії. Праця одного була працею для всіх, і в ідеалі всі працювали, як один. На практиці це породжувало прагнення «не перепрацювати за іншого», у кращому випадку бути нарівні з іншими. На Сході людина не відповідала перед собою за результати своєї праці, завжди перед суспільством, кастою або кланом. Відповідно й не склалася та соціальна моральна атмосфера та культура духу, у надрах якої відбувався економічний розвиток Заходу, несуперечливо поєднаний із раціональним розрахунком та навіть меркантильністю;
- протистояння із Заходом і політика ізоляції.

Феномен відставання Сходу потребує подальшого вивчення. Але вже зараз зрозуміло, що за винятком окремих країн, в цілому на Сході не було абсолютного господарського регресу. Однак єдине, що мало місце, було вкрай важливим у контексті застою Сходу, а саме збереження традиційного характеру культури та її самотності, інакше кажучи, відсутність інновацій, співставних з інтелектуальними і культурними досягненнями Європи.

Питання і завдання до лекції

1. Дайте характеристику трьом великим цивілізаціям Сходу напередодні Нового часу.
2. Перерахуйте причини «відставання» Сходу від Заходу із урахуванням досягнень історичної науки.
3. Що собою являла політична карта Азії та Африки на межі Середньовіччя та Нового часу?
4. Які три періоди колоніальної експансії виокремлюються сучасними сходознавцями?

Література:

1. Алаев А.Б., Ерасов Б.С. Формация или цивилизация? Диалог // Народы Азии и Африки. – 1990. – №3. – С. 46-56.
2. Алаев Л. Б. Формационные черты феодализма и Восток // Народы Азии и Африки. – 1987. – №3. – С. 31-38.
3. Бродель Ф. Материальная цивилизация : экономика и капитализм, XV – XVIII вв. Т. 1-3. М.: Высш. школа, 1992.
4. Бродський Р.М., Єнольський З.Н. Нова історія країн Азії та Африки: Період домонополістичного капіталізму (1642 – 1870). – К. : Вища школа, 1979.

5. Бродський Р.М., Єнольський З.Н. Нова історія країн Азії та Африки: 1870 – 1917 : Навч. посібник. – Львів: Вища школа, 1986.
6. Васильев Л.С. История Востока: В 2 т. : Учебник по спец. «История». – М.: Высш. школа, 2001.
7. Васильев Л.С. История религий Востока. – М. : Университет,1988.–425с.
8. Васильев Л.С. Что такое «азиатский» способ производства? // Народы Азии и Африки. – 1988. – №3. – С. 18-25.
9. Васильев Л.С. Всемирно-исторический процесс : концептуальный анализ // Преподавание истории в школе. – 1993. – № 3.
10. Вебер М. Избранное: Протестантская этика и дух капитализма.–М.:РОССПЭН,2006.–656 с.
11. Генон Р. Восток и Запад. – М. : Беловодье., 2005.
12. Государство в докапиталистических обществах Азии. – М. : Наука, 1987.
13. Губер А.А., Ким Г.Ф., Хейфец А.Н. Новая история стран Азии и Африки: Учебник. – М. : Наука, 1982.
14. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. – М.: Восточ. литература, 1986.
15. Ерасов Б.С. Цивилизация: Универсалии и самобытность.–М.:Наука,2002.–524 с.
16. Еремеев Д.Е. Почему Восток отстал от Запада // Азия и Африка сегодня. – 1989. №7. – С.16–20; №9. С.29–33; №11. – С.10–14.
17. Евдокимова А.А. История стран Востока в новое время.Курс лекций:учебное пособие для студентов вузов. Уфа: Изд-во БГПУ,2009.–238с.
18. Ерасов Б.С. Проблемы теории цивилизаций//Новая и новейшая история.–1995.–№6.–С.181–186.
19. Ерасов Б.С. Культура, религия и цивилизации на Востоке. Очерки общей теории.–М.: Наука, 1990. – 207 с.
20. Зарин В.А. Запад и Восток в мировой истории XVI – XX в. – М. : Высш. школа, 1991.
21. Иванов Н.А. Восток: новые подходы к изучению истории // Восток. - 1993. – №4.
22. Иванов Н.А. Упадок Востока и установление мировой гегемонии Западной Европы // Восток.–1994.–4.–С.5-19.
23. Исторический опыт народов Востока и глобальная цивилизация//Азия и Африка сегодня.– 2006.–№12.–С.5-8.
24. История Востока. Т. 3. Восток на рубеже средневековья и нового времени. XVI – XVIII ст. – М. : Восточ. литература, 1999.
25. История Востока. Т. 4. Книга 1 – 2. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX в.). – М. : Восточ. литература, 2004.
26. История стран Азии и Африки в новое время : В 2 – х ч. : Учебник. – М.: Изд-во МГУ, 1989 (ч. 1), 1991 (ч. 2).
27. Конрад Н. И. Запад и Восток. – М. : Наука, 1966.
28. Еремеев Д. Почему Восток отстал от Запада // Азия и Африка сегодня. – 1989. – № 7, 9, 11.
29. Кириченко В. П. Нова історія країн Азії, Африки та Латинської Америки. – К. : Вища школа, 2002.
30. Кульпин Э.С. Об основах социоестественной истории // Восток. – 1994. – №1.
31. Новая история стран Азии и Африки. В 3 – х ч. – М. : Высш. Школа, 2004.
32. Политические системы и политические культуры Востока.–М.:АСТ:Восток–Запад, 2007.
33. Рейснер Л.И. Цивилизация и способ общения.–М.:Наука,1993.–307с.
34. Розалиев Ю.Н. Новая и новейшая история стран Азии и Африки : Учебн. пособие. – М. : Высш. школа, 1987.
35. Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия: учебное пособие для студентов вузов/ Сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект пресс, 1999. – 555 с.
36. Субботин В.А. Великие открытия: Колумб. Васко да Гама. Магеллан. – М.: УРАО, 1998.– 268 с.
37. Сухарчук Г.Д. Восток-Запад: историко-психологический водораздел // Вопросы истории.– 1998. – №1. – С.30-40.

38. Сергійчук І.М. Китай у нові та новітні часи: Практикум: Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів. – Суми, ВТБ «Університетська книга», 2006.
39. Тойнби А.Д. Цивілізація перед судом історії: Сб. [Пер. с англ.]. – М.: Айрис прес, 2003. 590 с.
40. Фурсов А.И. Развитие азиатских обществ в XVII – нач. XX вв. : современные западные теории. Вып. 2. Теория слаборазвитости: поиск внешних факторов развития. – М. : Восточ. литература, 1991.
41. Широков Г.М. Колониальная система // Восток. – 1995. – №6.

Лекція 2.
Країни Далекого Сходу та Південно-Східної Азії
в епоху Середньовіччя та на межі нового часу

1. **Вплив природно-географічних та соціокультурних чинників на розвиток китайського суспільства.**
2. **Криза Мінського династичного циклу та завоювання Китаю маньчжурами.**
3. **Суспільно-економічний та політичний лад Китаю під владою Цін.**
4. **Сутність Pax Sinica.**
5. **Встановлення влади сьогунату Токугава.**
6. **Риси суспільно-економічного розвитку та соціально-класової структури.**
7. **Криза токугавського режиму: причини та наслідки.**

В історії Китаю від найдавніших часів до наших днів найважливішим є чергування династичних циклів. На думку російських дослідників С. А. Нефьодова та О. Є. Непоміна, у Піднебесній мали місце вісім таких циклів: перший – Ранньоханський цикл (206 р. до н.е. – 24 р. н.е.); другий – Пізньоханський цикл (25 – 220). Після тривалої перерви, майже в чотири століття, настав третій – Танський цикл (618 – 907). Четвертим був Сунський цикл (960 – 1279), п'ятим – Мінський цикл (1368 – 1644), шостим – Цінський цикл (1644 – 1870), сьомим – Тайпінський цикл (1870 – 1949). Восьмий цикл, цикл Нового «Сяокана», розпочався у 1950 р. і триває до сьогодні. Подібна циклічність не виключає лінійного розвитку всередині кожного циклу. Однак у конкретній історії Китаю частіше спостерігався застій. Саме це, вважає О. Є. Непомін, є підставою визначати економіку Піднебесної до середини XIX ст. як традиційну економіку. З точки зору формаційної складової, вона не виходила за межі «азійського способу виробництва».

Причини кризи Мінського династичного циклу:

- різке загострення економічної, соціальної та політичної напруги наприкінці XVI ст. (втручання держави у традиційні економічні відносини, підвищення податків, посилення експлуатації, погіршення становища селянства); розмивання фонду державних земель;
- значна, хоча й неформальна зміна структури влади, яка спричинила розкладання правлячої верхівки (при збереженні всіх атрибутів необмеженого самодержавства відбувається фактичне усунення імператорів від безпосереднього управління державою). Однак реальна влада концентрується не в межах традиційної імперської управлінської адміністрації, а в руках неординарних з точки зору політичної традиції «внутрішньодвірцевих» служб; розвиток фаворитизму, «внутрішньодвірцевої» боротьби, зловживань на всіх рівнях державного апарату; посилення репресій, практики арештів і страт; посилення засилля, корупції, прагнення до збагачення місцевої влади; тенденції занепаду армії (система військових поселень зведена до мінімуму, а на початку XVII ст. замінена практично приватним землекористуванням приватних чинів та привілейованих сановників; перехід до практики найму солдатів);
- військовий натиск могольських племен;
- несприятлива ситуація на морських рубежах (загострення боротьби з піратством та контрабандною торгівлею);
- невдалі спроби «покршити справи» в імперії, до яких вдавалися представники провладного вчено-служилого стану (службовці Цензорату та вчені-конфуціанці з академії Ханьмін);
- наростання демографічного тиску;
- виникнення та розвиток протестних рухів населення;
- застійні явища в ідейно-політичних засадах суспільства, що перешкоджало розвитку та оновленню економічного життя, внаслідок чого й відбулося подальше загострення соціальних проблем;
- селянська війна 1628-1647 рр..

Причини та наслідки завоювання Китаю маньчжурами:

- криза Мінської держави (роздробленість та внутрішня боротьба у суспільстві і правлячій верхівці);
- військова організація маньчжурського суспільства, його общинність і єдність;
- високий потенціал пасіонарності у маньчжурів;
- гнучка політика і майстерна пропаганда маньчжурів (доброзичливе ставлення до чиновників, шеньші, поміщиків; обіцянка зменшення податків селянам);
- виснаженість китайського народу тривалою селянською війною, хаосом, розоренням;
- формування союзу маньчжурських і китайських феодалів (особливо у Північному Китаї);
- застосування жорстоких методів завоювання центральних і південно-східних територій Китаю (масове знищення населення будь-якого населеного пункту, яке опиралося маньчжурам). Цінські війська послуговувалися правилом «не здаються – вбивай, здаються – теж убивай»;
- у критичний період військового і політичного перелому 1648 – початку 1649 рр. уряд Доргоня вжив дієвих заходів для утримання завойованих китайських провінцій у межах держави Цін (деякі поступки в оподаткуванні, роздавав нагороди, пожалування і почесні титули, оголосив амністію непокірним);
- поступове завоювання Китаю руками самих китайців (початкове завоювання тривало з 1644 по 1664 р., остаточне завоювання – з 1665 по 1683 р.).

Селянська війна та маньчжурське завоювання були гігантськими соціально-політичними катаклізмами, які призвели до помітного скорочення населення Китаю. З 1623 по 1660 р., за деякими оцінками, було вбито понад 10 млн. чол., не рахуючи десятків мільйонів померлих від голоду, холоду, епідемій та стихійних катастроф.

Маньчжурське завоювання Китаю відкинуло економіку країни на 70-80 років назад, зміцнило казенне землеволодіння, активізувало і розширило найвідсталіші форми експлуатації – рабство і кріпосництво, призвело до ренатуралізації колишнього товарного господарства, значно знизило роль міст, ремесла і торгівлі в економіці. Розруха призвела до різкого скорочення валового виробництва і на селі, і у місті.

Маньчжурське завоювання обернулося національним приниженням для ханців (введення маньчжурської коси для чоловіків, заборона змішаних шлюбів, заборона поселятися в Маньчжурії, система посадових вакансій, деспотизм у галузі культури). На подальшому розвитку Китаю вкрай негативно відбилася адміністративно-податкова реформа Цінів, сутність якої полягала у реформуванні системи обліку населення (на базі системи баоцзя, тобто фіксація не тільки «тяглих», а й «нетяглих»), злитті подушного і поземельного податків у єдиний податок, перехід від натуральної до грошової форми оподаткування. Ціни зберегли традиційний для Китаю розподіл земель на дві категорії.

Державні або казенні землі називалися гуаньді і складали приблизно $\frac{1}{4}$ частину земельного фонду.

Так звані «приватні» або народні землі міньді – $\frac{3}{4}$ земельного фонду.

Державними вважалися землі імператора та його сім'ї; впливових князів; придворної аристократії (від 1644 р. – маньчжурської); армії, казни; монастирів. Після завоювання Китаю більшість захоплених земель на Півночі країни були перетворені на імператорські маєтності. На середину XVIII ст. їх нараховувалося біля 700. Пожалування отримала вся маньчжурська знать. Під час походів у центральні та південні райони країни полководці за кожну успішну операцію отримували 300 му, що складало біля 18 га землі (1 му=0,06 га). Солдати отримували земельні наділи, які дорівнювали приблизно 1 га. Після закінчення завойовницької війни Ціни утримувалися від земельних пожалувань. «Восьмипрапорні» землі можна було заповідати, але не можна було продавати. Часто солдати, потребуючи грошей, закладали свої наділи лихварям-китайцям. Але уряд пильно слідкував за цим процесом і незмінно повертав землі у державний фонд. За 200 років, на кінець XIX ст. солдати та їхні нащадки втратили практично всі землі: вони перейшли або до казни, або до монастирів. Деякі дослідники вважають, що державні землі не оподатковувалися. Цілком можливо, це пов'язано з тим, що більшість «маєтків» знаходилася у північно-східному Китаї і у Маньчжурії. Це була вотчина цінського двору. Майже 200 років ці землі не оброблялися, оскільки: маньчжури були невдалими землеробами; китайці-ханьці не

могли переселятися у північно-східні райони; Ціни зарезервували знаменні землі на випадок ретирування із країни.

Друга група земель – це землі міньді. Не зовсім точно називати їх приватними. Навіть якщо ці землі переходили із рук у руки, із них акуратно сплачувався податок-рента на користь держави. Формально землі належали сільській общині. Землі категорії міньді можна умовно розподілити на дві групи. Частина земель дійсно належала общині, тобто знаходилася у колективному володінні селян. (храмові землі, шкільні тощо). На доходи із цих земель утримувалися храми, школи; вони використовувалися для підтримки збіднілих членів общини. Друга частина земель знаходилася в індивідуальному володінні китайських «поміщиків» - шеньші, заможних селян і т.д. Їх можна було заповідати, дарувати, продавати, але тільки з дозволу общини. З одного боку, такий «розподіл» стримував розвиток товарно-грошових відносин на селі, з іншого боку, він стримував і соціальні катаклізми. Якщо звична норма порушувалася (через приватизаційні процеси), відбувався соціальний вибух.

Землі категорії міньді обробляли селяни, члени общини. Орендодавцем могла бути община в цілому; заможні селяни, які й самі вели господарство, і частину земель здавали в оренду збіднілим сусідам; китайські «поміщики» - колишні чиновники шеньші. Орендарями були селяни-общинники.

Негативними наслідками встановлення маньчжурського панування у Китаї було відродження типово східної аграрної деспотії, проведення політики самоізоляції від зовнішнього світу, панування неоконфуціанської ідеології.

Водночас на 30-ті рр. XVIII ст. Цінська династія сприяла наведенню порядку, миру та спокою у Піднебесній, перетворенню її на централізовану імперію із сильною армією, відлагодженим бюрократичним апаратом, відновленою економікою (насамперед, аграрною), повною казною (щорічні надходження – понад 50 млн. лянів срібла). Найважливішим завданням, яке вирішили Ціни, безумовно, було усунення загрози для Китаю з боку кочової та напівкочової периферії. Так, упродовж XVIII ст. Ціни вели активну завойовницьку політику, внаслідок якої територія Китаю була значно розширена за рахунок встановлення залежності Кореї, Східної Монголії, Тайваня, Північної Монголії, Джунгарії, Кашгарії, Тибета, Лаосу, Бірми, Таїланду, В'єтнаму. Відносини з ними будувалися за принципом «великої сім'ї», де «старшим братом» був Китай, «молодшими братами» - решта країн. «Старший брат» у такій системі відносин допомагає «молодшим», навчає їх, а «молодші брати» не тільки підкоряються, а й дарують подарунки у вигляді невеликої данини. Слід зауважити, що такі відносини не були заважкими для залежних країн. Унаслідок завойовницької політики сформувався у Східній та Центральній Азії новий геополітичний простір, який знаходився під контролем (не тільки політичним, а й ідеологічним) Цінської імперії (Pax Sinica). У свідомості жителів Піднебесної закріпилося традиційне уявлення про Китай як центр Всесвіту.

Державний лад Цінської імперії формувався на основі таких засад: усунення верховною владою перешкод та пережитків ранньої цінської державності (посилення імператорської влади, шляхом політичного перевороту усунення від реальної влади Ради князів-регентів, створення Військової ради як вищого державного органу при імператорі (1732 р.) (цей орган не підпорядковувався Раді князів-регентів і сановників). До Військової ради перейшло вирішення всіх найважливіших питань. Склад цього органу визначав сам богдохан. Його члени (від 4 до 9 осіб) призначалися із числа секретарів-канцлерів, голів шести відомств, їхніх помічників та інших чиновників. Це були майже повністю маньчжури і частково монголи. Пізніше до складу Військової ради могли потрапити й найвідданіші китайці. Військова рада сконцентрувала у своїх руках всі основні військові та цивільні справи управління, призначення вищих чиновників і законодавчу владу. Військова рада перетворилася на уряд, який повністю залежав від імператора і очолювався ним. Роль Ради князів-регентів і сановників була зведена нанівець. Імператор Іньчжень (1723-1735) поклав край маньчжурському правилу престолонаступництва (за ступенем кровної близькості до богдохана). Відтепер запроваджувався новий порядок: спадкоємець обирався за волею самого монарха.

Наступною засадою формування державного ладу Китаю за часів Цінської династії була подальша китаїзація та бюрократизація владної структури (особливо за правління Сюань (Кансі, 1661-1722), який був справжнім конфуціанцем, отримав китайську класичну освіту): з

метою наведення порядку у 1671 р. був відновлений існуючий за Мінів Двірцевий секретаріат (Нейге), який складався з рівної кількості «знаменних» і китайців. Однак його функції були винятково виконавчими, а, як відомо, за Мінської династії він стояв вище Шести Відомств. Загалом Цінська династія залишила без суттєвих змін структуру Мінського державного апарату. Державні органи мали вигляд піраміди: на вершині – імператор; на середньому поверсі – центральні та провінційні органи влади; в основі – величезний апарат місцевих службовців. Управління країною здійснювалося за двома класичними формулами: « У Піднебесній немає землі, крім землі, що належить правителеві»; «Всі мешканці Піднебесної є підданими правителя».

Незмінним принципом управління був розподіл усіх служилих людей на три категорії: цивільні адміністратори, службовці управління військами та органів службового нагляду. Із розвитком імперської адміністрації постійно виникали нові, свого роду неординарні органи влади, які підпорядковувалися безпосередньо імператорові, а постійні органи відмирили. Так, надзвичайно важливий орган Цензорат був виведений за межі регулярної адміністрації. Під контролем імператора функціонували Шість відомств (лю бу): адміністративне (Міністерство атестацій, яке затверджувало вчені ступені шеньші); фінансове (Міністерство фінансів, яке контролювало збір податків); військове (Військове міністерство вирішувало не тільки проблеми оборони країни від зовнішніх ворогів, а й виконувало функції поліції); судове (Міністерство юстиції займалося законотворчістю та контролювало виконання законів); ритуалів (Міністерство церемоній слідкувало за правилами придворного етикету); громадських робіт (Міністерство громадських робіт, яке слідкувало за станом доріг, мостів, каналів. За необхідності воно контролювало їхній ремонт або будівництво). Імператор, по суті, був одночасно прем'єр-міністром свого уряду (Шести відомств). Одночасно при імператорі існував важливий дорадчий орган – т.зв. Внутрішній кабінет, до складу якого входило декілька особливо довірених осіб із числа придворних учених мужів. Цей орган виконував функції головного адміністративного органу. На початку XVIII ст. знову з'явився неформальний дорадчий орган при дворі – Великий Секретаріат, який і визначав надалі політику двору (уряду).

Чиновники всіх категорій рекрутувалися через традиційну екзаменаційну систему (брати участь у складанні екзаменів на отримання вченого ступеня мали право всі повноправні жителі).

Місцеві органи влади – чиновники повітів, провінцій, округів. Бюрократичний апарат мав свої особливості. Погляди істориків щодо чисельності китайських чиновників (мандаринів) досить суперечливі. Так, деякі автори вважають, що центральний бюрократичний апарат складався із 27000 осіб (із них 20000 – цивільні чини, 7000 – військові). Такий нечисельний центральний апарат спирався, з одного боку, на розгалужений провінційний апарат, тобто чиновників, які отримували жалування із казни, з іншого – на органи місцевого самоврядування, чиновників системи баоцзя (ця система налічувала багато нештатних чиновників: писарі, обліковці, посильні, наглядачі, охорона; вони набиралися із місцевих жителів). Нижче повітів існувала сітка місцевих та сільських органів влади, яка ніби утворювала корінь системи імперської адміністрації. У селах були адміністративні об'єднання, т.зв. лі, які склалися на основі баоцзя: кожні 10 домоволодінь обирали одного старшину (пай); кожні 10 пай – одного старосту (цзя); кожні 10 цзя – одного начальника (бао). Голови цих об'єднань відповідали за складання подушних реєстрів, збір податків, виконували поліцейські функції, наглядали за порядком. Простий люд не міг через голови цих старійшин звертатися із проханням до повітових чиновників. Таким чином, державою санкціонувався особлива форма міської та сільської общини з елементами особистої несвободи. Членам общини заборонялося пересуватися вночі вулицями, ночувати у храмах, влаштовувати велелюдні зібрання.

Загалом китайська бюрократія була дуже ефективною та життєздатною системою управління: продуманий штатний розклад, чіткий розподіл функцій між окремими виконавцями, жорсткий контроль за виконанням рішень, єдина система ідеологічних і культурних цінностей (яка підтримувалася традицією книжкової вченості), гнучкий баланс сил між імперським чиновництвом та провінційною елітою.

Водночас китайська бюрократія не була позбавлена власних вроджених пороків (авторитарний характер влади, надмірне ускладнення бюрократичного апарату (заради контролю за ним), фаворитизм, який призводив до посилення особистих ставлеників імператора, що, зрештою, підривало соціальну опору династії).

Імператор (хуанді) мав ще такі титули: богдохан (премудрий правитель), Тяньцзи (Син Неба), Тяньван (Небесний князь); в особистих бесідах з імператором його називали «Хуаншан» (Ваша Величність) або Чжунцзи (государь), а підданих – «нуцай» (раб).

Влада імператора була необмеженою, він уважався безгрішним, всезнаючим і всевидючим. За Цінів конфуціанська теорія значно розходилася із практикою. Теоретично маньчжурські імператори були конфуціанцями, але практично вони порушували конфуціанську політичну традицію у самій її основі. Конфуцій, як відомо, був прибічником монархії, централізованого управління, як гарантії стабільності та миру. Водночас він був противником абсолютної монархії-деспотії, яку вважав втіленням незаконних сил. Конфуціанський ідеал відданого чиновника вимагав, щоб мудрий радник критикував і закликав до совісті нерадивого правителя. Маньчжурські богдохани вже у перших указах (1652 р.) заборонили місцевим чиновникам адресувати листи і доповіді центральній владі або усно висловлюватися з питань управління країною, з військових і цивільних справ загалом. Норми державного управління були визначені у збірках законів. Священний едикт (Звід законів) Кансі був збіркою положень про державні ідеали, у ньому були зафіксовані основи суспільних відносин, політичної системи, верховної влади. Цей документ складався із 1000 розділів і містив декілька тисяч статей. У ньому встановлювалася соціальна стратифікація суспільства: повноправними вважалися чотири групи корінного, тобто ханьського населення - чиновники, які мали вчений ступінь (шеньші), землероби (нун), ремісники (гун), торговці (шан). Землероби, ремісники і торговці мали право складати іспити на вчене звання. Це свідчить про те, що: у китайському суспільстві не склалися повною мірою стани; навіть, т.зв. «поміщики» у правовому сенсі не відрізнялися від селян, оскільки закони зараховували їх до однієї групи – нун. Така «демократична» стратифікація (принцип рівної участі та високої соціальної мобільності) повинна була пом'якшувати соціальні конфлікти, однак конфуціанські етичні норми часто порушувалися, створюючи передумови для народного невдоволення. Загалом соціальна структура Цінського Китаю зазнала незначних змін. Відмінність від китайської класичної системи полягала лише в тому, що над китайськими станами знаходилася нова маньчжурська привілейована аристократія (яка спочатку була замкненою стратою) та маньчжурська восьмипрапорна армія. Дещо змінилося на краще становище торгово-ремісницьких верств: вони отримали можливість увійти до складу еліти китайського суспільства, яка складалася із книжників-чиновників, землевласників, орендодавців та багатих торговців. Крім того, відповідно до указів про престолонаступництво, трон повинен був переходити до старшого сина від старшої дружини, а у випадку його смерті – до онука.

Призначення чиновників відбувалося на основі : 1) системи вакансій (наявність певної кількості вакансій на визначені посади); 2) системи відводів; закону про солідарну відповідальність вищих чиновників за своїх підлеглих та рекомендованих; системи ротації бюрократії.

З метою забезпечення панування малого маньчжурського народу над гігантською імперією проводилася політика духовного закріпачення ханьців. Ідеологічну атмосферу в епоху Цін можна схарактеризувати як деспотизм у галузі культури, оскільки існувала жорстка прив'язаність офіційної ідеології до інтересів державної машини, сакралізація імператорської влади, штучне підтримування патріархальних основ, розвиток знань у руслі шанування та тлумачення дозволених давніх канонічних книг, використання тих положень конфуціанського канону, які захищали найсуворіші обмеження, регламентували не лише стиль життя, а й стиль мислення. Метою такої політики було нівелювання самостійного мислення, унеможливлення творчого підходу і прагнення до вирішення актуальних проблем. Натомість культивувалося бездумне компіляторство, абстрактне мислення, любов до давнини. Виховувалися невірні виконавці, бездумні вірнопіддані, підлабузники і конфуціанські конформісти. Вчені люди цінського часу дорогою ціною заплатили за вимушене примирення із завойовниками. Ученість у Китаї відмовилася від політичних і моральних амбіцій, стала здебільшого приватною та

книжковою справою, справою диваків і снобів, у кращому випадку – частиною практичних знань. Компроміс із владою знекровив і вихолостив її, позбавив справжньої суспільної значущості.

Цензура, каральні заходи, «літературна інквізиція» (особливо за правління Кансі), спиралися на жорсткі заповіді офіційної доктрини – чжусіанського конфуціанства, яке було найбільш ідеалістичним і реакційним ученням, яке робило акцент на жорсткій регламентації взаємовідносин людей у суспільстві, закріплювало їхні обов'язки (як імператив!), тобто слугувало збереженню та зміцненню порядку. У 1712 р. Кансі особливим указом присвоїв Чжу Сі посмертний титул «видатного генія».

Велика увага (особливо за правління Іньчженя (1723-1735) приділялася духовному підкоренню китайців через такі заходи, як «промивання мізків», «чистка думок» під час проведення сільських співбесід. Були визначені відповідальні за цю ділянку роботи чиновники із 3-4 помічниками. Щомісяця вони проходили ротацію. Всі сільські та міські жителі кожні два тижні повинні були з'являтися у свою групу на співбесіду.

Посилилися переслідування іншомислячих. Упродовж 1725-1729 рр. відбулися три судові процеси над ученими і літераторами (за антиманьчжурські висловлювання).

Для нагляду за чиновниками, шеньші та простолюдинами була створена розгалужена сітка таємних агентів («вершники у червоному»).

Починаючи від 1757 р. і до 1842 р. проводилася політика «закриття» країни від зовнішнього світу. За указом 1724 р. розпочалося переслідування християн, арешти католицьких місіонерів і, зрештою, їхнє видворення за межі Китаю. На кінець XVIII ст. католицьке християнство було повністю заборонене. Відповідно до указу про закриття країни для «варварів» іноземним кораблям заборонялося входити у китайські порти (крім Гуанчжоу); заборонялося поселення у міській зоні Гуанчжоу; заборонялося вивчати китайську мову. Вся зовнішня торгівля Китаю здійснювалася через призначених урядом купців-відкупників або казенних торговців. Під особливим контролем маньчжурської бюрократії перебувало суднобудівництво (китайцям заборонялося будувати великі судна).

Поряд із конфуціанством у традиційному Китаї поширеними були даосизм, хань-буддизм. Упродовж століть відбувалося формування релігійно-синкретичної системи на основі цих трьох віровчень.

Таким чином, Цінська влада спиралася на армію, бюрократію, релігію. Навіть з точки зору концепції «державного феодалізму» або «азійського способу виробництва» Китай у XVII-XVIII ст. являв собою його «незавершений» варіант, оскільки в ньому не було ні класів, ні станів, міцними були общинні засади.

***

Історію докапіталістичної Японії, як вважає М.І.Конрад, можна умовно розподілити на чотири періоди: 1) епоха Хейан (794 – 1192); 2) епоха Мінамото (1192 – 1333); 3) епоха Асікага (1335 – 1572); 4) епоха Едо (1603 – 1868). Період 1573 – 1603 р.р. деякі дослідники називають т.зв.безсьюгунським періодом.

Перший період – це час панування родової аристократії. Наприкінці XII ст. розпочалося панування військового дворянства – самурайства (сьюгунати Мінамото, Асікага, Токугава), яке тривало до Мейдзі ісін.

Найсуттєвіший вплив на історичну долю Японії мав геополітичний фактор (острівне розташування; відносна ізольованість островів Японського архіпелагу; підвищений рівень сейсмічності; меридіальна протяжність та різноманітність кліматичних умов; розташування архіпелагу в зоні тектонічного розлому (тайфуни, цунамі); бідність ґрунтів (що вимагало терплячої, наполегливої та сумлінної праці); обмеженість родовищ корисних копалин); м'який клімат, багатство флори і фауни; пізнє освоєння островів переселенцями з континенту.

Японська цивілізація (або Японська цивілізаційна спільнота) – явище своєрідне, рідко й незвично окреслене. Має особливу стратегію виживання та перспективи розвитку, стратегію подолання нестандартних викликів. Ця спільнота: 1) моноетнічна (хоча й не абсолютно); 2) монархувальна (що є незаперечним фактом, незважаючи на історію князівських усобиць та внутрішніх смут); 3) сформована на основі інтенсивної праці та витонченої культури (культури краси, естетики); 4) вирізняється тим, що впродовж століть існує у постійному процесі

усвідомленого самонавчання – через піднесення, тріумфи, кризи та зриви; 5) для неї характерним є те, що впродовж свого становлення вона проходила через полоси критичних переоцінок самої себе, але при усвідомленій вірності собі.

Японська історія від раннього Середньовіччя до сьогодні свідчить, що японський цивілізаційний досвід вирізняється досить драматичною діалектикою самоцентризму і ревним зверненням до зовнішнього світу (ресурсозберігаючий шлях розвитку та культура поворотів).

Так, для японської моделі розвитку характерним був перехід (наприкінці XII ст.) від домінуючого типового «азійського способу виробництва» або цивілізаційної структури китайсько-конфуціанського типу до більш прийнятної для Японії моделі розвитку – системи військово-самурайських диктатур (сьогунатів) або військово-самурайської державності. Як відомо, ця модель була більш схожою на феодалізм європейського типу (сеньйоріально-вотчинний), тому Японія з появою першого сьогунату (Мінамото) почала «випадати» зі східної моделі суспільного розвитку, характерної для решти країн Сходу.

Причини специфічного характеру японської моделі Середньовіччя:

- молодість японської держави та інфантилізм японського суспільства (японці були ще молодим народом, який переживав у XII ст. ранній етап розвитку і запозичував набагато більше, ніж міг засвоїти); родоклановий сепаратизм, кланово-генеалогічна система кабане; аристократизм; політичний гегемонізм військово-аристократичних кланів;
- ранній розклад (XII – XVI ст.) общинного землеволодіння (розпад надільних общин на державних землях, формування приватної селянської власності, рання криза феодальної аграрної системи, перетворення службових земельних держав на спадкові володіння, переважання вотчинного (приватновласницького) типу власності та експлуатації (як у Європі);
- домінування не державної, а приватної власності; сильні приватизаційні тенденції;
- особливості структури пануючого класу: вона не була чисто чиновницькою (як у Китаї), а змішаною; відсутність бюрократичної структури, що формувалася б на системі державних екзаменів;
- політична слабкість імператорської влади (влада імператора була номінальною, його особа була сакральною фігурою, а не носієм реальної державної влади; посилення військово-ленної системи у вигляді «великих імен» («власницьких будинків»; притаманне існування діархії (подвійної), а то й триархії (потрійної), тобто специфічної владної структури; влада спиралася на тих, хто був на службі у держави, а не на рицарів-самураїв, була залежною від знатних кланів (всесильних регентів); велика роль звичаю аванкулату; полігамність імператорської родини (мав 12 дружин); на відміну від конфуціанської еліти (у Китаї) в Японії утворилася чиновницька (куге) і військова знать (буке), тому біля імператора утворився вакуум влади, який почергово заповнювали впливові роди (Сога, Фудзівара);
- острівне положення Японії суттєво відрізняло її від величезного материкового Китаю (починаючи ще від IX ст. вся історія Японії це історія конфлікту місцевих звичаїв та чужих принципів, історія всебічної японізації (тобто опанування, переробки та адаптації запозичень);
- в Японії не було специфічної для Сходу структури влади (східної деспотії), оскільки вона відтворювалася там, де імперії виникали зусиллями іноетнічної знаті (араби, тюрки, монголи, маньчжури). Японія завойованою не була, тому не було умов для циклічності розвитку, тобто циклічності відтворення деспотичної держави, як в інших регіонах;
- Японія не витратила значних зусиль для освоєння «варварської периферії», як, наприклад, Китай;
- рабство хоча й було в Японії (у XIII – XI ст. кількість рабів складала 10-15% населення), але пізніше воно не збереглося, оскільки не було джерел для його поповнення. Тобто в Японії рабство (розподіл на особисто вільних та особисто невільних) не стало, як в інших країнах Сходу, гальмом у становленні чистих класових категорій феодального суспільства;
- велика роль замкнутого стану воїнів-самураїв, який сформувався в епоху Хейан і складав у XVII ст. від 7,5 до 10% населення (у Європі лицарство – не більше 2%);

- японські міста мали певну автономію, оскільки не було великого бюрократичного апарату та деспотичної держави; це сприяло росту товарно-грошових відносин, розвиткові великих професійних корпорацій ремісників і торговців; на відміну від Китаю ремісники в Японії мали право надлишки своєї продукції збувати на ринку, а з XII ст. вони мали привілеї на закупівлю сировини у певних районах країни та монополний збут своєї продукції; у подальшому вони почали оплачувати свої привілеї, але не продуктами, а грошима;
- у Японії не було жорстко централізованої держави, впродовж тривалого часу Японія була феодално-роздробленою, що позитивно вплинуло на зародження і розвиток територіальних господарських зв'язків (держави не забирали (як у Китаї) весь додатковий продукт у селі і місті);
- існування особливого адаптаційного механізму у вигляді закону рухливої рівноваги (закон дзюн-гяку, де дзюн – правильний, сприятливий порядок, гяку – протилежний рух, повернення); на першому місці – дзюн, а потім гяку (рух вперед передбачає рух назад, як вдих-видих; головне, щоб була правильна послідовність, щоб наступне не стало попереднім, необхідність дотримуватися правильної черговості: «Китайська мудрість – японська душа»; бусідо (мистецтво смерті) – тядо (мистецтво життя); відкритість до зовнішнього світу – самоізоляція; запозичення конформного. Рух вперед-назад створював рухливу рівновагу, поєднував минуле з теперішнім, «своє-чуже» (синтоїзм – буддизм, конфуціанство, але при цьому їх не можна переставляти місцями, початковим, головним лишався синто);
- формування релігійно-філософського синкретизму (ситно-мудре ставлення до своєї землі (екологічне мислення), предків, богів, конфуціанство – етика, мораль, совість, ієрархія; даосизм-наслідування природи, гармонія; буддизм (дзен)-знання психології людини, регулювання її поведінки, що особливо є важливим в епоху потрясінь);
- домінування буддизму як офіційної ідеології в Японії до початку XVII ст. Незважаючи на те, що конфуціанство почало проникати в Японію ще у IV ст., але воно не стало пануючою ідеологією (як у Китаї) із розробленою соціально-політичною програмою державного управління та морально-етичними нормативами як засобом (імперативним) апології існуючого режиму;
- фанатичне обожнювання імператорської влади (тенно-живий бог); повага (на відміну від проциновницького Китаю) до військової служби та дисциплінована войовничість; відсутність закону першородства, що приводило до подальшого дроблення кланів;
- відсутність доріг, дискретність рельєфу.

У 1603 р. владу в країні захопив сьогун (буквально-військовий вождь) із роду Токугава. Так в історії Японії виник третій сьогунат, який проіснував до 1868 р.

Причини та передумови встановлення сьогунату Токугава:

- слабкість сьогунату Асікага (Японія впродовж XIV-XVI ст. складалася із великої кількості незалежних кланів, які не визнавали ніякої влади і прагнули до розширення своїх володінь. Ці століття – розквіт японського феодалізму, характерними рисами якого були: нескінченні міжусобні війни, пригнічення народу, здичавіння та збідніння країни, набуття військового характеру буддистськими монастирями). Заключний, столітній період сьогунату Асікага (1467-1568) отримав назву «Епохи воюючих провінцій» (Сенгоку дзідай). Він відрізнявся боротьбою васалів сьогуну проти нього і між собою; характерним був заклик-девіз «гекокудзьо» («Нижчий постає над вищим»);
- втрата сьогунами Асікага контролю над столицею (Кіото), де утворилося сильне міське самоврядування;
- боротьба та розкол усередині дворянського роду Асікага. Незважаючи на те, що формально сьогунат протримався до 1573 р. вже наприкінці XVI ст. він остаточно втратив свій авторитет;
- слабкість військової сили Асікага та посилення його суперників. Зміни у тактиці ведення військових операцій у зв'язку із ввезенням у середині XVI ст. вогнепальної зброї;
- необхідність об'єднання країни та створення вертикалі управління суспільством, що базувалася на таких засадах: основною військовою силою мали бути військові об'єднання сюдани; розподіл службових обов'язків і вертикаль підпорядкування в сюданах; уніфікація

системи управління; введення системи нагород і покарань; легалізація системи примусу. Чітка вертикаль управління суспільством була потрібна для об'єднання країни та її захисту від зовнішньої агресії (з 1543 р. біля Японії з'явилися португальці, які привезли християнство і вогнепальну зброю);

- прагнення до порядку та єдності; усунення хаосу, який настав після років Онін (1467-1477), оскільки японці – досить енергійний і здоровий народ, щоб терпіти необмежену анархію, а їхня країна занадто мала, щоб утримувати двох правителів;
- розвиток товарно-грошових відносин. У 1549 р. з'явився перший в Японії вільний ринок, де для залучення ремісників і купців ринкове оподаткування було скасоване. Такі ж ринки невдовзі виникли і в інших місцях;
- погіршення становища селян через міжусобиці «Епохи воюючих провінцій»: скоротилася площа оброблюваної землі, зросли податки, збиралися додаткові побори. Це викликало хвилю селянських повстань. Деякі з них охоплювали цілі провінції, тому їх назвали «провінційними повстаннями». Найбільшим було повстання в Ямасіро у 1485-1493 рр. Боротьба селян продовжувалася і в XVI ст. Мали місце й «Повстання за анулювання боргів» (торгово-лихварському капіталу); ще у XV, але особливо у XVI ст. поширилися виступи селян під релігійними гаслами. Найбільшим впливом вирізнялася буддистська школа «Вчення про Одне» (Ікко), тому усі виступи називалися «Повстаннями Ікко» (Ікко іккі);
- зміцнення економічного становища міщан відобразилося у появі міського самоврядування, передусім у портах – Нагасакі, Хаката, Сакаї, Осака. Всього виникло 30 вільних портових міст; посилення місцевого торгового капіталу;
- формування ідеології та культури дзен, яка, з одного боку, через бусідо («шлях самурая» відповідала духу самурайського стану, адже виховувала відвагу, самопожертву, зневагу до життя і смерті, зневагу до розкошів, культивувала простоту, хоробрість, готовність у будь-яку хвилину пожертвувати собою, а з іншого боку, мистецтво дзен пом'якшувало душу самураїв, рятуючи від загибелі, яку могло спричинити жорстоке серце. Дзен знадобився самураям, щоб привести до рівноваги стривожений дух, на підсвідому рівні зняти комплекс провини за пролиту кров; він потрібен був для виживання, відновлення національного здоров'я, нормальної психіки. У XVI ст. склалися найвражаючі напрями мистецтва Дзен: бусідо, театр Но, тядо, кендо (шлях меча), карате-до (пуста рука), кюдо (стрільба із лука), поезія Дзен, ікебана (шлях квітки). Важливим було посилення вимог до виконання етикету (рей). Культ етикета був стримуючим, регулюючим принципом у країні, де впродовж століть невинно проливалася кров і панували самурайські вільності. Відповідно до принципів «Шляху самурая»: «Істинна хоробрість полягає в тому, щоб жити, коли правомірно жити; й померти, коли правомірно померти»;
- до смерті слід йти із ясним усвідомленням того, що належить робити самураю і що принижує його гідність;
- слід зважувати кожне слово і незмінно задавати собі питання, чи є правдою те, що збираєшся сказати;
- необхідно бути помірним у їжі та уникати розпусти;
- у справах повсякденних пам'ятати про смерть і зберігати це слово у серці;
- поважати правило «стовбура і гілок». Забути його – означає ніколи не досягнути доброчесності, а людина, яка зневажає доброчесністю синівської шанобливості, не є самураєм. Батьки – стовбур дерева, діти – його гілки;
- самурай повинен бути не тільки зразковим сином, а й вірнопідданим. Він не залишить пана навіть у тому випадку, якщо кількість його васалів скоротиться зі ста до десяти і з десяти до одного;
- вірність, справедливість і мужність – три природні чесноти самурая;
- під час сну самураю не варто вклатися ногами у бік резиденції сюзерена. У бік пана не слід цілитися ні при стрільбі із лука, ні при вправах зі списом;
- якщо самурай, лежачи у ліжку, чує розмову про свого пана або має намір сказати щось сам, він повинен встати й одягтися;
- сокіл не підбирає кинуті зерна, навіть якщо помирає від голоду. Так і самурай, орудуючи зубочисткою, повинен показувати, що ситий, навіть якщо він нічого не їв;

- якщо на війні самураю випаде програти бій і він повинен буде померти, йому належить гордо назвати своє ім'я, і померти з посмішкою на обличчі, без принизливої поспішності;
- будучи смертельно пораненим, так що жодні засоби вже не можуть його врятувати, самурай повинен шанобливо попрощатися зі старшими за рангом і спокійно померти;
- той, хто володіє лише грубою силою, не є гідним звання самурая. Не говорячи вже про необхідність вивчення наук, воїн повинен використовувати дозвілля для вправ у поезії та вивчення чайної церемонії;
- біля свого будинку самурай повинен спорудити скромний чайний павільйон, у якому належить використовувати нові картини – какемоно, скромні чашки і нелакований керамічний чайник.

Поява великих людей, здатних виступити об'єднавцями країни. Головними серед них були Ода Нобунага, Тойотомі Хідейосі і Токугава Ієясу. Ода Нобунага (1534-1582) (японський Аттіла) став сьогуну де-факто у 1568 р., проводив політику об'єднання країни вогнем і мечем. Остання третина – початок 80-х рр. XVI ст. відомі в історії Японії як «Період спокійної землі».

У 1577 р. Ода заснував місто Адзуті, який став його резиденцією.

У 1573 р. Ода усунув від влади останнього Асікага, який на той час повністю втратив політичний вплив. Упродовж своєї енергійної діяльності Нобунага здійснив такі важливі заходи:

- завдав нищівного удару по церковній опозиції (спалення у 1571 р. буддистського монастиря на горі Хіей, який вважався «незгасимим світочем Закону»;
- для забезпечення військ продовольством у 1558 р. запровадив ренту продуктами;
- переозброїв своє військо вогнепальною зброєю;
- підкоривши біля половини території країни, скасував застави, митні побори, стимулював розвиток торгівлі (будівництво доріг) покарання за розбій, створення «вільних ринків»; скасував приватні міри рідких та сипучих тіл та запровадив уніфіковану кіотоську міру (кьо масу, дорівнювала приблизно 1,8 л). Встановивши обмінний курс, Ода заборонив використовувати рис у якості засобу обміну, стимулював застосування золота та срібла для купівлі пряжі, шовку, ліків, чайного посуду з-за кордону. Він почав чеканити золоті монети (ханкін), однак золота і срібла було замало для налагодження масового виготовлення монет;
- встановив контроль над містами – важливими торговими центрами. Тільки місту Сакаї вдалося зберегти свою незалежність;
- жорстоко придушив селянські повстання; почав роззброєння селянства та розподіл японського суспільства на класи;
- закони та юридичні звичаї роду Ода, які Нобунага запровадив на всіх підконтрольних територіях, вирізнялися винятковою суворістю. Мабуть, не існувало жодного злочину, який би не карався вищою мірою покарання (стратою). Сучасники переконані, що завдяки таким суворим законам крадіжки в Японії за Нобунаги припинилися і стали такими ж рідкісними, як у Монголії за Чингісхана, коли річ, кимось загублену на дорозі, завжди міг підібрати її власник на зворотньому шляху, і кожен міг безпечно спати на дорозі, поклавши біля себе своє майно;
- своїми заходами Ода Нобунага започаткував «сьогунсько-князівську» державу в Японії. У 1582 р. (оточений в одному із кіотських замків військами противника і важко поранений, Нобунага підпалив храм, а сам покінчив життя самогубством (як самурай). Як відомо, він був одним із нащадків роду Тайра, мав неабиякі таланти, але насамперед був людиною хитрою, безбожною, не мав поняття про совість. У боротьбі за спадщину клану Ода він вирізав майже всю свою рідню. Вирізнявся неабиякими честолюбними амбіціями – невпинна жага до влади змушувала його переступати через будь-які моральні цінності. Якщо він не міг розбити противника на полі бою, то намагався обплутати його павутинням особистих стосунків – писав улесливі листи, надсилав дорогі подарунки, запрошував на прийоми і чайні церемонії (до речі, заманити ворога на дружні посиденьки і тихенько зарізати його у розпал веселощів було в ті роки звичайною справою). Одним із дієвих засобів в його арсеналі психологічної війни була т. звана матримоніальна дипломатія: шляхом шлюбів по розрахунку він прагнув породичатися зі своїми головними ворогами,

щоб краще знати їхні справи. Нобунага не цурався роздавати обіцянки, не боявся порушити дане слово і нанести удар у спину. Саме за ці якості благородні лицарі Такеда Сінчен і Уесугі Кенсін, які воювали з відкритим забралом, зневажали Ода і не бажали мати з ним справи. Зрештою, подібними неллицарськими методами боротьби користувався не лише Ода Нобунага. Цим вирізнялася атмосфера тієї кривавої епохи.

Другим об'єднавцем країни був Тойотомі Хідейосі, вірний полководець Ода Нобунага(1536-1598). Період 1582-1598 рр., названий «Періодом Персикової гори»(за назвою одного із районів у м.Кіото, де знаходилася резиденція Тойотомі), мав велике значення у процесі подальшого об'єднання країни. Тойотомі досяг майже неможливого: пробився із низів до вершин влади, ставши військовим правителем всієї об'єднаної Японії. Вирізняючись негарною зовнішністю (низькорослий, смуглявий, вороги насміхалися, що він схожий на мавпу), він був людиною сильною, вольовою, незвичайно рішучою і талановитою; непомірна жага до влади поєднувалася у ньому із нестримною життєвою енергією та природною веселістю. Однак, як відомо, влада псує людину, змінює її характер. Останні роки життя Хідейосі часто піддавався нападам нестримного гніву та нападам підозріливості (хвороба всіх престарілих диктаторів, яким всюди ввижаються змовники).

Заходи Тойотомі Хідейосі:

- з метою захоплення влади усунув усіх нащадків Ода;
- уклав союз із двома великими феодалами Іеясу Токугава та Уесугі Кагекацу;
- домогся від імператорського двору почесного старовинного титула кампаку (1585);
- встановив контроль над важливими центрами зовнішньої торгівлі і над ринком рису;
- внутрішня політика Хідейосі була аналогічною заходам Ода і на завойованих територіях здійснювався обмір земель: вони були зараховані до категорії «прямо контрольованих володінь». До цієї ж категорії були віднесені міста Осака, Кіото, Нара, Омінато, (північ о-ва Хонсю) та пов'язані із зовнішньою торгівлею міста Хаката і Нагасаки. За наказом Хідейосі Сакаї було поставлене під контроль адміністратора, призначеного диктатором. Однак саоврядування Сакаї щодо внутрішньоміських справ все ж було збережене;
- Хідейосі вперше у масштабах усієї країни провів перепис. Селяни були розподілені на дві групи: податні «основні селяни» (хомбьякусьо), до яких зараховували не тільки заможних селян, а й менш заможних з метою збільшення кількості податного населення, та безземельні селяни, які знаходилися «поза переписом» (тьо хадзуре) і не були прив'язані до землі, їм дозволялося пересування. Перепис Хідейосі свідчив про рішуче скасування вотчин, про існування сильної сільської общини та наявність васальних відносин (сюдзю канкей);
- будучи вихідцем із селян, Хідейосі все ж найжорстокішим чином придушував селянські повстання;
- Хідейосі здійснив низку важливих реформ. У 1568 р. – указ про прикріплення селян до землі (всі, хто порушував цей указ, вважалися розбійниками і знищувалися; крім того, у 1597 р. Хідейосі запровадив систему кругової поруки: якщо будь-який селянин здійснював злочин, то покарання перекладалося на весь його клан, все село; як низова адміністративна одиниця вводилися п'яти- і десятидворки) і норму податі: селянин мав право не більше ніж на 1/3 врожаю, а сеньйор- не менш ніж на 2/3. Закріпачення селян супроводжувалося вилученням у них зброї. Згідно з указом 1588 р. про «Полювання за мечами», відібрані у селян мечі та кинджали слід було використовувати для виготовлення цвяхів та заклепок при створенні статуї Великого Будди. Цей хитрий крок дозволив Хідейосі зіграти на набожності селян: добровільно здаючи зброю, вони б здійснили акт добродетності та покращили б свою карму. Масове роззброєння всіх простолюдинів дозволило Хідейосі ліквідувати різні бандформування-шайки розбійників, піратів і загони селян-заколотників. У країні був наведений «новий порядок» - на зміну анархії прийшов тоталітарний режим. Роззброєні були не тільки селяни, а й служителі культу, особливо буддистського, які опиралися об'єднанню країни через страх втратити незалежність;
- У 1591 р. виданий указ про закріплення соціально-станових відмінностей. Встановлювався тристановий соціальний розподіл: на самураїв (сі), селян(но), і міщан (сімін). До останньої групи належали купці та ремісники, які на той час ще не були диференційовані. Такий

розподіл більше нагадував відокремлені касти: переходити з одного стану до іншого стало неможливо. Земельним нижчим самураям відтепер доводилося вирішити для себе дилему: або залишатися воїнами та зберегти право на носіння двох мечів, але відмовитися від своїх ділянок і жити на незначне рисове довольтво, або відмовитися від почесного звання самурая і стати податними селянами;

- 1598 р. з метою збільшення податків із селян зменшуються одиниці земельної площі (тан з 0.12 га скорочується до 0,09, а тьо – з 1,2 до 0,9 га) при збереженні попередніх норм оподаткування, внаслідок чого податковий тиск збільшився приблизно на 30%;
- Хідейосі офіційно замінив грошову ренту (каммон) на продуктову (кокудака), що фактично здійснив ще його попередник Ода Нобунага, але останній не змінював найменування ренти;
- Хідейосі заборонив діяльність католицьких місіонерів, але це «закриття країни»(сакоку)було неповним, оскільки він розраховував за допомогою європейців отримувати судна і зброю для здійснення своїх авантур;
- зважаючи на те, що для всього періоду діяльності Хідейосі характерною була нестійкість фінансової бази (бо безперервні війни та недостатні надходження від земель громадського користування), диктатор підтримував союз із торговим капіталом і проводив політику в його інтересах. Вже у 1582 р. Хідейосі скасував контроль двору над заставами у Кіото, що стимулювало вільний рух товарів на ринку. Через три роки у Кіото, а потім і в провінціях скасовуються дза, щоб позбавити придворну аристократію і храми прибуткового для них контролю над ремісничко-торговими об'єднаннями. Повсюди вводиться єдина кіотська міра рідких та сипучих тіл (кьо масу), яка дорівнювала 1.7 л., здійснюється випуск монет, обумовлений розвитком товарно-грошових відносин і ростом видобутку золота, срібла та міді.

Велика зацікавленість Хідейосі у благородних металах свідчить про певну тенденцію меркантилізму у його внутрішній політиці: він уважав, що джерелом багатства є не виробництво, а обіг, багатство ж ототожнювалося з грошима. У 1587-1588 р. Хідейосі наказав виготовити великі золоті монети (обан), які почали застосовуватися у великих торгових операціях;

- за Хідейосі зміцнюється «сьогунсько-князівська» держава. У 1591 р. після багатьох століть кривавих усобиць і смути Японія знову досягла єдності, і Хідейосі став її військовим диктатором. Не вирізняючись зайвою скромністю, Хідейосі називав себе найвеличнішим з усіх правителів Японії, вищим навіть за Мінамото Йорітомо (засновник сьогунату Мінамото 1192-1199рр.). Однак замість титула сьогуна Хідейосі вдовольнявся титулом кампаку (перший канцлер). Все ж його владу оспорювати не міг ніхто, і він міг змусити боятися найгірших даймьо (князів); у 1588 р. було визначено положення даймьо («велике ім'я»): таким визнавався власник, який мав доходи не менше 10.000 коку (міра рису) на рік. Наприкінці XVI ст. національний дохід досягав понад 18 млн. коку, із них 2млн. вироблялися в особистих володіннях Хідейосі, сконцентрованих у двох регіонах, які мали найбільше стратегічне значення, - Омі та Оварі. Даймьо Хідейосі нараховували приблизно двісті осіб; їхнє багатство і могутність вирізнялися суттєвою нерівністю - чи були вони особисто головами великих кланів (як Токугава або Морі) або ж простими васалами, вірними диктаторові, якому вони служили. Так створювалася зразкова однорідна феодална піраміда. Єдина адміністрація остаточно скасувала розподіл цивільних і військових повноважень, успадкованих від XIII ст. Імператор надовго втратив будь-яку владу в державі, яка повністю опинилася у руках феодалів, або, якщо точніше, у руках їхнього верховного глави.

Найбільше значення у законодавстві Хідейосі мали три короткі постанови, які були збіркою основних правил функціонування феодалних інститутів і зберігалися до XIX ст.: указ 1585 р. про те, що жодна особа, яка перебуває на службі, від самурая до селянина не має права залишити своє заняття без дозволу свого пана і що особи, які приймуть людину, котра залишила свою службу, будуть покарані. Такий указ мав на меті унеможливлення руйнації того порядку і стабільності, які були встановлені в країні. Першоосновою було розуміння неможливості залишати те звання, у якому людина народилася. Цей указ лише забороняв самурая служити то одному, то іншому панові, законодавчим відображенням феодалного

принципу, що воїн повинен бути вірним одному панові; так само, як дружина повинна зберігати вірність одному чоловікові, у житті і в смерті; 2) другий закон (1586 р.) спрямований на жорстке розмежування класів: самурай не може стати міщанином, селянин не може залишити землю і працювати по найму і що землевласник не може брати під опіку бродяг і людей, які не обробляють землю. Звичайно, це був крок до повернення старого порядку (який існував до епохи війн), але водночас це був не протиприродний консерватизм (хоча був причиною майже допотопних умов життя всього населення, за винятком деяких міських верств суспільства в епоху Едо), оскільки його метою було забезпечення стабільності об'єднаної країни; 3) третя постанова (1587) теж ілюструє деякі ідеї суспільного ладу того часу. Йдеться про такий захід, як «Полювання за мечами». Він переслідував дві цілі: а) усунення джерела небезпеки; б) фіксація класових відмінностей, адже право носити меч було знаком статусу. Завдяки цим заходам Хідейосі вдалося закласти основи збалансованої системи феодалної влади. Він заборонив шлюби та інші відносини між сім'ями своїх васалів без його попереднього схвалення; видав низку законів про витрати, які регулювали поведінку даймьо; змусив своїх полководців запрягнути, що вони не зрадять законів його клану. Такими та багатьма іншими методами він розпочав політику, яку продовжать його послідовники, - політику законодавства проти змін.

- у своїх мріях Хідейосі бачив себе великим правителем не тільки Японії, а й усієї Східної Азії. Він планував широкомасштабну експедицію для завоювання Китаю і Кореї, що було відображенням авантюризму у зовнішній політиці. У 1592 році 137-тисячна армія японців висадилася на півдні Корейського п-ва і за 20 днів, захопивши найважливіші стратегічні пункти, підійшла до Сеула. Лише втручання Китаю не дозволило завоювати Корею; внаслідок тривалих переговорів у 1607 р. (вже за Токугави) відбулося замирення та відновлення торгівлі між Японією та Кореєю. Корейська кампанія ослабила південно-західних феодалів і торговий капітал, пов'язаний із зовнішнім ринком. На передові позиції вийшли північно-східні феодали та князі центральної Японії, які менше постраждали від наслідків війни, і торговий капітал, що діяв на внутрішньому ринку; хоча у матеріальному плані корейський похід був катастрофічний, він мав і позитивні для Хідейосі наслідки: у битвах не тільки зміцнювалася національна єдність, а й усувалися найвідважніші суперники.
- Хідейосі за роки свого правління вдалося «навести порядок» в країні: він підкорив усю країну, створив основи ефективної системи управління суспільством, такої системи, при якій кожен японець мав бути у повному підпорядкуванні у свого пана, а всі пани – великі землевласники – під контролем верховного правителя-диктатора, яким став Хідейосі.

Однак смерть Хідейосі у 1598 р. звела нанівець зусилля перших об'єднувачів. Знову розпочалася міжусобна боротьба між Токугава Іеясу (якого Хідейосі призначив головним опікуном-регентом Хідейорі, свого малолітнього сина) та його противниками (іншими опікунами-регентами), які згурпувалися навколо Хідейорі. Значну роль у цій боротьбі відіграла вдова Хідейосі, яка звинуватила Іеясу у злочинній узурпації влади. У 1600 р. Хідейорі та його прибічники зазнали поразки у битві при Секігахара. Після цього вони розмістилися у м. Осака, яке на 15 років стало центром опозиції.

У 1603 р. Токугава Іеясу (1542-1616) прийняв титул сьогуну і захопив владу над всією країною, а в 1605 р. він передав звання сьогуну своєму синові Хідатада, себе ж наказав називати «сьогун, який відійшов від влади» (огосо). У 1615 р. замок в Осака був захоплений, Хідейорі був убитий, що утвердило могутність нової династії сьогунів, на яку вже ніхто не смів замахнутися. За місцем її резиденції в Едо, епоха сьогунату Токугава називається епохою Едо (1603-1867). Хоча Токугава усунули імператорський рід від політичного життя, однак вони продовжували підкреслювати його релігійний авторитет і постійно говорити про те, що отримали санкцію на владу від самого імператора. Як політична система токугавський режим сформувався у 1632-1651рр.

Період Едо (Едо дзідай) розподіляється на два етапи: XVIIст., для якого характерні типові риси розвиненого феодалного суспільства (державний лад цього часу – сьогунсько-самурайський диктаторський режим), і XVIII– перша половина XIX ст. період пізнього середньовіччя (еволюція військової диктатури до більш м'якого, цивільного режиму).

В епоху Едо були два центри: Кіото – резиденція імператора та придворної аристократії (куге); Едо – адміністративна столиця сьогунату (сьогун, адміністративна рада – городзю, яка складалася із представників князівських династій; очолював раду перший міністр і головний радник сьогуну – тайро; японський уряд називався бакуфу). Основою організації феодалних кланів (даймьокє) доби сьогунату Токугава були два принципи: ієсякай (організація з горизонтальними зв'язками в системі управління) і татєсякай (організація з вертикальними зв'язками в системі управління). Принцип татєсякай базувався на міцних зв'язках між головою клану і васалами та спирався на посилення авторитету наказів сьокунів через підвищення компетенції підлеглих самураїв-феодалів. Незгодні з таким реформуванням були відсторонені від справ. Так формувалася чітка вертикаль управління. Принцип ієсякай став основоположним принципом формування японського суспільства, сприяючи його консолідації.

Феодалний клан даймьокє став важливою політичною одиницею японського суспільства епохи Токугава (сьогунат Токугава і клан Токугава мали однаковий характер і форму організації). Це була ієрархічна система, місце кожного у ній успадковувалося, порядок внутрішньої ієрархії був незмінним.

Зміцнення влади Токугава було досягнуто завдяки таким заходам:

- особлива політика сьогунів щодо даймьокє: їх розподілили на три категорії – 1) симпан даймьокє (сімейство сьогуну); 2) фудай даймьокє (віддані соратники Токугава); 3) тодзама даймьокє (представники старовинних впливових кланів, колишні противники Токугава). Сьогуну Токугава по відношенню до даймьокє дотримувалися такої політики: вони висували, наділяючи землею та посадами тих даймьокє, які були на їхньому боці або не були небезпечними, і навпаки, колись могутніх даймьокє сьогуну намагалися якомога ослабити. З цією метою Ієясу роздавав землі таким чином, щоб два могутніх даймьокє не були сусідами; крім того, володіння одного даймьокє були, як правило, розкидані по різних місцях, щоб він не міг сконцентрувати свої сили в одному місці; їм заборонялося будувати нові й відновлювати старі замки; закон також обмежував їхні володіння; свобода даймьокє була обмежена системою заручництва; існував особливий заклад, службовці якого слідкували за приватним життям даймьокє (чи одягаються відповідно до регламенту, чи відповідні шлюби укладають);
- складання правил, які встановлювали функції та поведінку імператора і двору («Чорні параграфи», відповідно до яких імператор був фактично ув'язнений у палаці: ворота палацу повинні бути зачинені цілодобово; імператорові (з дозволу сьогуну) дозволялося тільки тричі на рік залишати палац); монарх та придворні були переведені на натуральне забезпечення; їм не дозволялося володіти землею; при дворі постійно перебували чиновники бакуфу для контролю та фактичного управління діями імператора). Єдиною прерогативою імператора залишалася призначення сьогунів і деяких інших сановників. Ці прерогативи були чисто формальними, і посада імператора, все ще зберігаючи стародавню гідність, стала повністю церемоніальною. Ієясу та його наступники всілякими заходами намагалися підтримати віру народу в божественність і недоторканість мікадо;
- кодифікація ієрархії (за Токугава був завершений соціальний розподіл на чотири стани: самураї (сі), селяни (но), ремісники (ко), торговці (сьо). Поза станами залишалися представники «вільних» професій (артисти, лікарі, вчителі, монахи, бідняки, бродяги, «мешканці селищ» (буракумін), які займалися «нечистими» професіями: обробкою шкір, прибиранням нечистот, захороненням померлих; їхнє соціальне становище було спадковим;
- строга регламентація прав, обов'язків, поведінки і стилю життя усіх станів. Особливо жорстко визначалися обов'язки селян. Регламентовані були буквально всі сторони їхнього життя: їм заборонялося вживати рис, вони повинні були харчуватися тільки грубою їжею. Заборонялося носити одяг із шовку, дозволявся тільки бавовняно-паперовий одяг. Заборонялося будувати зручні й просторні будинки та прикрашати їх. Заборонялося влаштування будь-яких розваг, театральних вистав, вживати sake, палити. Села були поділені на п'ятидворки, діяв принцип кругової поруки; селяни були прикріплені до землі поліцейським наглядом та централізованою системою оподаткування. Умови життя тоговців і ремісників були також регламентовані, але не так строго, і на практиці ця регламентація нерідко порушувалася.

Токугавська регламентація стосувалася й самурайського стану, для якого існував особливий закон і особлива мораль. Ця регламентація була законодавчо оформлена за Токугава. Вона стосувалася обов'язків і поведінки самурая на всі випадки життя. Т.зв. «Самурайська конституція» 1615 р. (Закони військових будинків) сприймалася як незмінна основа; вона підтверджувалася кожним сьогуну при вступі на посаду в присутності васалів. Правила поведінки самурая склалися із 13 статей: I-II статті - це правила поведінки військового стану (утримання від розбещеності); III-V статті – про підтримання порядку у феодалних володіннях; VI-VIII – проти союзів між даймьо, які б загрожували устоям сьогунату; IX-XI ст.- регламентація кортежу, одягу, паланкінів; XII-XIII ст. – рекомендації уникати фаворитизму та набирати на службу гідних і здібних. Отже, закон загалом мав репресивний та залякувальний характер, оскільки був відображенням волі воєначальника у військовий час, а потім був адаптований і для мирної епохи.

Наступний закон «Кодекс із ста статей» складався із заборонних пунктів, які спиралися на конфуціанську доктрину соціальної гармонії (етичні вимоги: головна – принцип вірності, феодалні чесноти, які, за самурайськими критеріями мали поширюватися на все суспільство). Водночас для цивільного та кримінального законодавства Токугава характерним було врахування класових відмінностей. Самурай і пересічний член суспільства каралися за різні злочини і по-різному. На початку епохи Едо всі добре розуміли, що якщо «особи підлого звання, такі як селяни і міщани, винні в образливих словах або грубій поведінці, то вони, якщо буде необхідно, можуть бути покарані і мечем». Це правило, відоме у народі як «кірісуге гомен» або «дозвіл зарубати й піти» (без подальших пояснень), із часом інтерпретувалося більш суворо, але воно ясно свідчить, яке місце відводилося феодалними правителями становищу воїна у державі;

формування міцної офіційної ідеологічної доктрини на основі неоконфуціанства (феномен вивіщення конфуціанства в Японії пояснюється: а) соціально-політичними та ідеологічними мотивами, оскільки для об'єднання країни та підтримання встановленого порядку потрібна відповідна ідеологія (принципи справедливого державного управління; гармонія верхів і низів; єдині етичні норми); б) занепад сільськогосподарського виробництва буддистських монастирів, моральна деградація у середовищі буддистських монахів; суперництво між монастирями. Токугавський уряд посилено сприяв створенню ортодоксальної урядової шкільної освіти. Сьогун, намагаючись побудувати соціальний і політичний механізми на засадах конфуціанської філософії та етики, оточив себе плеядою вчених, поміж яких найвідомішим був Кайбара Етікен (організував китайську школу – кангакуся із характерним для неї життєвим ідеалом – практицизмом, та опорою на імперативний обов'язок, лояльність, синівську шанобливість, людяність, справедливість, знання, чемність, щирість). За п'ятого сьогуну Цунайосі (1680-1709) було підготовлене кишенькове видання китайських класиків. Феодалні князі наймали вчителів і вивчали конфуціанську мудрість. Загалом самотність та унікальність японської тогочасної державності визначалася релігійно-філософським симбіозом (синтоїзм, буддизм, даосизм, конфуціанство);

політика штучної ізоляції країни, «закриття країни»(сакоку) від зовнішнього світу (1634-1854). Основою цієї політики токугавські правителі вважали встановлення контролю над зовнішньою торгівлею та стабілізацією феодалного ладу. Єдиним відкритим містом був Нагасакі, а єдиними європейцями, яким дозволялося мати у цьому місті своє представництво, були голландці.

Основні параметри економічного розвитку Японії у XVII-XVIII ст.:

- соціально-економічний розвиток відбувався вкрай нерівномірно. Від початку XVII ст. і до початку XVIII ст. спостерігалася економічне піднесення; потім – стагнація і спад до середини XIX ст. Піднесення було пов'язане із об'єднанням країни та завершенням міжусобних війн. Прогрес відобразився у таких явищах:
- ріст врожайності рису (покращення насінневого матеріалу, вдосконалення зрошувальної системи, активне використання добрив, покращення знарядь праці);
- зростання чисельності населення на 9 млн. осіб (29-30 млн.);
- зміни у соціальній структурі японського суспільства (відбулося усунення рядового самурайства зі схеми економічних відносин: великий сеньор – селянин). Таке піднесення

підривало основи натурального господарства, що сприяло підвищенню товарності економіки.

Водночас наприкінці XVII ст. з'являються перші ознаки економічного занепаду.

Проявами кризи стали:

- застійні явища у сільському господарстві (від початку XVIII ст. не збільшуються площі оброблюваних земель, немає росту врожайності);
- зменшення кількості населення, особливо на селі (на 1721 р. – 26 млн.чол.). У подальшому зменшується кількість сільського населення, а міське зростає. Це свідчить про розшарування та розорення селянства;
- (зростання ренти до 60%), селянські повстання (1747 р., 1749 р., 1754 р., 1764 – 1765 рр.);
- розмивання монополії самурайства на землю, втрата землі селянами, концентрація землі в руках нового соціального прошарку – землевласників із купецтва та заможних селян;
- занепад сімейно-корпоративного ремесла; у XVIII ст. зростає конкуренція цехам з боку перших мануфактур (з'явилися приватні, князівські та державні мануфактури);
- фінансова криза і ріст товарно-грошових відносин (меркантильна економіка) призвела до перерозподілу грошових засобів. Унаслідок цього самураї, даймьо і навіть сьогун потрапили у фінансову залежність від лихварів і перших банкірів;
- нетривалий ефект стабілізуючих реформ (Кьохо, Кансей (1789-1801), які полягали у виданні законів проти розкошу, проголошенні режимів економії, грошових реформ;
- закриття країни позбавило японську економіку перспектив: внутрішній ринок був розвинений недостатньо, а від зовнішнього країна «закрилася», що принесло збитки багатьом торговцям, і вони почали вкладати капітал у скупку землі. Купівля-продаж землі заборонялася указами 1642 і 1643 р.р., але продовжувалася;
- різке погіршення матеріального становища середніх і нижчих верств самурайства внаслідок скорочення рисових пайків (до 60%). Багато самураїв зверталися до невійськових професій – ремесла, викладання, лікування. Ці японські різночинці почали обслуговувати міську буржуазію та поділяти її ідеологію (тьоніндо-«шлях міщанина», головні заповіді: чесність, працелюбність, бережливість), що, зрештою, призводить до процесу змішування станів;
- «закриття країни» обумовило й припинення впливу на Японію китайської духовної культури, що викликало занепад («вивітрювання») класичної основи-ідеології конфуціанства. Це сприяло росту більш енергійної культури та суспільної думки на національній основі. Загалом епоха Токугава не була епохою інтелектуального застою. Але це була епоха наростання розриву між закостенілими ідеалами старого Китаю і новими ідеями пробудженої свідомості нових верств. Вища ієрархія прагнула бути непорушною, а в середовищі народу визрівали нові сили, формувалася динамічний рух. Найважливішим було те, що об'єднання країни, економічні зміни, мир і порядок, установлені Токугава, привели до зародження японського націоналізму на основі неосинтоїзму;
- наростання фаворитизму у сьогунському оточенні (особливо за п'ятого сьогуна Цунайосі (1680-1709), розкошів у повсякденному житті, невиправданих витрат казни; занепад самурайської моралі та посилення впливу міського життя із характерною для нього аморальністю, грубими розвагами (веселі квартали, розпуста, публічні езекуції (травля ведмедами), півнячі бої, лялькові вистави, циркові арени (виступали акробати, тварини та уроди), новий театр (п'єси реалістичного змісту, у яких героями вже були не воїни або аристократи, а лавочники, купці, селяни, куртизанки). Зростання значення грошей для самурайського стану відображене у тогочасній оцінці: «Раніше для самурая на першому місці була щирість, потім життя, а зараз самурай насолоджується блиском золота, адже силою золота можна підкорити світ!»

Харизматичними якостями вирізнялися тільки перші сьогуні династії Токугава (1603-1651); для їхніх наступників притаманним був рутинний характер влади, серед них рідко були сильні особи. Слабкість режиму обумовлювалася й прагненням фудай даймьо, які обіймали ключові посади в бакуфу, зберегти й навіть посилити децентралізацію, ніж стати на шлях поступового переходу до централізованої абсолютистської монархії. Це було результатом переродження цієї групи васалів клану Токугава на самостійних впливових князів.

Таким чином, режим правління, створений Токугава Ієясу (1542-1616), забезпечував стійкий соціально-економічний розвиток країни впродовж XVII– початку XVIII ст. Однак через низку об'єктивних та суб'єктивних причин вже у XVIII ст. розпочинається структурна криза застійної моделі розвитку токугавської Японії.

Питання і завдання до лекції

Використовуючи матеріали лекції та найновіші наукові публікації сходознавців, вивчіть чергування династичних циклів в історії Китаю та з'ясуйте характер ідеологічної основи кожної з них.

Назвіть причини занепаду Мінської держави та завоювання Китаю маньчжурами.

На основі матеріалу лекції з'ясуйте наслідки (позитивні і негативні) маньчжурського панування в Китаї.

Назвіть складові релігійно-синкретичної системи цінського Китаю.

На які періоди можна розділити історію докапіталістичної Японії?

Які чинники мали визначальний вплив на формування специфіки японського історичного шляху?

Що собою являла Японія в період встановлення сьогунату Токугава?

Які причини кризи і стагнації токугавської Японії?

Література

1. Войны и сражения Японии и Китая 1200–1860/Пер. с англ.–М.:ЭКСМО, 2010.–256 с.
2. Бартош Б. Що ви знаєте про Китай?//Соціальний педагог.–2010.–№2.С.56-59.
3. Бергер Я. Китайская модель развития//Мировая экономика и международные отношения.–2009.–№ 9.–С.73-81.
4. Буров В.Г. Энциклопедия духовной культуры Китая// Вопросы истории.–2011.–№6.–С.166-171.
5. Головачев В.Ц. Политика покорения аборигенов в ранний период голландской колонизации Тайваня (1624-1636)//Восток.–2010.–№5.–С.24-34.
6. Границы Китая: история формирования. — М.: Восточная литература, 2001.
7. Эбри П. Иллюстрированная история Китая/Пер. с англ .А. Тальте.–СПб:Питер,2009.–351 с.
8. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства, 1635-1758. — М.: Наука, 1983.
9. Зотов О.В. Китай и Восточный Туркестан в XV —XVIII вв.: Межгосударственные отношения. — М.: Наука, 1991.
10. История Китая / Л.С. Васильев, З.Г. Лапина, А.В. Меликсетов и др. — М.: Изд-во МГУ, 1998.
11. История Китая с древнейших времен до наших дней: Учебное пособие / отв. ред. Л.В. Симоновская и М.Ф. Юрьев. — М.: Наука, 1974.
12. Калинина Н.С. Межцивилизационное взаимодействие России и Китая: особенности и история развития // Восток. — 2004. — №5. — С.106-114.
13. Китай и соседи в новое и новейшее время. — М.: Наука, 1982.
14. Конфуцианство в Китае. Проблемы теории и практики. — М. Наука, 1982.
15. Корсун В.А. Китайский “мировой порядок”: альтернативная интерпретация исторической трансформации внешнеполитической парадигмы / Китай в мировой политике.— М.: Восточная литература, 2000.
16. Ларин В.Л. Юго-Западный Китай во второй половине XVII — в70-х годах XIX в.: Проблемы региональной истории. — М.: Наука, 1972.
17. Малявин В.В. Сумерки Дао. Культура Китая на пороге Нового времени. — М.: Астрель, 2000.
18. Мишина С.И. « Говори мягко...»// Азия и Африка сегодня.–2011.–№3.–С.19-24.
19. Москалев А.А. Доктрина китайской нации // Проблемы Дальнего Востока. — 2002. — №5. — С.126-138.
20. Непомнин О.Е. Цинский Китай и токугавская Япония: две модели традиционного общества // Восток — Россия — Запад. — М.: Наука, 2001. — С.589-625.

21. Непомнин О.Е. История Китая: Эпоха Цин. XVII – начало XX века. – М.: Вост. лит., 2005.
22. Переломов Л.С. Конфуций: «Лунь Юй». – М.: Вост. лит., 2000. – 588 с.
23. Санчилов В. П. Джунгарский съезд монгольских и ойратских князей (1640 г.) // Восток. – 2011. – № 2. – С. 101-105.
24. Сидихменов В.Я. Маньчжурские правители Китая. — М.: Наука, 1985.
25. Тайные общества в старом Китае: Сб. статей / отв. ред. В.П.Ильющечкин. — М.: Наука, 1970.
26. Старцев А.В. Торговое предпринимательство в Старом Китае // Восток. – 2011. – № 5. – С. 34-45.
27. Фэн Юлань. Краткая история китайской философии. — СПб., 1998.
28. Чжилян Хуан. От Pax Sinica к стратегии развития по модели “Z”: (Роль Китая в региональной структуре Азии в XXI в.) // Проблемы Дальнего Востока. — 1994. — № 1. — С. 21-30.

Лекція 3.

Країни Південної Азії та Близького і Середнього Сходу: особливості історичного розвитку в середні віки та на межі нового часу

1. Вплив цивілізаційних та соціокультурних особливостей на розвиток Османської імперії та Ірану.
2. Особливості політичного та соціально-економічного ладу.
3. Міжнародне становище Османської імперії та держави Сефевідів. Режим капітуляцій.
4. Занепад турецької військової могутності та дезінтеграція держави Сефевідів.
5. Вплив цивілізаційних та соціокультурних особливостей на розвиток Індії.
6. Криза Могольської імперії: причини та прояви.
7. Європейці в Індії: причини проникнення, етапи суперництва, домінування Англії.

На межі Нового часу у світі ісламу відбулося суттєве перегрупування сил. На місці Мамлюцького султанату, грізної імперії Тимура, Делійського султанату та дезінтегрованої Золотої Орди виникли нові могутні держави, перш за все імперії Великих Моголів, Сефевідів та Османів. Після взяття Константинополя (1453 р.) Османська держава перетворилася на світову державу, що почала відігравати провідну роль у міжнародній політиці. Турки-османи взяли на себе роль бойового авангарда мусульманського Сходу перед західно-християнським світом.

Головним ворогом османів на Сході була держава Сефевідів, заснована кизилбашами у 1502 р.

Серед цивілізаційних та соціокультурних особливостей розвитку двох держав можна виокремити як спільні, так і відмінні:

- 1) спільні: схожі природно-кліматичні умови формування колиски османської та сефевідської державності; іслам як домінанта політичної культури; золотоординська спадщина;
- 2) відмінні: іслам різного напрямку (в Ірані – шіїзм, у Туреччині – суннізм); розширення кордонів держави (Ірану – на схід, Туреччини – на захід); вплив на розвиток держави Османів Візантійської спадщини.

Обидві держави типологічно належали до східних деспотій. На чолі османської військово-деспотичної держави стояв султан-халіф. На чолі уряду (Високої Порти) був великий візир, якому підпорядковувалися голови військового відомства, фінансового відомства і відомства у справах релігії. На чолі останнього стояв шейх уль-іслам. Все вище керівництво розміщувалося у палаці «Баб-і-Алі» («Високі ворота»). До придворних належали такі чини, як начальник білих і чорних євнухів, головний астролог, хранитель парадної шуби султана, хранитель султанської чалми, охоронці султанського солов'я і папуги. Всі вони отримували велике жалування.

Османська імперія була найбільшою за чисельністю населення і територією державою, розташованою у Європі, Азії і Африці. Європейська частина імперії складалася з Балканського півострова, Угорщини, Молдавії, частини України, Криму і всього узбережжя Чорного моря; азійська – з Анатолії, частини Кавказу, Аравійського півострова, Ірака, Сирії, Палестини; африканська – Єгипет і країни Магриба. Імперія розділялася на області та васальні землі, віласти і пашалики відповідно. Васальні землі знаходилися в Аравії і в Африці.

Намісники областей і васальних земель – еміри і паші – поєднували військову і цивільну владу. Кожен з них був напівнезалежним правителем, а саме: мав свій двір, своє військо, міг вводити місцеві податки, збирати мита. Корупція і сепаратизм значно ослабляли вертикаль влади, загрожуючи цілісності держави. Велику роль у житті Імперії відігравало мусульманське духовенство, представлене вченими богословами – улемами. Вони керували шариатськими судами. З будь-якого питання султан змушений був радитися з шейхом уль-ісламом, який видавав фетву, тобто висновок про відповідність того чи іншого урядового акту Коранові.

Основою військово-державної системи держави Османів була військово-ленна (тимарна) система. Кіннота (сипахи), як основа турецької армії, отримувала із державного земельного фонду великі або малі маєтки. Сипаха отримував землю тільки на період військової служби, міг передати її у спадок одному із синів за умови, що той придатний для продовження служби в армії.

Отже, на XVI ст. сформувалися такі категорії земельних тримань:

1) перша група, до якої належали умовні земельні володіння спадкового типу, т.зв. тимари і зеамети. Тимари – це умовні земельні володіння з правом збору із землеробського населення строго визначеної суми, яка була частиною сплачуваної населенням у казну ренти-податку. Податок складав 10% від врожаю, частину від цих 10% тимаріот забирав собі;

2) друга група – земельні тримання неспадкового типу хасси і арпалики. Їх отримували цивільні особи за адміністративну службу. Ці землі також обкладалися 10% податком, але держатель землі весь податок залишав собі як жалування за службу;

3) третя група – коронні землі, тобто землі, які належали особисто султанові. Вони складали 20% від усього фонду;

4) четверта група – вакуфні землі, які належали релігійній общині і не обкладалися податком, оскільки вважалося, що прибуток із цих земель використовується на благодійницькі потреби;

5) п'ята група – невеликі приватновласницькі ділянки землі – мюльки. Власниками цих ділянок були селяни-мусульмани. Вони обкладалися 10% державним податком.

Персія або Іран – це необмежена монархія, із рисами східної деспотії. Для політичного життя країни характерною була політична нестійкість. Упродовж 1502-1722 рр. на престолі перебувала династія Сефевідів. Сефевіди – це спадкові шейхи, які очолювали дервішський орден Сефевійє. За етнічною належністю вони були тюрками Південного Азербайджана, за релігією – шиїтами. Заснована Ісмаїлом I Сефевідом (1502-1524) держава найчастіше називалася Кизилбашською державою (кизилбаші – «червоноголовий», від головного убору – чалми з 12-ма червоними полосами). Правитель Ірану мав титул шаханшах-є Іран.

Найбільшої могутності Іран досяг в роки правління Аббаса I Мірзи (1587-1629), який здійснив низку важливих реформ:

- військову, мета якої полягала у створенні замість племенних ополчень кизилбашів сильної постійної армії. Задля матеріального забезпечення армії був розширений фонд шахського домена (хассе) за рахунок земель племен (дівані); введена урядова монополія на торгівлю шовком. У результаті реформи були створені чотири постійні військові корпуси:

1) курчі (формувався винятково з кизилбашів);

2) гулямів (букв. «рабів») (формувався із обернених в іслам християн, здебільшого грузинів (на зразок яничарів у Туреччині). За наступників Аббаса I більша частина придворних чинів формувалася із гулямів, оскільки вони цілковито залежали від шаха і не мали племенної опори, як курчі);

3) туфенгчі (мушкетери) (формувалися з осілого населення);

4) артилерія.

- Кадри цивільної бюрократії за Аббаса I почали набиратися з осілих перських елементів, насамперед із середовища іранської землевласницької та міської знаті.

- Державний лад Сефевідської держави у XVII ст. зазнав серйозних змін. У своїй політиці шах спирався на великого візира – етемад ад-доуле (букв. «довіра держави»). Порівняно з великим візиром Порту іранський великий візир був швидше людиною пера, а не меча, тобто цивільною персоною. Для керівництва армією існувала посада головнокомандувача. За придворною ієрархією він був другою особою в державі після великого візира. Загалом військові чини мали провідне становище, але помітно збільшився й вплив чиновної знаті – цивільної бюрократії.

Загалом структура влади певним чином нагадувала османську, але була набагато соліднішою. Великий візир керував роботою меджлиса із 7 сановників-міністрів. Всі міністри мали відомства – дивани з відповідними канцеляріями і штатами. Територія країни була розподілена на дві основні зони – землі дивана та землі хассе, тобто шахські. Області очолювали губернатори-беглербеги, а округи – хакіми. В областях земель хассе, до яких, крім шахських, були включені також вакуфні і мюлькові землі, керівниками були сановники-вазіри. В цілому адміністративний апарат сефевідського Ірану був чи не найбільш складним з усіх, що створила ісламська державність. Все ж він виявився досить ефективним для управління Іраном за Аббаса I. У країні існували й окраїнні автономні території – Картлі, Луристан, Курдистан, Арабістан, де існувала власна традиційна система управління.

- Фінансова реформа: впровадження нових монет і врегулювання податків. Деякі райони Центрального Ірану, і перш за все столиця Ісфаган, були на декілька років взагалі звільнені від податків. В інших районах харадж був скорочений до колишньої 1/6 частини врожаю. Були зменшені й податки з кочівників.

- Підтримка розвитку ремесла і торгівлі, особливо у найбагатших містах, податки з яких визначалися урядом. Існували казенні шахські ремісницькі майстерні з великою кількістю найкращих майстрів-найманців. Зовнішня торгівля та міжнародні торгові шляхи знаходилися під особливою опікою влади: будувалися дороги, караван-сараї.

Реформи, проведені Аббасом I, сприяли суттєвому посиленню його влади, стали основою для активної зовнішньої політики. Іран вів успішні війни з Туреччиною, змусивши її повернути землі, віддані у 1590 р. (Закавказзя, Азербайджан (крім Арбеділя), Курдистан і частина Луристана). Аббас I відвоював у Великих Моголів Кандагар, за допомогою англійців видворив португальців з острова Ормуз. За цю допомогу Англійська Ост-Індська компанія отримала від шаха право безмитної торгівлі та низку інших привілеїв. В Ісфагані і Ширазі були відкриті факторії компанії. Важливі привілеї були надані також голландцям. За Аббаса I розпочалися посольські зв'язки Ірану з Росією (1588). Є підстави вважати, що на початку XVII ст. між Аббасом I та Борисом Годуновим була укладена секретна угода, спрямована проти османів. Аббас I підтримував тісні зв'язки з багатьма країнами, оскільки престиж Ірану після перемог над османами дуже зріс. При дворі шаха часто бували англійські, французькі, іспанські та інші послы.

Османська імперія на межі XVII –XVIII ст., незважаючи на окремі успіхи, зазнала низки серйозних поразок у війнах. Хоча на початку XVIII ст. вона все ж змогла взяти реванш у війнах з Венецією, Австрією та Росією, дні її військово-політичної могутності закінчилися. Особливо важкою та кровопролитною була війна 1623-1639 рр. з Іраном. На заході на фоні конфронтації з Іспанією тривала безперервна морська війна, яка загострювалася під час конфліктів із Венецією через Далмацію та Крит. На півночі постійним чинником зовнішньої політики було протиборство з Австрією та Польщею. Головним об'єктом боротьби були дунайські землі та Україна. Після включення Лівобережної України до складу Московської держави (1654 р.) спочатку кримський хан, а з 1676 р. і Османська імперія розпочали боротьбу за Україну з Росією. За Бахчисарайським миром 1681 р. Імперія змушена була визнати приєднання Лівобережної України та Києва до Росії.

Війни з Венецією 1645-1669 рр., з Росією 1676-1681 рр., Австрією 1663-1664 рр. і Польщею 1666-1672 рр. були успішними для Османської імперії. Однак вони не дали вирішальної переваги Османам, а, навпаки, виснажили її ресурси. Відновлення військової експансії в Європі поставило імперію на межу катастрофи. У 1683 р. Порта розв'язала велику війну в Європі. Генеральна битва відбулася 12 вересня 1683 р. Османська армія зазнала нечуваної поразки, після якої розпочалася втрата значних територій в Європі. За умовами Карловицького миру (26 січня 1699 р.) Порта втратила Морею, частину Далмації та острови Архіпелага (відійшли до Венеції); Азов (відійшов до Росії); майже всю Угорщину, Трансильванію, Бачку і Славонію (опинилися під владою Австрії); Поділля і частину України (відійшли до Польщі). Карловицький мир історики небезпідставно вважають першим розподілом Османської імперії. Крім того, все частіше європейські держави внаслідок війн з Туреччиною домагалися певних пільг або переваг у торгівлі (перші такі пільги – капітуляції – були надані французам у 1535 р.; у 1580 р. – англійцям; на початку XVIII ст. – австрійцям). Із 1740 р. капітуляції почали перетворюватися на нерівноправні договори, які надавали односторонні переваги європейським торговцям, що поступово відкривало двері для проникнення в імперію європейського капіталу.

У XVIII ст. зусилля османської правлячої верхівки були спрямовані, передусім, на збереження територіальної цілісності імперії та підтримання її престижу перед Європою. Головним засобом реалізації такої політики були спроби скористатися суперечностями між християнськими державами. Водночас внутрішні труднощі та загроза народних бунтів змушували правителів імперії час від часу знову звертатися до військових дій. Такими були,

наприклад, причини російсько-турецького конфлікту 1710-1711 рр. та війни 1714-1718 рр. проти Венеції та Австрії.

Активізація політики Порти у відносинах з європейськими державами спричинила її подальшу включеність у боротьбу європейських угруповань. Як наслідок, виникнення конфліктів Османської імперії з Росією та Австрією: війна 1735-1739 рр. і російсько-турецькі війни другої половини XVIII ст. Поразки у війнах 1768-1774 і 1787-1791 рр. мали вкрай негативні наслідки для Порти, насамперед виникнення «Східного питання», тобто питання про долю Османської імперії. Отже, зовнішня політика Порти почала втрачати свою самостійність, а її долю відтепер визначала взаємна боротьба християнських держав Європи, що й стало одним із ключових напрямів у міжнародних відносинах наприкінці XVIII ст.

Причини занепаду держави Османів:

- криза військово-ленної системи (тимарної системи), в основі якої були від початку закладені внутрішні суперечності: а)по-перше, вона була сформована у війні і для війни. Ця система вимагала постійних, агресивних і переможних війн, інакше не буде військової здобичі; б)по-друге, розширяючи свою державу, султани змушені були давати все нові й нові землі своїм воїнам. Командири військових частин, отримуючи величезні «маетки», починали розуміти, що головним багатством є не «награбоване добро», а земельна власність; в)по-третє, такий перерозподіл землі неминуче призводив до концентрації земельної власності в окремих осіб, як наслідок, до росту сепаратизму в провінціях; г)процес подрібнення тимарів зі збільшенням кількості тимаріотів, які були не в змозі виконувати свої військові обов'язки; д)поширення двох варіантів нової аграрної структури: один із них пов'язаний із практикою відкупів, інший – з появою фактично приватних володінь;
- друга причина кризи пов'язана із політичним ладом Порти (деспотизм, бюрократизм, величезний апарат, корупція, непотизм, сепаратизм, протиборство із мусульманським духовенством, інтриги, заколоти, перевороти);
- третя причина – виродження династії османських султанів, які погрузили у гаремних розвагах, п'янстві, не мали хисту до державних справ;
- четверта причина пов'язана із нерівномірністю соціально-економічного розвитку Османської імперії. Національні окраїни були розвинені краще, ніж центр. Особливо це стосується міського життя Порти. Міста Балканського півострова, Ірака, Сирії, Лівана, Єгипта були не тільки центрами провінційної влади, духовної освіти і культури, а й центрами ремесел і торгівлі. Самі турки у своєму економічному й культурному розвитку відставали від багатьох підкорених народів. Наука була обмежена духовенством, яке оберігало свої привілеї;
- п'ята причина кризи Османської імперії пов'язана з поразками у війнах із західними країнами, передусім з Росією, і з виникненням «східного питання». Важливою складовою цього стала боротьба національних окраїн Імперії за незалежність, тобто за створення національних держав. Йдеться про рух ваххабітів Аравії, повстання греків (1770 р.), сепаратистські настрої в Єгипті та Сирії;
- шоста причина кризи – відставання інституціональної системи від розвитку соціально-економічних відносин і гальмування першою суспільного виробництва.

Таким чином, стан Османської імперії наприкінці XVIII ст. характеризувався структурною кризою, тобто кризою, яка охопила буквально всі сфери життя, і була викликана появою помітних диспропорцій між окремими компонентами суспільної системи, які порушували її нормальне функціонування. Найважливішим результатом такого явища має бути усунення, хоча б часткове, наявних диспропорцій та забезпечення можливостей подальшого розвитку всього імперського організму. До відмінних рис османської структурної кризи варто віднести обмеженість сфери її дії лише соціально-політичною областю суспільного життя, її спрямованість на часткове оновлення, а не на руйнацію існуючих порядків, відносно тривалий і досить складний характер самого процесу.

Причини розпаду держави Сефевідів:

- ослаблення центральної влади за наступників Аббаса I;
- економічний занепад та ріст податкового тиску;

- занепад міст, торгівлі і ремесла;
- повстання сільського та міського населення;
- переслідування мусульман-суннітів і погіршення статусу християн;
- повстання на національних окраїнах вірменів, курдів, афганців;
- війни з Росією і Туреччиною;
- посилення податкового тиску на кочівників та зростання ханського сепаратизму;
- посилення військового, політичного та економічного натиску європейських держав;
- тісний зв'язок практичного життя з настановами Корана і шаріата;
- нестійкість політичної ситуації впродовж першої третини XVIII ст.

Наслідки дезінтеграції Ірану:

- вторгнення в Ісфаган афганців і проголошення шахом їхнього вождя Махмуда (1722 р.);
- поступки Ірану своїми територіями Росії та Туреччині;
- поява самозванців, претендентів на престол Сефевідів;
- прихід до влади Надір-шаха (1736 р.) та спроба об'єднання Ірану (1747 р.);
- наростання конфліктів Надір-шаха з кочовою знаттю (кизилбашами);
- вбивство Надір-шаха і розпад імперії на володіння окремих кочових емірів – незалежні ханства – та міжусобна боротьба між ними упродовж 1747-1796 рр.;
- поглиблення відсталості країни: економічне розорення, політичний хаос, завмирання культурного життя;
- встановлення влади династії Каджарів (1796-1925 рр.).

На історичний розвиток Індії мали потужний вплив декілька чинників:

- специфічне положення субконтиненту;
- велика різноманітність етносів, у якій представлені гілки трьох основних рас (декілька сотень націй, народностей і племінних груп);
- мозаїчність релігійних течій;
- лінгвістичні відмінності;
- особливий, консервативний (інтровертний) шлях розвитку індуської цивілізації;
- періодична зміна етнодемографічної ситуації в різних районах з традиційним населенням;
- унікальне місце в індійському суспільстві варново-кастової системи, індуїзму як стрижня індійської цивілізації. Каста – це замкнена, ендогамна група людей, обумовлена внаслідок виконання ними спеціальних соціальних функцій, спадкових занять, професій. Каста мала етнічну і релігійну єдність. Традиційна індійська община, побудована на основі варново-кастової системи, була непорушним фундаментом індійського суспільства. Змінювалися династії і правителі, а варни і касты залишалися, вони цементували нижні поверхи суспільства. Каста забезпечила збереження язичницької релігії індуїзму; визначила інституційну слабкість держави; закріпила такі риси духовного складу індуїстів, як неісторичність мислення (несприйняття уявлення про рух часу пов'язане із концепцією незмінності кастового розподілу), антигалітаризм, принципово викривлене сприйняття власного суспільства (прагнення бачити і вивчати ідеальну схему, а не реальність). Роздробленість суспільства, насамперед кастова, призвела до того, що Індія завжди була роздробленою політично, складалася із десятків, а то й сотень держав. Соціальний порядок підтримувався дуже ефективно, набагато ефективніше, ніж у Китаї, адже в історії Індії майже не було масових повстань і жодної селянської війни. Антигалітаризм, або ієрархічність свідомості, проявлялася в тому, що індус несвідомо ранжував не тільки людей, а й усі оточуючі предмети, явища природи, кольори, музичні тони. Індус – це «хомо ієрархіус». Способом забезпечення стійкості суспільства в Індії була нерухомість соціального статусу кожного члена суспільства. Принципи устрою касты – ендогамія та наявність екзогамних внутрішніх підрозділів. Ідеологія касты: чистота – осквернення, ієрархія, статус. Психологія – внутрішня солідарність і зовнішня самоізоляція. Каста – це релігія і свідомість, культура і побут, визначена якість життя. Хоча кастова система була продуктом власне індуїзму, її вплив був суттєвим і на інші релігії (іслам та християнство). Визнання кастової системи було необхідним для того, щоб неіндуїстські релігійні общини могли влитися в індійське суспільство. Тому всередині кожної з релігій суспільство

розподілялося на касты. Так, серед мусульман вищі касты були представлені сейїдами і моголами – відповідно нащадками перших мусульманських шейхів, які принесли в країну іслам, та великих феодалів, які заснували в Індії свою державу, а нижчі касты були утворені колишніми недоторканими, які перейшли в іслам з метою підвищення свого кастового рівня у мусульманській общині (шлях прозелітизму – перехід індусів у лоно іншої релігії). Представники вищих каст усіх релігій Індії завжди строго дотримувалися умов кастової чистоти, як у індуїстів: не вживали яловичини, не виконували нечистої роботи (асенізація, кремація, обробка шкіри, мисливство, рибальство, солеваріння тощо), уникали спілкування з представниками нижчих каст;

- завоювання Індії мусульманами та створення ісламської державності: 1) Делійський султанат (1206-1526 рр.); 2) Імперія Великих Моголів (1526-1858 рр.). Мусульмани принесли в Індію елемент державної стабільності, чому сприяла жорстка вертикаль владної структури ісламського типу. Водночас ця державність не була такою міцною, як там, де вона спиралася на більшість мусульманського населення (Близький Схід, Середня Азія). Відсутність такої бази давалася взнаки, оскільки в ідейно-інституціональному сенсі індо-мусульманські держави завжди являли собою поєднання двох соціально-культурних прошарків – індуїстського фундаменту і мусульманської надбудови;
- панування «азійського способу виробництва», такої примітивної виробничої структури, яка здатна була відроджуватися, завдяки сприятливим багатим ресурсам Індії та сприятливим умовам для вилучення у виробника великої частки продукту, не виходячи за межі біологічного мінімуму. Велику роль відігравала така особливість індійського землеробства як багаторазова перевага продуктивності індійського землеробства (у перерахунку на одиницю площі), що було обумовлене не стільки сприятливими кліматичними умовами, скільки традиційно високою агрокультурою, а також особливою інтенсивністю та безперервністю праці індійського селянина;
- крах пошуку плідного синтезу двох релігій (індуїзму та ісламу), невирішеність проблеми співіснування двох общин в одній державі. Несумісність цих соціально-культурних спільнот постійно впливала на ситуацію в Індії. Передусім, це проявлялося у такі критичні моменти, коли від держави з надзвичайною легкістю відпадали її частини, причому деякі з них, особливо на півдні, поверталися до звичних доісламських форм існування;
- міцність індійської общини, для якої характерною була спільна обробка та чергування полів; планомірний розподіл праці і продуктів праці; утримання за свій рахунок общинних старост, землемірів і т. д. З одного боку, для сільської общини Індії була притаманна господарська замкненість, оскільки в общині жили землероби та ремісники, і община не мала виходу на ринок. З іншого боку, сільська община була соціально роз'єднаною внаслідок кастової та майнової належності общинника.

У зв'язку з цим можна виокремити чотири категорії общинників:

- вищий прошарок – мірасдари (повноправні общинники, які мали спадкові права на певний наділ);
- другу групу склали паттідари (повноправні общинники, які мали спадкове право на частину (патті) наділу);
- третя група – прибулі орендарі та ремісники. Вони не мали власного наділу;
- четверта група – слуги і раби, часто вони належали до касты недоторканих.

Община базувалася на засадах системи джаджмані (прямого натурального обміну). Ремісники-ткачі не входили до цієї системи, їм ніколи не платили з долі врожаю;

- нестримна колоніальна експансія технологічно передових країн Заходу в Індію з початку XVI ст.

Зарубіжні та вітчизняні історики пов'язують занепад Імперії Великих Моголів із правлінням падишаха Аурангзеба (1658-1707 рр.). Після 1680 р. він проводив політику «кривавої підозріливості та релігійної нетерпимості». Намагаючись перетворити Індію, яку вважав країною війни (дар аль-харб), тобто країною невірних, на країну ісламу (дар аль-іслам), він, фанатичний сунніт, спирався на мусульманську знать і на ортодоксальне суннітське

духовенство. Відповіддю на цей виклик правителя стала індуїстська реакція, яка виникла ще в ересі сикхів, у війнах маратхів і т. д. Країна, яка поєднувала дві релігії, дві цивілізації – мусульманську та індуїстську, розкололася навпіл. Саме цей розкол відкрив шлях для англійського завоювання. Початок процесу колонізації погіршив тогочасну ситуацію в Індії, оскільки погіршилося становище всіх верств індійського суспільства. Надмірне збільшення прямих і опосередкованих податків, посилення сваволі місцевих князів призвели до низки народних повстань. Ці рухи носили антимогольський характер і були важливим доказом ослаблення держави Великих Моголів.

Однак перші ознаки цивілізаційного розколу з'явилися ще у XV ст., коли у північно-західній Індії, у Панджабі виникла індуська секта сикхів. Слово «сикх» означає «учень». Часто представники секти носили прізвище «сингх», що означало «лев». Засновник секти вчитель (гуру) Нанак (1469-1539) створив оригінальне вчення сикхізм, відмінне і від індуїзму, і від ісламу. Потрібно пам'ятати, що Панджаб знаходився на межі двох культурно-релігійних зон. Основні постулати сикхізму: положення про загальну рівність людей незалежно від їхньої віри і касті; орієнтація на земне життя та діяльність; твердження про те, що жінки не нижчі за чоловіків; заперечення полігамії; відмова від харчових табу; захоронення, а не кремація покійників; визнання єдності Бога; заперечення релігійних ритуалів. Гуру Нанак писав, що люди гідні кращої долі й повинні боротися за рай на землі. Оскільки Панджаб потерпав від набігів афганців та іранців, сикхи створили свою армію. Вона називалася хальси, тобто «армія чистих». Члени секти давали низку обітниць: істинний сикх не повинен стригти волосся, збривати вуса і бороду; завжди носити у волоссі особливий гребінець; на правій руці у сикха був ритуальний браслет; на поясі – кинджал; під тканиною на стегнах – короткі шкіряні штанці. Всі ці слова на мові сикхів панджабі розпочиналися з літери «К», звідки положення про те, що сикх повинен беззаперечно виконувати правила «5-ти Ка».

Релігійний вождь сикхів Говінд (1675-1708) заборонив сикхам палити, доторкатися до мусульманок. Саме він очолив найпотужніше повстання проти влади і вперше висунув гасло створення незалежної держави Халістан.

Наступним великим рухом стало повстання військово-землеробської касті джатів, що проживала на південь від Делі. У 60-х рр. XVIII ст. джати поширили свою владу на частину північної Індії.

Третім потужним рухом, який охопив центральні райони Індії, було повстання маратхів. У 1630-1680 рр. тут жив і воював «індійський Робін Гуд» Шиваджі. Соціальні гасла маратхів поєднувалися, як і у сикхів, з ідеєю створення незалежної від Делі індійської держави. Визвольна боротьба маратхів тривала від середини XVII ст. до початку XVIII ст. Маратхам удалося створити самостійну державу в центрі Індії у Махараштрі. У першій третині XVIII ст. кордони їхньої держави простягалися від Бенгалії на сході до Гуджарата в центрі Індії.

Загалом у політичному сенсі XVIII ст. було епохою відродження індуїстської державності, хоча маратхські нащадки Шиваджі так і не змогли створити велику та міцну імперію, їхня кіннота розгулювала по всій Індії, збираючи данину з місцевих правителів, як індуїстів, так і мусульман.

У Панджабі наприкінці XVIII ст. сикхи створили сильну державу, але індуїзм так і не досяг справжнього відродження. Шиваджі, блискучий полководець, справедливий правитель і неперевершений державний діяч, дотримувався консервативних поглядів, і для своїх сучасників був, передусім, відновником старого, а не творцем нового. Він не був Акбаром, не обстоював ідею створення надрелігійної держави. Маратхи не підтримували необхідність реформування індуїстського суспільства. Тому Індія у XVIII ст. була, мабуть, ще більш консервативною, ніж раніше.

На початку XVIII ст. на території султанату Великих Моголів існувало декілька великих незалежних князівств: Панджаб, Маратхська держава, Бенгалія, Ауд, Хайдарабад. Крім них, було декілька десятків дрібних незалежних князівств. Володіння Моголів обмежувалися лише містом Делі та його округою. Слабкістю Індії скористалися афганці. Ахмед-шах Дуррані захопив північну частину Індії і підкорив Великих Моголів. До 1761 р. опір йому чинили тільки маратхи, а потім і вони зазнали поразки. Однак завоювати Індію виявилось значно легше, ніж зберегти завойовані землі. Ахмед-шах не зміг об'єднати країну і невдовзі був змушений

повернутися до Афганістана. Не змогли об'єднати Індію і маратхи. Міжусобні війни ослабили молоду державу маратхів, спричинили її подальший крах.

Глибока економічна та політична криза, яка охопила Індію впродовж XVIII ст., була наслідком і таких явищ, як:

- активізація наприкінці XVII – на початку XVIII ст. процесу політичної та етнічної консолідації;
- наростання феодального сепаратизму;
- формування британських і французьких анклавів на території Індії як альтернативи індійським патримоніям;
- реісламізація за наступників Акбара: скасування більшості його реформ; відмова від віротерпимості; поновлення мусульманських привілеїв та полігамії; відновлення джизії;
- різниця у рівні розвитку окремих регіонів Індії, недостатній рівень міжрегіональних економічних зв'язків;
- падіння життєвого рівня (навіть серед мусульман, за винятком верхівки): джагірдари не могли себе утримувати і почали жити за рахунок бандитизму;
- фінансові негаразди (казна порожня); влада збільшувала податки, але загальний господарський регрес перешкоджав збільшенню доходів держави;
- припинився розвиток науки, геніальні винаходи якої не знаходили практичного застосування;
- Індія вперше зіткнулася з господарською розрухою, голодом з мільйонами жертв (особливо постраждав Гуджарат, де від голодної смерті втратили населення склали 3 млн. осіб);
- поширення селянських бунтів;
- вторгнення іранського війська Надір-шаха;
- боротьба всередині могольської верхівки.

Як відомо, морський шлях в Індію відкрили португальці. 17 травня 1498 р. португальська ескадра на чолі з Васко да Гама з'явилася в порту м. Кожикод (Калікут) на західному узбережжі Індії. Невдовзі португальці заснували декілька факторій на узбережжі, а в 1510 р. віце-король Афонсу д'Альбукеркі захопив у Біджапура о-в Гоа, який став офіційним центром усіх португальських володінь на берегах Індійського і Тихого океанів. Крім Гоа, португальські факторії та поселення на території Індії виникли й існували у Кочині (1503-1663), Каннанурі (1503-1656), Куїлоні (1503-1653), Калікуті (1510-1616), Чаулі (1522-1739), Кранганурі (1520-ті рр.-1662р.), Бассейні (1534-1739), Бомбеї (1534-1661), Діу (з 1534 р.), Хуглі (1537-1642), Негапатамі (1540-1660), Тутікоріні (1540-1658), Сан-Томе (1540-1660), Чіттагонгу (1540-1666), Дамані (з 1559 р.), Порто-Ново (з 1575), Камбеї (1583-1616).

Португальці вивозили в Європу прянощі, але основну частину прибутку отримували від монополії на торгівлю у межах вод, що омивали Африку та Азію. Монополію вони отримали почасти через те, що мали найшвидші й вантажопідійомні на той час кораблі (каравелли). Але крім того, вони утримували свою монополію також примусово, видаючи дозволи (ліцензії) на кожен рейс.

Унаслідок стимуляції товаризації землеробської продукції і розширення її виробництва португальська торгівля, поєднана з піратством, насиллям, здирництвом, обмеженням поля діяльності індійських торговців, привела до різкого скорочення доходів портових міст.

Гегемонію на світових торгових шляхах наприкінці XVI – на початку XVII ст. захопили дві могутні морські держави – Голландія та Англія.

Створена у 1602 році Нідерландська (Голландська) Ост-Індська компанія заснувала велику кількість факторій для закупівлі місцевих, індійських товарів. Голландці скуповували й вивозили з Індії рис, тваринну та рослинну олію, селітру, віск, шовк-сирець, шовкові та бавовняно-паперові тканини, парусину, індиго. В Індію вони завозили з Японії та Південно-Східної Азії мідь, золото, олово, ртуть, слонову кістку, прянощі. Відібравши у португальців Молуккські острови і захопивши Малакку, голландці забезпечили собі гегемонію на Островах Прянощів. Поступово вони витіснили португальців також з Малабарського узбережжя Індії. Індійськими тканинами вони розраховувалися за перець та інші спеції Малайського архіпелага. Таким чином, голландці привласнили посередницькі функції у торгівлі Індії з іншими азійськими країнами.

Витіснені голландцями з Південно-Східної Азії, англійці сконцентрували свою діяльність на Індії.

Створена у 1600 р. англійська Ост-Індська компанія швидко зміцнювала свої позиції в Індії. Загалом ця компанія була однією із небагатьох організацій в історії, яка досить успішно поєднувала економічний та військово-політичний види діяльності. Впродовж XVII – першої половини XVIII ст. Компанія функціонувала переважно як комерційна корпорація. Але торгівлею її діяльність не обмежувалася. Вже з моменту інкорпорації в 1600 р. вона мала низку характеристик суверенної держави: корона делегувала Компанії законодавчу, виконавчу і судову владу над її службовцями, право набирати армію, будувати порти, проводити самостійну зовнішню політику. Причина цього полягала в тому, що за природою своєї діяльності Компанія як монопольна організація вела справи в іншій частині світу, де Англія як держава ще не була представлена.

Незважаючи на владний потенціал, до середини 1740-х рр. Компанії не вистачало ресурсів для його реалізації, а політії, з якими вона мала справи на Сході, ще були сильними (невдалі війни ОІК з Моголами наприкінці 1680-х рр.).

На середину XVIII ст. європейська присутність в Індії ще являла собою, за вдалим висловом Ф. Броделя, «крапкову окупацію». Водночас, перетворившись на укріплені поселення, найбільші з європейських факторій перейшли (або фактично, або юридично) під владу європейців: Мадрас, Бомбей, Калькутта (англійців), Пондичері та Шандернагор (французів). Перші французькі купці з'явилися в Індії у 1664 р. (коли й була заснована французька Ост-Індська компанія).

Англійці вивозили з Індії бавовник-сирець, бавовняно-паперові тканини та пряжу, шовк-сирець, шовкові тканини, лак, селітру. Витрати на закупівлю цих товарів росли впродовж XVII ст. і на 80-ті рр. досягли 230 тис. ф. ст. Предметами англійського ввозу в Індію були мідь, олово, ртуть, фарби, шерстяні тканини.

Діяльність Компанії заохочувалася англійською короною та урядом. Велику роль у зміцненні її позицій відіграли надані їй, згідно із низкою урядових хартії, права оголошувати війну та укладати мир (хартія Кромвеля 1657 р.), чеканити монету та утримувати власні армію і флот (хартія 1686 р.).

Англійці, голландці (головним чином) отримували свої прибутки не тільки від торгівлі, а й від фрахту вантажів, які належали індійським купцям та короні, що торгувала зазвичай через підставних осіб. Хоча до середини XVIII ст. ні британці, ні французи не ставили перед собою в Індії політичних цілей, їхні анклавні формувалися як альтернативні індійським патримоніям (патримонія – стадіально попереднє національній державі утворення, тобто докапіталістична форма владної організації) центри сили, які невпинно набирали комерційної, військової та демографічної ваги. Анклави зростали й за кількістю населення (що було зумовлене європейським попитом на місцеві тканини й захистом європейських гармат): населення Калькутти на 1735 р. досягло 100 тис. осіб.

Якісний стрибок у діяльності європейців відбувся у 1740-1750-х рр., коли для реалізації владних потенцій ОІК склалися сприятливі умови:

- вступив в останню стадію процес розпаду загальноіндійської Могольської держави, внаслідок чого утворилася низка регіональних патримоній із різним ступенем централізації влади, військової сили і розвитком економіки;

- на ситуацію в Індії почали впливати процеси всередині світової капіталістичної системи: вступ у вирішальну фазу боротьби Великої Британії та Франції за гегемонію у цій системі (війна за австрійську спадщину 1740-1748 рр.; перша в історії світова війна – Семирічна (1756-1763)).

Суперництво між двома державами перемістилося в Індію. Перший етап їхньої боротьби за Індію – 1740-1763 рр. Важливим було те, що тоді Англія надала своїй ОІК права суверенної держави – права на створення великої сухопутної армії, унаслідок чого англо-французький військовий конфлікт перемістився з моря на сушу. Початком перелому у цій боротьбі став 1746 р., коли в Індії були створені великі збройні сили з наступальними функціями (до того збройні загопи тільки захищали форти та факторії). Більшу частину армій складали індійці-сипаї. Велике значення мало застосування європейської польової артилерії, яка вирізнялася

особливою швидкострільністю: 15 пострілів на 1 хвилину, а в індійській армії – 1 постріл на 15 хвилин. Завдяки цій новачці французам вдалося захопити Мадрас. Під ударами всього двох французьких гармат розбіглася армія місцевого наваба (намісника). Ця перемога вперше продемонструвала і індійцям, і самим європейцям велику перевагу європейської військової дисципліни та озброєння. Саме від цієї перемоги розпочалися кардинальні зміни у характері відносин європейських компаній з індійськими політіями: перші відчули силу, другі – слабкість.

Незважаючи на французьке завоювання Мадраса, перша англо-французька війна в Карнатику (1746-1748 рр.) закінчилася вничю. Наступна війна (1749—1754 рр.) була пов'язана із втручанням компаній у боротьбу за владу в князівствах Карнатик і Хайдарабад. Із правителями цих князівств ОІК вступили в абсолютно нові відносини – субсидіарні, зміст яких полягав у наданні Компаніями воєнного загону правителеві, який оплачував їхні послуги грошима, але частіше виділяв на його утримання певну територію. На період англо-французьких війн в Індії вже існував ринок субсидіарних загонів. Європейці мали великий попит на військові послуги в індійських князів. Правда, при субсидіарній практиці існував ризик встановлення «працівником» військового контролю над «роботодавцем». У випадку з європейцями так і сталося. Компанії розпочали «саджати» на престол князів-маріонеток. Так, французи звели на трон (маснад) своїх ставлеників у князівствах Карнатик і Хайдарабад. У результаті вперше в Індії європейська торгова корпорація встановила військовий контроль над цілою політією: у ключових фортецях двох князівств розмістилися її гарнізони. За рахунок цих князівств фінансувалися війни з британцями. Наприкінці другої англо-французької війни у Карнатику перемогли британці і навабом був визнаний їхній ставленик Мухаммад Алі (1754-1799).

Таким чином, всього за 5 років характер відносин європейських компаній з індійськими правителями змінився кардинально. Відчувши колосальну перевагу у військовій сфері, європейці із прохачів торгових пільг перетворилися на king-makers. Результат третьої карнатикської війни (1758-1761) був відомий ще до її початку. Передішка на півдні дозволила британцям приділити увагу найбагатшій країні Індії – Бенгалії, де у 1757 р. ОІК також вступила у сферу владних повноважень. Поразка бенгальської армії у битві при Плессі (23 червня 1757 р.) створила основу британського панування в Індії. Скориставшись бенгальськими ресурсами, британці назавжди ліквідували французьку загрозу своїм позиціям в Індії. Невдовзі Франція зазнала повної поразки у Семирічній війні. Згідно із Паризьким мирним договором 1763 р. Франція могла мати тільки 5 опорних пунктів на території Індостана. Вона відмовилася від Бенгалії і втратила значні території на півдні Індії. «Події Семирічної війни, - писав Маркс, перетворили Ост-Індську компанію із торгової держави на територіальну. Саме тоді була закладена основа сучасної Британської імперії на Сході».

Серія карнатикських війн безповоротно змінила ОІК, яка зайняла місце своєї французької суперниці як реальна військова сила в країні: наваб (Мухаммад Алі) був цілковито зобов'язаний британцям своїм мансадом, і в країні розмістилися їхні війська, які за воєнні роки зросли до кількох тисяч солдат. Завдяки цьому ОІК дозволяла собі висувати навабові різні вимоги не тільки комерційного характеру та домагатися їхнього задоволення, причому могла погрожувати як використанням військової сили, так і припиненням підтримки, основою якої була та ж військова сила.

Вступивши у субсидіарні відносини з навабом заради отримання коштів на війну з європейським суперником, після перемоги над ним ОІК не збиралася відмовлятися від нового, позакомерційного джерела доходів. Вже після війни, у 1763 р., вона змусила Мухаммада Алі пожалувати їй у джагір прилеглу до Мадраса область Ченгалапатту, а відтак, ОІК набула функцій могольського джагірдара. Щоправда, від класичного джагірдара вона відрізнялася тим, що, з огляду на безумовність пожалування, не була зобов'язана утримувати для шаха (номінального повелителя наваба) військовий загін, а привласнювала податки без залишку. Варто зауважити, що ОІК стала (формально) саме чиновником могольського шаха, а не його феодалним васалом, як часто називають джагірдарів індологи (хоча фактично це були (як у Київській Русі) годування. Прибуток британського джагіра склав 160 тис. ф. ст. Так у ОІК офіційно з'явилося велике позаекономічне джерело прибутків, з якого вона могла

використовувати кошти на будь-які потреби – як торгові, так і військово-адміністративні. При цьому джагір Компанії (як і всі наступні набуті нею території) по суті випав із навабства, був для нього безповоротно втрачений. Нижче рівня наваба існувало немало різних володарів, які інколи мали значну автономію від нього. Однак їхні території залишалися у постмогольському владному просторі і переходили із рук у руки до найсильніших на певний момент представників знаті. ОІК натомість була принципово іншою, ніж вони, силою – і кількісно (маючи величезну військову перевагу над рештою центрів сили, включаючи наваба) і якісно (будучи капіталістичною корпорацією, належною до європейської нації, забезпеченою іноземною лояльністю). Це визначило її залізну «хватку» на територіях, які їй удавалося поставити під контроль. Англійська ОІК мала низку переваг над французькою: англійська економіка розвивалася швидше; для англійської держави боротьба за заморські володіння відіграла більшу роль, ніж для французів (для них важливішими були Ельзас і Лотарингія); англійці мали найпотужніший торговий флот у Європі; Англія мала більше опорних пунктів в Індії; на відміну від приватної англійської ОІК французька була напівдержавним підприємством, її справи велися хаотично, і вона постійно потребувала коштів.

Події 1763 р. стали початком трансформації ОІК із купця на державу-купця. Цей процес не випадково розпочався у Карнатіку, а не в Бенгалії – найбільш економічно цінній для британців області Азії. Для цього були владна та економічна причини: владна – полягала у слабкості навабського режиму Карнатіка порівняно із режимом у Бенгалії, де ще в 1749 р. навабові стало сил (шляхом блокади факторій) змусити британців повернути французам захоплений у них корабель; економічна – полягала в тому, що у Карнатіку не було аналогічного із бенгальськими банкірами Джагат Сетхами торгового будинку, здатного протидіяти британському економічному проникненню шляхом використання як власного, так і адміністративного ресурсу (свідченням цього є існування у Мадрасі, на відміну від Калькутти, монетного двору ОІК). Все ж, щоб запустити процес трансформації в політію самої ОІК, британцям було достатньо встановити контроль над будь-якою однією місцевою політією – головне, розпочати.

У Карнатіку до початку ХІХ ст. «державність» ОІК виражалася тільки в утриманні великої сухопутної армії та опосередкованому зборі податків (у формі отримуваної від наваба субсидії). Повноцінний прорив британців у владу відбувся саме у Бенгалії, яка входила до другого президентства ОІК, і пов'язано це було із місцевою ситуацією, а не з англо-французькою боротьбою.

Причини британських успіхів у Бенгалії:

- ослаблення влади бенгальського наваба у першій половині 1750-х рр. (набіги маратхів змусили наваба вдатися до «фіскального тероризму» щодо заміндарів і купців, включаючи європейців);
- провокативна політика наваба щодо ОІК (наваб Сирадж (1756-1757) намагався обмежити вплив британців, поставити їх на місце як простих купців, тобто повернути їх «на початок гри», на старт, цим стартом і обмеживши. Взявши Калькутту, Сирадж був упевнений, що дав британцям урок, попередив їх від можливих задумів захоплення влади в Бенгалії. Насправді наваб спровокував британців на таке загарбання);
- відмова британців пристати на умови наваба (адже у цей час вони мали військову силу);
- наявність союзників ОІК у Бенгалії. Всього за півроку Сирадж умудрився налаштувати проти себе багатьох своїх підданих, змінив чиновників і воєначальників Аліварді (попередній наваб (1740-1756) своїми ставлениками, посварився з деякими могутніми заміндарами (які фактично правили частинами країни як напівавтономні володарі), відштовхнув від себе Джагат Сетха хамською поведінкою та вимогами грошей на війну зі своїм двоюрідним братом. Загалом збройний конфлікт ОІК із Сираджем зачепив значну частину бенгальського купецтва, адже місцеві купці тісно співробітничали з європейцями, виступаючи їхніми кредиторами і торговими партнерами, користуючись (нелегально) їхнім дастаком (документ, що звільняв товари від мита), використовуючи їхні судна. Сам Джагат Сетх, хоча й займав «командні висоти» у фінансовому житті країни, залежав від імпорту британського срібла: у першій половині 1750-х рр. англійська ОІК щорічно завозила у Бенгалію срібла на 200 тис. ф. ст. Багато купців просто бажали жити у Калькутті:

екстериторіальний анклав приваблював їх абсолютно іншим ставленням його господарів до власності – розумінням її як приватної, захищеної від зазіхань влади. Тому, коли наваб пограбував Калькутту, тим, хто радів з їхнього покарання, протистояли ті, хто побачив у цьому загрозу динамічному сектору економіки країни;

- загроза вторгнення у Бенгалію із заходу: у 1756 р. в Індію вчетверте здійснив похід афганський шах Абдалі. Так Сирадж опинився поміж трьох вогнів: двох явних (британці і афганці) і одного таємного (змовники), не рахуючи потенційної загрози з боку французів: адже їхні цілі щодо Бенгалії загалом співпадали з британськими – вистачило б сили. Ще в 1751 р. Дюплекс (французький губернатор Пондішері) планував за рахунок військ, дислокованих у Центральній Індії, поставити під контроль Бенгалію.

У результаті Сирадж переоцінив традиційну загрозу – вторгнення з Афганістана і недооцінив нетрадиційну – можливість європейської купецької корпорації відібрати у нього владу;

- двірцевий переворот квітня 1757 р. у Калькутті, внаслідок якого претендентом на престол наваба Бенгалії став воєначальник Мір Джафар (ставленик ОІК та Джагат Сетха). Із новим навабом британці уклали таємний договір, зміст якого свідчив про те, що ОІК перестала бути переважно торговою корпорацією. Це був договір швидше між двома політіями, ніж між політією та об'єднанням купців. Мір Джафар зобов'язався вступити з ОІК у військовий союз (видав усіх французів і заборонив їм поселятися у Бенгалії), сплатити їй 100 лакхів (лакх – 100 тис. в індійській математичній системі) рупій на відшкодування збитків, дарувати їй на правах заміндарі область на південь від Калькутти і не зводити укріплень нижче м. Хуглі.

23 червня 1757 р. у битві при Плессі (Палаші) Сирадж був повністю розбитий Клайвом при бездіяльності $\frac{3}{4}$ свого війська (яким командували Мір Джафар та інші змовники). Пророцькими виявилися слова його двоюрідного діда і попередника Аліварді: європейці подібні до бджіл, «від меду яких ти можеш отримати користь, але якщо стривожиш їхній рій, вони зажалять тебе до смерті». Важливу роль у перемозі британців, безумовно, відіграла військова перевага ОІК, але, як підкреслюють усі дослідники, визначили її гроші, причому індійські. Напередодні Палаші практично весь двір наваба був підкуплений бенгальськими купцями. Але ударною силою перевороту була ОІК, яка здобула можливість швидкого перетворення на суверена Бенгалії.

Таким чином, переворот Палаші насправді виявився революцією, британці створили умови для поступового підпорядкування наваба. Під приводом захисту навабства від можливого вторгнення сусіднього Авадха Роберт Клайв (військовокомандувавч ОІК) розташував свою армію табором під Муршидабадом, причому утримував її уряд країни. Так Клайв не дав Мір Джафару зміцнити свою навабську владу і взагалі відсунув його на другий план. Для земельної знаті та воєначальників справжнім навабом став Клайв. Отже, влада наваба почала плавно переходити до рук європейської торгової корпорації. До 1757 р. ОІК не вистачало в Бенгалії тільки реальної влади, адекватної її економічному впливові та військовій могутності. Тому, коли змовники при дворі вирішили використати Компанію у своїх інтересах, вона взяла в руки набагато більше влади, ніж вони розраховували. Виявилось, що збереження влади наваба, яке ще при Палаші було метою британців, заважає їм скористатися масою можливостей, які відтепер вони чітко побачили.

Способи збагачення ОІК:

- доступ до казни Бенгалії дозволив ОІК отримати таке джерело прибутків, яке якісно та кількісно різко відрізнялося від усіх попередніх. По-перше, Компанія стала отримувати кошти безпосередньо із податкових надходжень країни, причому не тільки у вигляді одноразових, а й у вигляді регулярних виплат. Великі суми отримувала не тільки ОІК, а також її службовці як приватні особи – у вигляді подарунків від наваба і знаті. За 1757-1772 рр. загальна вартість цих подарунків склала біля 2,5 млн. ф. ст.
- Вже з 1758 р. британці зобов'язали Мір Джафара за надання йому військової підтримки сплачувати їм 1,1 лакха рупій на місяць, тобто по суті вступили з ним у субсидіарні відносини. Якщо раніше ОІК доводилося оплачувати свої воєнні витрати із торгових прибутків, то зараз це робили за неї індійські платники податків. За оцінкою Клайва (хоча й

завищеною), загальний дохід Бенгалії складав 4 млн. ф. ст., тобто майже дорівнював капіталу ОІК. Не дивно, що британці не збиралися втрачати завойованих позицій. Викачувані з Бенгалії ресурси ОІК направляла на різні цілі: на оплату зростаючої армії, укріплення Калькутти, фінансування військових дій проти французів на півдні і, звичайно, максимізацію торгового прибутку. Здобуття позакомерційного джерела прибутків дозволило британцям різко скоротити після 1757 р. імпорт дорогоцінних металів у Бенгалію: на закупівлю товарів країни Компанія почала витрачати її ж гроші;

- другим (напівкомерційним) способом збагачення британців за рахунок казни стало широке зловживання компанією та її службовців дастаком і неприкритий примус ними багатьох купців і товаровиробників: їх змушували продавати товари за ціною нижчою за ринкову. Тих бенгальських чиновників, які сумнівалися у законності дастака, хапали сипаї і відправляли до в'язниці. На початок 1760-х рр. ОІК відкрила по всій країні 400-500 факторій, наносячи казні щорічний збиток у 25 лакхів рупій;
- передача на відкуп ОІК територій. Спираючись на військову перевагу, ОІК накладала на наваба все нові й нові фінансові зобов'язання (порушення договору), і його борг постійно збільшувався. Коли Мір Джафар відмовився від подальших поступок, британці здійснили новий переворот – тепер вже самостійно: Компанія посадила на маснад – Компанія зігнала з нього. Новий наваб Мір Касим (1760-1764) передав їй на відкуп три найприбутковіших округи і погасив увесь борг перед нею.

Однак повновладним господарем Бенгалії ОІК відразу після Палаші не стала. Період переходу від навабської Бенгалії до британської зайняв 15 років, і його можна розподілити на два відрізки. До 1765 р. Компанія стверджувала свою політичну владу в країні і лише на другому відрізку (1765-1772) – чисто адміністративну. По-перше, до 1765 р. у Бенгалії паралельно з Компанією існував другий центр сили – Джагат Сетх, рівний їй партнер по договору проти Сираджа. Про ступінь його могутності (і обмеженість можливостей Компанії) можна судити хоча би по тому, що навіть, після Палаші британцям не вдалося домогтися права на прийомку їхнього срібла монетними дворами наваба для чеканки рупій; по-друге, волі ОІК не був повністю підпорядкований і сам наваб. Звичайно, британці створили низку важелів впливу на нього – військову присутність, власну клієнтуру в його апараті (підтримка на противагу навабові низки неугодних йому високопоставлених чиновників). Однак британською маріонеткою ані Мір Джафара до 1760 р., ані Мір Касима назвати все ж не можна. Останній взагалі спробував повернути назад процес втрати навабом влади на користь Компанії. Для цього Мір Касим пожертвував частиною країни: по суті віддав британцям нижню Бенгалію, у верхній Бенгалії та Біхарі він постарався звести їхній вплив до нуля шляхом створення високоцентралізованого князівства (із центром у Монгхірі). Поступово навабові вдалося усунути тут пробританських чиновників, реорганізувати армію за європейським зразком, підкорити великих заміндарів і навіть заарештувати Джагат Сетха. Оскільки ОІК продовжувала претендувати на ресурси всього князівства (причому її претензії весь час збільшувалися), навабська «політика самопідсилення» призвела до вирішального зіткнення з ОІК. Спочатку Мір Касим протестував проти вимог Компанії, потім почав юродствувати (наваб писав у Калькутту з приводу мит: «Ви... збираєтеся давати мені щось за тютюн... і дозволити мені збирати 2,5% за сіль. Чому ви покладаєте на себе такі турботи?»). Оскільки британці постійно скаржилися на його намісника у Дхаку, Мір Касим повідомляв: «Я усунув його, щоб він взяв на себе управління Дхакою». У 1763 р. наваб писав: «Я вирішив поступитися вам по всіх цих пунктах. Тепер я очікую на вашу відповідь на питання: чи у безпеці моє життя? Чи варто зробити ще щось?» і, нарешті, терпець його урвався. Зіткнення відбулося у 1763 р., коли Мір Касим скасував усі внутрішні мита, позбавивши сенсу британський дастак. У калькуттській раді перемогла жорстка лінія, і розпочалася війна, в ході якої британці розгромили Мір Касима та витіснили його в Авадх, повернувши на маснад Мір Джафара.

Якщо перемога при Палаші тільки дозволила ОІК увійти у владу в Бенгалії, то кампанія 1763-1764 рр. принесла їй вже незаперечне панування. Невдоволені британським пануванням сили було усунено, і наваб потрапив під абсолютний контроль ОІК. Одночасно був ослаблений другий її конкурент у боротьбі за владу: після поразки Мір Касим (на відміну від Сираджа) не зупинився перед фізичним усуненням Джагат Сетха – свого фактичного полоненого. У ситуації

відкритого збройного конфлікту банкір знову зробив ставку на ОІК, але цього разу програв, причому його вбивство об'єктивно було вигідним Компанії.

Незабаром ОІК юридично закріпила перетворення наваба на свою маріонетку. За договором із Мір Джафаром вона обмежила розмір його армії 12 тис. вершників і такою ж кількістю піхоти, а його видатки на утримання власної армії збільшила до 5 лакхів на місяць. У лютому 1765 р. британці уклали договір з наступником Мір Джафара – його сином Наджмом-уд-даула.

За договором ОІК, по-перше, по суті відправила наваба на пенсію: Наджм погодився передати всі справи Мухаммаду Реза-хану, якого Калькутта «рекомендувала» на посаду найб-назима (заступника наваба). При цьому Реза-хан відразу потрапив під жорсткий британський контроль: для нагляду за його діяльністю у Муршидабаді була створена перша в Індії посада резидента – посланника-представника ОІК при дворі індійського князя. Пізніше ОІК створить цілу систему резидентств, яка слугуватиме їй у якості інструмента опосередкованого управління індійськими політїями. По-друге, ОІК встановила повний контроль над зовнішньою обороною Бенгалїї, а по-третє, - над її податками: призначення та зміщення окружних мутасадді (податкових чиновників) стало залежати від узгодження із губернатором та радою Калькутти. Крім того, рупїї калькуттської чеканки отримали право вільно ходити по країні нарівні із муртидабадськими (удар по Джагат Сетхах).

Так британська комерційна корпорація почала перетворюватися на індійську територіальну державу (існує точка зору, відповідно до якої з цього ж часу (із 1750-х рр.) під впливом успішних війн із Францією аналогічним чином почав змінюватися характер Британської імперії в цілому (їдеться про американські колонії Великої Британії) – її комерційний характер став поступатися місцем політичному. Правда, прибічники цієї точки зору (П. Г. Джипсон, Ч. М. Ендрюз) залишаються у меншості, більшість дослідників наполягають на спадковості розвитку імперії до і після Семирічної війни. Все ж на увагу заслуговує такий епізод, наведений німецьким істориком Л. Дехійо. У 1762 р. при обговоренні умов мирного договору у Великій Британії висловлювалися думки, що краще відібрати у французів не Канаду, а їхні цінні у комерційному сенсі вест-індські колонії. Однак перемогла точка зору військового міністра У. Пітта-старшого, який виступав за експансію у Північній Америці. Висновок Л. Дехійо звучить досить переконливо: «Ця короткозора ощадливість зазнала поразки від могутньої нової імперіалістичної тенденції, що отримала переконливу перемогу над ідеєю простої торгової та податкової експлуатації колоній. Виникло поняття світової морської імперії».

Перетворенню ОІК на територіальну державу сприяло поєднання двох логік: логіки розвитку самої ОІК, готової використовувати будь-які джерела доходу заради збільшення прибутку, і логіки внутрішньоіндійського перебігу подій. Їдеться про посилення з кінця XVII ст. процесу «комерціалізації влади», при якому предметом купівлі-продажу стали не тільки торгові монополії, а й збір податків (відкупу) та інші адміністративні функції. Торгівля, влада і податки виявилися тісно пов'язаними, тому будь-якому підприємцю, щоб досягти успіху, необхідно було діяти в усіх цих сферах. ОІК дуже добре вписалася у цей процес завдяки своїй гібридній владно-торговій сутності, виявившись краще пристосованою до ситуації, ніж індійські учасники подій. У військово-організаційній сфері вона поки що мала безперечну перевагу (лише наприкінці 1760-х рр. в Індії з'явиться перший гідний противник британців – Майсур). У комерційній сфері Компанія була єдиним політичним фактором в Індії, який мав джерела доходу поза субконтинентом (бо була торговою корпорацією світового масштабу).

Перемога ОІК над навабом Авадха завершилася підписанням військового союзу з ним, тобто Компанія вступила у відносини із сусідньою політїєю як політїя (хоча й прикривалася ще іменем бенгальського наваба). Крім того, ОІК відібрала у Шуджі (наваба Авадха) фізичний контроль над Великим Моголом – Шахом Аламом II (1759-1806), який, ще будучи спадковим принцом, втік із Делі через вороже оточення. Оскільки могольський шах юридично залишався володарем Індії і його номінальну владу все ще визнавали всі князі (які формально залишалися його намісниками), кардинальна зміна англо-могольських відносин стала важливим етапом у процесі становлення Компанії як політїї.

Перетворення ОІК на державу було прямим наслідком загибелі держави Моголів: якість державності «перетікала» від Моголів до британців, ніби за законом сполучених посудин. ОІК стала у Бенгалії повним господарем. Тому виникло питання про набуття нею самою якоїсь посади у могольській ієрархії. Головним пожалуванням Могола стало призначення її бенгальським діваном. Право дівані передбачало збір податків та здійснення цивільного правосуддя, а навабу (назиму) залишався нізамат – військова влада (давно формальність) і здійснення карного правосуддя. Отже, Компанія як діван на законних підставах почала отримувати від кожної 1 рупії надходжень до казни 10 ана (1/16 частина рупії), а наваб – решту 6. Завдяки дівані ОІК офіційно зайняла значне місце у формально все ще існуючій імперській системі, що за нових умов було рівноцінно отриманню статусу однієї із держав Індії. Водночас британці ввели систему «подвійного управління»: користуючись старим податковим апаратом, вони 7 років вдовольнялися кінцевим результатом зібраного. Така ситуація була яскравим прикладом *societas leonina* (від лат. левове співтовариство) – союз, від якого одна сторона отримує всі вигоди, а інша – всі труднощі. До речі, на гербі ОІК були зображені три лева. Діван не виконував своїх функцій (натомість користувався всіма перевагами свого формального статусу), наваб сидів на пенсії, а Реза-хан працював за обох.

Всю відповідальність ОІК відразу на себе не взяла, оскільки по-перше, боялася міжнародного (європейського) конфлікту; по-друге, 1765-1772 рр. стали необхідним для британців перехідним періодом – від Компанії-купця до Компанії-правителя. У 1760-х рр. в ОІК ще не було в Бенгалії достатньої кількості службовців, щоб заповнити адміністративний апарат політії, а у цих службовців – управлінської кваліфікації та знання населення.

Основні заходи ОІК щодо скасування навабської влади:

- призначення у 1769 р. губернатором Калькутти Г. Верелстом окружних спостерігачів (із числа службовців ОІК) для нагляду за виконанням функцій дівані, які здійснювали для Компанії чиновники Реза-хана;

- ліквідація у 1772 р. радою директорів системи «подвійного управління». З цього часу збором податків та здійсненням цивільного правосуддя зайнялися чиновники-британці;

- скасування дастака у 1772 р. за наказом губернатора У. Хайстингса (1772-1774);

- перебрання Компанією на себе всіх адміністративних функцій, тобто усунення від влади наваба. Нізамат ОІК просто привласнила. Вищою судовою інстанцією і для цивільних, і для карних судів Бенгалії стали губернатор Калькутти і його рада; це й стало завершенням становлення ОІК як індійської держави (у подальшому Компанія тільки реформувала систему. На 1772 р. Компанія набрала необхідну для цього кількість службовців, а вони набули управлінської компетенції.

Основна причина перетворення ОІК на індійську державу – Компанія використала шанс поширити вже належну їй владу над власними службовцями на цілий азійський регіон, самостійно трансформувати дароване їй англійською короною і парламентом самоуправління, на політичну владу над населенням цілої азійської країни. Цим шансом була війна з французами, які дійсно проявили імперську ініціативу в Південній Індії, і необхідність захистити свої ділові інтереси від бенгальського наваба. Компанії, яка вже мала характеристики суверена, залишалось отримати поштовх для перетворення на справжню державу.

Старт процесу трансформації ОІК на державу відбувся у Карнатику, а поглиблення цього процесу – у Бенгалії, де й з'явилося перше британське володіння в Індії. Причина: різний ступінь централізації влади в двох князівствах (у Карнатику навабський режим був слабким і намагався не зачіпати європейців, а в Бенгалії він був значно сильнішим і претендував на владну монополію). Тому тут відбулося зіткнення британців із Сираджем, що й стало додатковим імпульсом вже започаткованого у Карнатику процесу трансформації ОІК. Трансформація ОІК відбулася внаслідок поєднання зовнішнього (могутня сухопутна армія ОІК) та внутрішнього (слабкість позицій наваба через специфіку його відносин із земельною знаттю та орієнтацією на британців значної частини купецтва) чинників.

Переворот 1757 р. був здійснений перш за все за індійські гроші, але його ударною силою була британська зброя. Перемога ОІК у Бенгалії була обумовлена гібридною сутністю Компанії: вона мала не тільки потужну військову машину, а й серйозну фінансово-економічну вагу в країні. Пожалуванням дівані завершився період встановлення Компанією своєї

політичної влади у Бенгалії (1757-1765) і розпочався період встановлення нею адміністративної влади (1765-1772).

На 1772 р. ОІК перетворилася в Індії на сухопутну державу (при цьому не втрачаючи купецької сутності). Карнатик знаходився під її повним військовим контролем, а в Бенгалії вона стала власне політією з усіма відповідними атрибутами: армією, збором податків, здійсненням правосуддя та самостійним зовнішнім курсом. Прецедент перетворення європейської торгової компанії на східну політію на цей час вже мав місце – голландська ОІК, що розпочала розбудову своєї імперії на Яві ще 1619 р. в період гегемонії Нідерландів у світовій капіталістичній системі. Ставши на той самий шлях через півтора століття, у період, коли у гострій англо-французькій боротьбі вирішувалася кандидатура наступного гегемона, англійська ОІК не лише вивела із гри свого французького «колегу», а й за короткий термін обігнала голландського. Однак на середину XVIII ст. ОІК перебувала тільки на початку свого імперського шляху: Бенгалія стала лише ядром, з якого на середину наступного століття виросла Британська імперія в Індії – ядро Британської світової імперії.

Другий (і останній) етап англо-французької боротьби в Індії був пов'язаний із війною між двома державами 1777-1783 рр. Вона проходила у Європі та північноамериканських колоніях.

Після загарбання Бенгалії головними суперниками англійців були Маратхська держава і князівство Майсур. Ост-Індська компанія зіштовхувала між собою ці князівства і в результаті домоглася перемоги над ними. Проти Майсура ОІК вела чотири війни: перша війна (1767-1769 рр.) закінчилася перемогою Майсура; друга війна (1780-1784) так само завершилася тим, що Майсур зміг захистити свою незалежність; третя війна (1790-1792) закінчилася мирним договором, за яким князь Майсура Тіпу Султан поступився англійцям половиною своєї території та зобов'язався сплатити контрибуцію у розмірі 33 млн. рупій; четверта війна (1798-1799) закінчилася повною перемогою англійців. Майсур до своєї поразки у 1799 р. був центром антиколоніального руху. Після його падіння опір індійців майже припинився. У 1805 р. колишній правитель Делі став пенсіонером Компанії. Завершився перший етап завоювання Індії.

На другому етапі, на 1818 р. були завойовані маратхи. Залишався тільки Панджаб, але його підкорення було відтерміноване на 30 років. На 1849 р. завершилися англо-сикхські війни, відбулася анексія Панджаба. Завоювання Індії було завершено.

Питання і завдання до лекції

На основі тексту лекції та історичної карти вивчіть геополітичне положення держави Османів у XVI – XVII ст.

У чому сутність тимарної системи? Перерахуйте її особливості.

Що собою представляв Іран напередодні Нового часу?

Проаналізуйте зміст та еволюцію режиму капітуляцій.

Назвіть причини занепаду турецької військової могутності та дезінтеграції держави Сефевідів.

Перерахуйте цивілізаційні та соціокультурні особливості Індії.

Дайте характеристику економічного та політичного становища Імперії Великих Моголів напередодні колонізації.

Розкрийте зміст політики «кривавої підозрливості та релігійної нетерпимості» падишаха Аурангзеба.

Проаналізуйте прояви цивілізаційного розколу в Індії впродовж XVI-XVIII ст.

Виокреміть основні етапи англійського колоніального завоювання Індії. Яку роль у ньому відіграла Ост-Індська компанія?

Література

1. Виноградов В.Н. Двуглавый российский орел на Балканах, 1683–1914.–М.:ИИДРИК, 2010.– 479 с.
2. Виноградов В.Н. Последний крестовый поход христианской Европы//Новая и новейшая история.–2011.–№1–С.177–190.
3. Витол А.Османская империя (нач. XVIII в.). — М.: Наука, 1987.

4. Гасратян М.А., Орешкова С.Ф. Очерки по истории Турции. — М., 1983.
5. Гринин Л.Е., Коротаев А.В. О некоторых особенностях социально-политического развития Османского Египта (XVI — XVIII вв.) // Восток. — 2009. — №1. — С. 46 — 62.
6. Эвлия Челеби. Книга путешествия: В 3 т. — М.: Наука, 1983.
7. Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни, стиль мышления. — М.: Политиздат, 1990. — 248 с.
8. Еремеев Д.Е. Этногенез турок (происхождение и основные этапы этнической истории). — М.: Наука, 1971.
9. Закат империй. Семинар // Восток. — 1991. — №4-5.
10. Записки янычара. Написанные Константином Михайловичем из Островицы. — М.: Наука, 1978.
11. Иванов Н.А. О типологических особенностях арабо-османского феодализма // Народы Азии и Африки. — 1978. — №3.
12. Ислам и общество: Круглый стол // Вопросы философии. — 1993. — №12.
13. Иналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300 — 1600. — К., 1998.
14. Ислам: Энциклопедический словарь. — М., 1991.
15. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 ч. (сост. Т.Е. Михайлова-Могильницкая). — М.: Вост. лит., 2006.
16. История Турции в Средние века и Новое время: учебное пособие. — М.: Изд. МГУ, 1992. — 248 с.
17. Кадырбаев А.Ш. Османская и Российская империи: общее византийское и золотоордынское наследие // Восток. — 2003. — №2. — С. 145 — 155.
18. Кинросс лорд. Расцвет и упадок Османской империи. — М.: Крон-пресс, 1999.
19. Клейнман Г.А. Армия и реформы: османский опыт модернизации. — М.: Наука, 1989. — 156 с.
20. Кримський А. Історія Туреччини. — К.-Л., 1996.
21. Курукин И.В. Артемий Петрович Вольтер // Вопросы истории. — 2011. №7. — С. 53-78.
22. Магарамов Ш.А. Восточный Кавказ в политике России, Турции и Ирана в конце XVI в. // Вопросы истории. — 2009. — №4.
23. Мейер М.С. Османская империя в XVIII в.: Черты структурного кризиса. — М., 1991.
24. Мейер М.С. Некоторые черты аграрных отношений в Османской империи // Историография стран Востока (проблемы феодализма). — М., 1971.
25. Михнева Р. Россия и Османская империя в международных отношениях в середине XVIII века. — М.: Наука, 1985.
26. Миллер А.Ф. Турция: актуальные проблемы новой и новейшей истории. — М., 1983.
27. Новичев А.Д. Турция. Краткая история. — М., 1965.
28. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV — XVI вв. — М., 1984.
29. Орешкова С.Ф. Османская империя: проблемы межконфессиональных отношений // Восток. — 2008. — №6. — С. 33 — 43.
30. Османская империя в первой четверти XVII века: Сборник документов и материалов. — М.: Наука, 1984.
31. Петросян Ю.А. Могущество и гибель Османской империи. — М., 1990.
32. Пенской В.В. Военное дело в Османской империи в XV-XVII вв. // Восток. — 2007. — №6. — С. 30-40.
33. Петросян Ю.А. Османская империя: реформа и реформаторы. — М.: Наука, 1993. — 185 с.
34. Тверитинова А.С. Аграрный строй Османской империи XV — XVII вв. Документы и материалы. — М.: Наука, 1963.
35. Турция накануне и после Полтавской битвы (глазами австрийского дипломата). — М., 1977.
36. Хрестоматия по новой истории. — М.: Соцэкгиз, 1963 (Т.1). — С. 478 — 482.
37. Шпаковский В.О. Современные англоязычные историки о войнах Востока и рыцарях Запада // Вопросы истории. — 2009. — №8.

Лекція 4.

Епоха колоніалізму на Сході. Система колоніального та напівколоніального синтезу

1. Типологія державного ладу та соціальної організації країн Сходу наприкінці XVIII ст.
2. Колоніальна система у XIX – на початку XX ст.
3. Соціально-політичні реформи у країнах Сходу у 1840 – 1870 - х роках.

Мета пропонованої лекції – дати розгорнутий огляд та аналіз висхідної лінії колоніалізму. Кожна з країн, які потрапили у колоніальну залежність або частково втратили свій суверенітет, мала власну специфіку, пов'язану із рівнем її розвитку у попередній період, із її культурно-цивілізаційними особливостями, а також із особливостями колоніальної політики конкретної метрополії. Водночас проявляються, на наш погляд, деякі загальні тенденції входження країн Сходу у світову систему, деякі закономірності процесу модернізації.

Розгляд питань лекції базується на нових підходах відомих сходовознавців до проблем колоніальної епохи. Так, питання про типи державного ладу країн Сходу напередодні широкомасштабних територіальних загарбань європейських держав та про основні етапи колоніальної політики всебічно досліджене російськими істориками А.Б.Алаєвим, І.М.Смілянською, М.Р. Аруновою. Загальні риси реформування соціально-політичної системи у країнах, що знаходилися у різній формі залежності, схарактеризовані у нових працях Ф.М.Ацамби, В.Ф. Васильєва, В.С. Кошелева, Р.Г.Ланди, А.С. Мартинова. На основі нових підходів досліджуються духовні процеси в країнах Азії та Африки у публікаціях А.Л. Рябініна, З.І. Левіна, Н.О. Кузнецової, О.Є. Непомніна, Є.Ю. Усової. Увага приділена виявленню прямих і непрямих чинників впливу європейських держав та європейської цивілізації на зародження нових ідей у суспільній думці Сходу.

У розглядуваний період Схід, який не демонстрував єдиного цивілізаційного цілого раніше, об'єднується у нашій свідомості тим, що він повністю потрапив у ситуацію протистояння Заходу. У цей час не тільки більш розвинені за східними критеріями країни, а й найбільш віддалені куточки Азії та Африки починають відчувати тиск з боку європейських країн в усіх сферах політичного, економічного і духовного життя та демонструють типологічно схожі форми реакції на нього. У той же час ступінь засвоєння, адаптації та відторгнення західних цінностей була різною, що викликало у подальшому нову диференціацію Сходу, яка проявилася в процесі боротьби країн за незалежність і пізніше будівництва їхньої сучасної державності. Тому цей період в історії країн Сходу має велике значення для розуміння всього ходу світової історії.

1. На межі XVIII та XIX ст., коли східні суспільства почали відчувати помітний вплив Заходу, їхні суспільно-політичні організації, як і рівень економічного розвитку, дуже суттєво відрізнялися.

Найбільш стабільну оцінку рівня розвитку східних суспільств на початок XIX ст. може дати розгляд особливостей їхнього суспільно-політичного ладу – державного устрою та соціальної організації. Такий аналіз дозволить краще зрозуміти реакцію різних східних суспільств на виклик західного світу, наслідки цієї реакції.

Порівняльно-історичний аналіз державного ладу країн Сходу дозволяє визначити типологію їхнього державного устрою. Можна виокремити такі типи держав: феодально-бюрократичний, патріархальний, потестарний і додержавний. Перераховані визначення державного ладу використовуються у сучасній літературі і не викликають заперечень, окрім поняття «потестарна держава», введеного Л.Є. Куббелем та дискусивного до сьогодні. Під потестарною державою ми розуміємо державну організацію, в якій присутня чітко виражена влада верховного правителя при вкрай слабкому державному апараті управління.

З точки зору історико-логічного аналізу названі вище типи державної організації виступають як стадії політогенезу східних суспільств. Однак тривале співіснування держав різних типів дозволяє говорити не лише про відмінність темпів їхньої еволюції, а й про різні її форми – переважання внутрішнього соціально-політичного розвитку у феодально-бюрократичних державах та панування інтеграційних (адаптаційних) процесів в історичному

русі патріархальних і потестарних держав, які досить успішно запозичували культурні досягнення оточуючого світу, але переживали при цьому слабку внутрішню еволюцію.

Феодално-бюрократичні держави характерні для османського, китайського та японського суспільств. Для них притаманна висока, у межах середньовічного соціуму, централізація державного ладу та становлення станової структури. Близькими до цих суспільств були корейське та в'єтнамське, які розвивалися у межах далекосхідної політичної культури, а також соціуми Ірану і деяких князівств у Могольській Індії (насамперед Майсур). Іран еволюціонував у шиїтській мусульманській традиції, а князівства Індії – в умовах синтезу мусульманської та індо-буддистської політичної культур.

Як відомо, для далекосхідної політичної культури були притаманні безперервність еволюції та переважання китайської конфуціанської спадщини при збереженні кожним суспільством своєї етнополітичної традиції. Мусульманська політична культура почала формуватися лише з другої половини першого тисячоліття. Вона мала різноманітні етнополітичні витoki відповідно до складного етногенезу близькосхідного суспільства і розвивалася на багатоетнічній основі. Османська держава сприйняла цю культуру, додавши до неї риси тюрко-монгольської спадщини. Ця держава сформувалася тільки на XVI ст. також під впливом пізньовізантійської державності. Незважаючи на помітні відмінності у політогенезі названих суспільств, можна відзначити існування спільної логіки в організації їхнього державного управління. Всі вони були авторитарними монархіями, верховна влада у яких була лише частково обмежена релігійним законом (у мусульманському світі) або світським законодавством (у далекосхідній політичній культурі), а також притаманним для них був потужний бюрократичний апарат. Державний апарат цих монархій не був знярядям у руках пануючого класу; соціальний прошарок, який управляв суспільством і тому був пануючим, сам складався із посадових осіб.

Верховна влада в Османській та Цинській імперіях, а також у японській «сьогунсько-князівській» (бакухан) державі мала теократичний характер. Але ступінь та форми сакралізації влади верховного правителя відрізнялися відповідно до особливостей релігійних систем, пануючих у цих державах.

На підставі теократичного характеру влади верховний правитель претендував на власність усіма земними благами й право розподілу цих благ серед підвладного населення. Так, у османських султанських указах містилася формула: «Господь зробив моє місце високого перебування розподіляючим засобом існування серед моїх народів». У мусульманській правовій теорії ствердилося визнання правителя володарем титулу власника землі – ракабе (букв. «шия»), у той час як безпосередні землевласники мали лише право володіння – тасарруф (на зразок лат. *dominium directum* та *dominium utile*).

У далекосхідних суспільствах право власності держави на всі землі було проголошене ще на ранній стадії державного розвитку. Як вважають деякі дослідники, у Китаї існувало також ідеологічне обґрунтування права держави розпоряджатися земельним фондом суспільства: там виникло уявлення про розчленування права володіння землею на різні конкретні об'єкти – родючий шар, підґрунт і ґрунтову основу оброблюваної землі; держава проголошувалася власником ґрунтової основи, що теоретично дозволяло їй розпоряджатися всією землею з її надрами. Таку власність можна було б назвати «віртуальною», адже реально держава у Китаї розпоряджалася лише невеликим фондом казенних земель, тоді як більшість земель знаходилися у приватній власності. В Османській імперії, навпаки, до $\frac{2}{3}$ оброблюваних земель належали до категорії державних (миріє), що юридично обґрунтовувалося ранніми ісламськими настановами, згідно з якими землі, завойовані зброєю, відходять до державної казни. До того ж після завоювання султанська влада прагнула перевести приватні володіння (мюльк) у розряд земель миріє. Ці відмінності у поземельному праві Цинської та Османської імперій співвідносилися з важливими особливостями їхньої суспільно-політичної системи: у Китаї державне управління будувалося переважно на доведеній до досконалості владній вертикалі, а в Османській імперії з її менш бюрократизованим державним апаратом до управління населенням були залучені й земельні інститути східнофеодалного характеру.

Право верховного правителя на землі держави повсюди реалізовувалося у державній регламентації ренти - податку та її розподілі серед правлячого прошарку. Категорії земель –

казенні, приватні та ін. – означали не стільки юридичні права володіння, скільки характер розподілу додаткового продукту, виробленого на цих землях; на практиці нерідко держава жалувала навіть не саму землю, а визначені рентні надходження з неї, які збиралися державними збирачами податків. Все це дало підстави дослідникам характеризувати подібну суспільно-економічну систему як «командно-адміністративно-розподільчу» та розглядати державну владу як деспотичну.

Правителі Ірану не мали влади сакральної. Іранський шах, згідно з доктриною шиїтів – імамів, мав тільки світську владу, допоки був «утаємничений» імам – останній сакральний керівник общини імамів. Шиїтським імамам приписувалася наявність таємничої божественної благодаті, адже вони походили від роду Алі Абу Таліба, двоюрідного брата і зятя Пророка. Відсутність духовного глави держави дозволяла іранським вищим духовним авторитетам як ретрансляторам волі утаємниченого імама претендувати на особливий суспільно-політичний статус. Корейський ван і в'єтнамський куок вионг як глави номінальних васальних держав визнавали китайського імператора посередником з Небесним світом. Разом із тим були присутні риси і їхнього обоготворення. Так, персону вана визнавалася священною, його особисте ім'я було заборонено промовляти, воно замінювалося умовним найменуванням.

В усіх перерахованих суспільствах вищим органом управління була Державна Висока Рада, призначувана верховним правителем. Це відповідало коранічним настановам і конфуціанським рекомендаціям, відповідно до яких правителеві належало у справах управління звертатися за порадою до свого оточення, хоча рішення він приймав одноособово. У Китаї склад Ради був традиційно визначений відомим колом вищих посадових осіб – голів відомств і палат виконавчої влади; наближені до імператора чисельно мали у ній незначну вагу, на відміну від султанського дивану в Османській імперії, склад якого більшою мірою залежав від волі султана.

У державах, де виникли другі центри влади в особі великого візира, садразама, Османської імперії, сьогуну Японії й тьа Північного і Південного В'єтнаму, і верховні правителі яких фактично були позбавлені політичної влади (Японія, В'єтнам) або їхня участь у управлінні державою була обмежена (Османська імперія), сформувалися також ради у межах цього другого центру влади. Вони реально й управляли державою. Там, де верховний правитель тримав у своїх руках правління (Китай, Корея), важливої ролі набував державний Секретаріат. Через нього надходили на підпис хуанді або вана державні акти, він займався прийомами правителем посадових осіб.

У державах цього типу були розподілені двірцеві та державні служби і джерела їхнього матеріального забезпечення. Водночас такий розподіл не можна вважати повним: урядовий апарат включав відомства, які обслуговували (Китай) або контролювали (Японія) імператорський двір, до того ж чисельний двірцевий персонал кількісно не поступався перед столичним державним апаратом.

Важливою частиною політичного життя еліти була боротьба між вищим персоналом двірцевих служб (часто головними євнухами) та урядовими сановниками за вплив на верховного правителя та право призначати чиновників.

Посадові особи держав феодально-бюрократичного типу були організовані по-різному: у далекосхідній політичній традиції чиновництво було вишикуване за ієрархією цифрових рангів, кожному рангу відповідала посада у державному апараті. У мусульманській культурі склалася менш формалізована драбина службових посад й відповідна, але не завжди чітко окреслена, ієрархія чинів – титулів (паша, бей, ефенді тощо).

Помітними були й відмінності у структурі державного апарату. У конфуціанському суспільстві вона була строго бюрократичною: традиційно існувала визначена кількість установ, функції яких були достатньо чіткі й розподілені: це були шість (в Японії чотири) відомств – чинів, податків, церемоній, військового, судового, громадських робіт – й низка палат спеціального призначення (у Китаї – управління імперських жертвоприношень, прийомів, конюшень, зерносховищ та ін.). Крім того, до центрального державного апарату належав Цензорат. Важливою частиною державного апарату були наукові й освітні установи: книгосховище, академія.

У мусульманській традиції держапарат складався з посадових осіб, а персонал їхніх канцелярій рекрутувався переважно або частково із свити самих сановників. Ця частина персоналу не була включена у посадову ієрархію й не підлягала контролю з боку держави (зазвичай перша роль у ній належала «майордому» сановника – кехья, або кетхуда, у підпорядкуванні якого знаходився штат писарів – кятибів). У такій системі тісно перепліталися особисті зв'язки зі службовими відносинами, які тим самим порушували посадову ієрархію. Так виник інститут «неформальних чиновників», яких Порто у своїх централізаторських прагненнях намагалася включити до офіційного «табеля про ранги». На думку російських османістів, в імперії існувала тенденція до зміцнення ролі канцелярій при посадових особах та їх бюрократизація.

Держапарат Османської імперії очолював великий візир (садразам); йому султан передовіряв військово-адміністративну владу, нагляд за фінансами, прерогативи вищої судової інстанції. Садразаму належало право призначення вищих посадових осіб. Нижче на службовій драбині знаходилися два кадїаскери – Румелії та Анатолії, які очолювали судову владу держави і призначали головних суддів (каді аль-кудат) у провінції. Далі у цій посадовій ієрархії перебував шейх-уль-іслам (фактично релігійний цензор урядової влади, до компетенції якого належало релігійне обґрунтування та апробація всіх законодавчих актів султана. У XVIII ст. проявилася тенденція зміцнення влади релігійних інститутів і шейх-уль-іслама, йому почали підпорядковуватися кадїаскери.

Діяльність відомств, палат та їхніх чиновників у конфуціанському суспільстві була строго регламентована державними зводами законів. А в Османській імперії розпорошені канун-наме і фермани не були систематизовані й об'єднані в одне ціле (як і в решті мусульманських держав, які теоретично повинні буди наслідувати лише релігійні настанови і для яких «єдиною конституцією» був Коран).

Відносини між посадовими особами у Китаї базувалися на ритуальній практиці та особливому придворному церемоніалі.

Тому відповідно до цього існувало спеціальне відомство, яке одночасно управляло сферою освіти. У мусульманській культурі освіта, як і судочинство, було сферою діяльності духовенства.

У центральному апараті конфуціанських держав, як вже зазначалося, було відомство громадських робіт. В Османській імперії організація таких робіт була функцією органів місцевої влади; там державна барщина не мала регулярного характеру і виконання громадських робіт частково оплачувалося казною. Китайський феномен, можливо, пояснюється характерною рисою далекосхідної (як і південно-східно-азійської) культури: у ній поміж державних повинностей домінували особистісні – виконання узаконеної норми громадських робіт, примусове несення військової служби та виплата подушного податку, невідомого податному мусульманському населенню (подушний податок джизію сплачували іншовірці). У мусульманській культурі не було, за незначним винятком, й узаконеного кріпосного стану, на зразок корейських нобі.

На територіально-політичному просторі Цинської, Османської імперії, Японії та В'єтнаму існували вкраплення напівсамостійних політичних утворень. Незважаючи на це, там переважала відносно одноманітна система територіально-адміністративного поділу декількох ступенів та організація у центрах цих підрозділів місцевих державних органів влади. Це дозволяло державі забезпечувати контроль над населенням. Сфера самоврядування у державах цього типу обмежувалася сільською общиною, міським кварталом або професійним об'єднанням.

Провінційні органи влади у конфуціанській культурі формувалися з чиновників більш низьких рангів. Вони очолювалися губернаторами провінцій – повновладними правителями, чий повноваження, однак, не поширювалися на формування підлеглого апарату: призначення на посаду відбувалося за волею імператора і тільки за рекомендацією губернатора.

В Османській імперії голова провінційного управління валі мав прерогативу призначення всіх військово-адміністративних посадових осіб провінції: він прибував у провінційну столицю зі своїм двором і свитою, з яких формував апарат управління. Однак сам він знаходився під

відкритим і таємним наглядом двох інших головних чиновників провінційних служб – судді та дефтердара (чиновник фінансового відомства).

Крім названих механізмів підпорядкування столичному урядові провінційних органів влади, існували й інші, більш соціально-правові, ніж бюрократичні: нетривалі терміни їхнього перебування на посаді (у Китаї не більше 3-х років); у Китаї строгою була заборона служити у своєму повіті, області, провінції та перебувати в одному відомстві чиновникам-родичам; скрізь практикувалися різні форми заручництва (в Японії – санкін котай). Аналогічне призначення мала посада тимчасово виконуючих обов'язки високого провінційного чиновника у Китаї.

Важливі відмінності були у структурі місцевого управління Цинської імперії, корейської держави, з одного боку, і Османської імперії – з іншого. У Китаї та Корей бюрократична владна вертикаль досягала вузької сфери сільського самоврядування. В Османській імперії на нижчих ланках адміністративно-територіального розподілу, а часто замість них була поширена «вотчинно-сеньйоріальна» система управління. Вона реалізовувалася через умовні земельні пожалування, власники яких були наділені тимчасовими або пожиттєвими, рідко спадковими, військово-адміністративним, частково фіскальним та судовим імунітетами, але без втручання у сільське самоврядування.

На XVIII ст. в усіх державах феодально-бюрократичного типу широкого розповсюдження набувають корупція, купівля посад та звань, призначення на посаду через протекцію; занепадає їхня військова могутність; посилюється тенденція до спадкової передачі посад, порушення службової ієрархії, зростає сепаратизм; загострюється внутрішньополітична боротьба за владні позиції серед різних угруповань політично та економічно панівних прошарків. Сепаратистські прагнення провінційних властей у поліетнічних імперіях посилювалися за рахунок зростаючого етнічного регіоналізму. Все це на початок XIX ст. стало відображенням серйозної політичної кризи феодально-бюрократичних держав. З огляду на те, що криза охопила й соціально-економічну та культурну сферу, її часто називають системною.

Високоорганізовані за середньовічними масштабами феодально- бюрократичні держави були лише великими островами у морі патріархальних, потестарних і додержавних політичних утворень Азії та Африки. Майже всю Північну Африку, Кавказ, Центральну та Південно-Східну Азію склали держави зі слабкою централізацією управління. У природно-географічному сенсі ці території належали до гірських, аридних і тропічних зон, важкодоступних для господарського освоєння доіндустріальними суспільствами.

Більшість держав, які можна віднести до патріархальних, не мали, на відміну від Китаю та Японії, багатовікової політичної спадковості. Впродовж Середньовіччя вони входили до складу різних державних утворень, етнічний склад яких постійно змінювався. Консолідувалися вони у сучасних кордонах лише на XVII і навіть на XVIII ст. Ці нові держави здебільшого сприйняли політичну культуру попередніх політичних утворень без помітної трансформації соціального та державного ладу. Це свідчило про досить повільні темпи їхньої внутрішньої еволюції.

Політична організація і соціальна структура цих держав були досить різноманітні. Для держав цього типу характерним було: слабка централізація, часті династичні кризи, малорозвинений державний апарат, велика питома вага суспільного самоуправління, данницькі відносини із населенням вассальних периферійних територій, станovo-статусний характер соціальної організації.

Всі незалежні держави патріархального типу були спадковими монархіями. В аграрних суспільствах Південно-Східної Азії (Бірма, Сіам, Лаос, Камбоджа, султанати Малаккського півострова) численні члени правлячої династії, об'єднані родовими зв'язками, представляли верхній ешелон правлячого прошарку (Бірма, Сіам) і навіть майже весь правлячий прошарок (Камбоджа). Водночас еліта мусульманських султанатів Малайї складалася з багатих купців і мусульманського духовенства. У державах Центральної та Західної Азії, де верховну владу формувала племенна верхівка кочівників (Афганістан, Бухарський емірат, Хивинське та Кокандське ханства), вищі державні посади обіймали представники роду і племені правителя. У правлячих династіях мусульманських Магрибу і Західної Азії (Марокко, Західна Триполі, зейдитський Ємен, ібадитський Оман, шерифат Хиджазу), які сформувалися на основі міської близькосхідної культури, відзначається менша участь в управлінні найближчих до правителя родичів.

Там перевага могла надаватися привілейованому інституту мамлюків, європейського або закавказького походження, або навіть рабам гвардійцям (абід) із африканців. Все ж і в Марокко, і в Омані, так само як в Ірані, друга столиця з оточуючою територією традиційно відводилася для управління наступникові престолу.

У державах Азії не існувало строгих правил престолонаслідування (у мусульманських суспільствах перевага надавалася старшому у великій сім'ї – братові батька, братові або синові правителя).

У патріархальних суспільствах влада часом розглядалася як надбання всіх членів правлячої родини з рівними правами кожного на неї. У Сіамі члени сім'ї правителя навіть мали рівне право носити царські регалії. Крім того, у багатьох державах цього типу наслідування престолу поєднувалося з обранням престолонаступника із числа претендентів на трон, яке здійснювали різні категорії населення (у Марокко – улеми, в Омані – улеми та під великим впливом шейхів племен, у Гірському Лівані – землевласницька спадкова знать, а у Бухарському еміраті, Афганістані, Камбоджі, а також у мусульманських султанатах Малайї – члени Державної ради або Ради знаті).

У більшості патріархальних держав верховна влада мала теократичний характер: сакралізація влади була головним способом її легітимації. Однак форми сакралізації були різними і, зазвичай, більш архаїчними, ніж у державах феодально-бюрократичних. У тих країнах Південно-Східної Азії, де зберігся вплив індуїзму, існувало обожнювання верховного правителя – богоцаря (девараджа). У Камбоджі і Сіамі був прийнятий шиваїтський культ обожнювання правителя.

У Тибеті існувала інша форма теократії. Там верховна влада здійснювалася головою ламаїстської церкви – далай-ламою, який ушановувався як живий бог.

Патріархальним державам Сходу, як і шіїтському Ірану, був відомий і світський варіант верховної влади – у султанаті Маскату, а також у Бухарському еміраті, Кокандському та Хивинському ханствах Середньої Азії, які були створені у другій половині XVIII ст. племенними династіями. Світський характер мала також влада афганського шаха, який уважався в афганських племенах верховним вождем племен, першим серед рівних йому племенних ханів.

Правитель у патріархальних державах прагнув утримувати у своїх руках всі важелі державного управління: він призначав посадових осіб, був вищою судовою інстанцією, арбітром у внутрішньополітичних конфліктах, головнокомандувачем.

Для патріархальних держав характерними були й такі особливості: відсутність розподілу дворцевих і державних служб; сфери приватного життя верховного правителя у суспільно-політичній свідомості не були відокремлені від державних; верховний правитель здійснював свою владну волю з допомогою групи радників; у мусульманських патріархальних державах не виникли другі центри влади (замість них існував феномен «заступника» монарха); у мусульманських патріархальних державах військові сили не були централізовані.

Політична культура немусульманських південно-східно-азійських патріархальних держав, як і в Південній Індії, мала свої відмінні риси. Насамперед, центральний апарат під впливом китайської політичної культури складався із численних відомств. Однак між ними не існувало чіткого розподілу функцій. Більшість відомств займалися обслуговуванням палацу верховного правителя.

У патріархальних державах не була чітко визначена територіально-адміністративна структура. Вона складалася з однієї ланки (провінція або область), рідко мала два і більше ступенів. У державах такого типу переважала гетерогенна територіально-адміністративна система управління. Це обумовлювалося не тільки їхніми цивілізаційними особливостями, а й незавершеністю процесу політогенезу, насамперед слабкою територіально-політичною консолідацією.

У своєму історичному розвитку патріархальні держави постійно потрапляли у зміну періодів посилення і занепаду центральної влади, що супроводжувалося піднесенням і кризами їхнього господарського та політичного життя. Але ці кризи не мали системного характеру, як було у XVIII ст. у феодально-бюрократичних державах, бо викликані вони були не глибокими

зрушеннями у соціально-економічній сфері, а внутрішніми та зовнішніми політичними ускладненнями або були наслідками природних катаклізмів.

Потестарні та додержавні утворення на XVIII ст. були не дуже поширеним явищем. Більшість з них давно втратили незалежність й склали родоплеменну периферію феодално-бюрократичних і патріархальних держав. Деякі з цих етнополітичних утворень мали тривалу історію, але частіше потестарні держави були недовговічними. Кордони таких утворень були часто непостійними і залежали від кількості племен, які визнавали владу подібних лідерів. Так, казахські жузи – етнотериторіальні утворення, поділялися за принципом генеалогічного старшинства, або від хронологічної послідовності їхнього виникнення, на Старший (Ули), Середній (Орта) та Молодший (Киши), - включали у різний час різну кількість ханств, що дало підстави дослідникам говорити про «пульсуючий» характер політогенезу казахів. Подібне явище можна спостерігати й в Аравії.

До потестарних держав можна віднести, крім казахських ханств, арабські султанати Аден у Південному Ємені, аль-Касирі і аль-Куайті у Хадрамауті, міста-держави типу шейхства Кувейт в Аравії та Ачехського султанату на Суматрі та ін.

Для потестарних державних утворень характерним є наявність авторитетної (але не авторитарної) верховної влади. У казахських ханствах вона була виборною: хан обирався племенною елітою із «султанів», нащадків Чингіз-хана. Вони склали статусну аристократичну групу торе. Разом із тим спостерігалася тенденція до передачі ханського звання членам сім'ї та нащадкам впливового хана. У Кувейті верховна влада передавалася у спадщину всередині роду засновника держави. І в Аравії, і у казахських ханствах вища влада мала патріархальний і світський характер. У Південно-Східній Азії голова потестарного утворення хоча і обирався, але із обранням набував священного статусу, а його поведінка визначалася складним придворним ритуалом. До функцій верховної влади належали: захист населення від зовнішньої загрози, командування племенним або общинним ополченням, судовий арбітраж, участь у релігійних церемоніях. Політична воля такого правителя не поширювалася на сферу внутрішньоплеменного та кланового управління. Воно здійснювалося місцевою елітою (у казахів: аксакалами – племенними і родовими головами, біями – суддями та батирами – військовими керівниками). Відносини між ханом та підвладними йому мали характер зв'язку патрона і клієнтів. Такі відносини пронизували все суспільство. Хан не мав органів примусу, власних військових сил, особливих прав на землю. Згідно з казахським звичаєвим правом, на худобу та продукти скотарства існувала приватносімейна власність, земля під зимовими пасовищами була у власності малої общини, водні джерела та літні пасовища належали більш широкому общинному об'єднанню, територія кочування племені або племенного об'єднання була спільною власністю такого об'єднання. Аналогічна система існувала і в арабських кочівників. Їхня еліта мала права приватної власності (мюльк) лише на оброблювану землю в оазах.

Такі взаємовідносини дозволяли будь-якому племені або родові змінити свого патрона, а також припинити підпорядковуватися хану, ввійшовши зі своїми землями до складу іншого ханства. Очевидно, що у свідомості казахів-кочівників було слабо відображене уявлення про політичне «підданство», тобто підпорядкування голові держави, але переважало почуття родинності, генеалогічного зв'язку між племенами, які формували різні ханства.

Апарат управління у потестарних державах був мінімальним. Інколи він представляв собою деяку кількість радників, писарів і кур'єрів. Характерним було те, що службовці держапарату рекрутувалися із середовища низькостатусного залежного населення. Ханська ставка у казахських ханствах часто була розташована на кордоні із завойованим осідлим землеробсько-міським населенням. Воно традиційно сплачувало податки правителю, і тоді в апараті управління з'являлися збирачі податків та інша традиційна адміністрація. У середовищі пануючого етносу, що створив державність, була відсутньою або перебувала на початковому етапі становлення податкова система. Так, у Ачехському султанаті правлячий рід існував за рахунок морської торгівлі, судових штрафів та султанських земель. У султанаті спадкова знать зберігала військово-політичну і судову владу, не будучи витіснена державним апаратом управління.

Важливі державні проблеми хан обговорював на зборах представників племенної еліти.

Украї слабка владна вертикаль, недостатня легітимація верховної влади, відсутність поземельних відносин східнофеодального характеру та особистої залежності основного населення, тобто слабкість або відсутність так званих несучих конструкцій державної системи традиційних суспільств, змушували главу потестарної держави спиратися або надавати особливого значення «владі політичної культури». Це – мистецтво примирення суперників, дар красномовства, розсудливість, досвідченість, зв'язки, проведення гнучкої внутрішньої політики, вдалі зовнішньополітичні маневри у відносинах з британськими резидентами і правителями Перської затоки, ефективне лавірування між турецькою владою, саудівськими емірами та намісниками Мухаммеда Алі в Аравії.

Стрижнем політичної консолідації додержавних етнополітичних утворень, таких, як нестійкі конфедерації племен у внутрішній Аравії, була їхня соціальна організація, яку можна назвати статусно-ієрархічною. Подібною організацією вирізнялися й потестарні держави, що, зрештою, полегшувало їхню політичну консолідацію.

Соціальна організація традиційних східних суспільств більшістю дослідників розглядається як станова на тій підставі, що у цих соціумах панував розподіл населення на соціально-правові категорії. Водночас, поняття «стан» має такий широкий зміст, що його застосування втрачає свою пізнавальну цінність. Таке його вживання означає констатацію тільки одного очевидного факту: суспільство розподілялося не на класи відповідно до місця соціальних груп у процесі виробництва, а на соціальні прошарки за їхнім правовим становищем. Звісно, це не виключає застосування до традиційних суспільств у інтересах вивчення соціально-економічних відносин класового аналізу, що є важливою дослідницькою процедурою, яка, на жаль, не враховує того, як суспільство усвідомлювало себе та саморегулювалося.

Розподіл суспільства на соціально-правові категорії пов'язаний із державною законотворчістю або пануванням звичаєвого права. Звичайно, для різних типів східних держав притаманні й різні форми їхньої соціально-правової організації. Не всі з них можна вважати «станами».

У XVIII ст. ознаки консолідації суспільства на великі прошарки, які мали спільний соціально-правовий статус, спостерігалися на Сході лише у феодально-бюрократичних державах. Тому тільки про них можна говорити щодо становлення станового ладу. Стосовно соціального ладу додержавних і потестарних політичних утворень у сходознавстві використовується таке поняття, як «статусно-ієрархічне суспільство». Щодо соціальної організації патріархальних держав, то використовується визначення «станово-статусне суспільство». Ці термінологічні поняття ми беремо за основу при визначенні соціальної організації різних східних суспільств на межі XVIII – XIX ст.

Суспільство у додержавних і потестарних утвореннях розподілялося на страти з населенням привілейованим (знатним, повноправним), вільним і неповноправним (залежним). Повноправний (вільний) прошарок населення був відносно однорідним, хоча й розподілявся на племена і общини, які не оподатковувалися; вищі та середні страти розподілялися на різні статусні групи. В усіх стратах переважали спадкова передача влади та висока самооцінка сімейно-родинної генеалогії.

Розрізнялися такі суспільства за формами їхньої суспільно-політичної самоорганізації. У Хадрамауті племена і статусні групи (крім рабів) мали власне самоврядування, яке визначало особливу жорсткість його статусно-ієрархічної системи. Найчастіше межа розподілу на страти проходила всередині кочового або осілого племені або землеробської общини.

Суспільство патріархальних і феодально-бюрократичних держав Сходу мало свої форми соціальної організації, але й у них можна прослідкувати сліди архаїчного розподілу на три страти.

Нижча страта – «підлих», «низьких» (кит. цзяньмін, кор. чхонмін, бербер. імазіген – «безсоромні», «ганебні») – у патріархальних і феодально-бюрократичних державах представляла собою ієрархію відносно замкнених неповноправних статусних груп. Найнижче становище у цій ієрархії займали раби, які існували в усіх східних суспільствах. У мусульманських суспільствах інститут рабства, як правило, мав некабальне походження, і статус раба міг навіть (це стосується передусім рабів неафриканського походження) стати

трампліном для чиновницької і військової кар'єри, до того ж іслам рекомендував звільнення рабів, котрі стали мусульманами. У далекосхідній та південно-східноазійській культурах рабство було переважно кабальним; у Сіамі, наприклад, людина могла продати лише частину своєї свободи й пізніше її викупити. У Китаї існував ще й інститут казенних рабів, ними ставали злочинці, засуджені за важкі злочини; по завершенню терміну покарання вони могли відновити свій статус. В Японії подібного типу злочинці складали неповноправну групу хінін (букв. «нелюдина») і використовувалися в обслуговуванні місць страти і захоронень страчених. Вони складали особливу спільноту зі своїм головою.

До страти зневажених («низьких») зараховувалися й особи певних ремесел, які були колись табуйованими заняттями. В ісламських і буддистських уявленнях – це ті професії, які занашають людину торканням до «брудної смерті й крові» людей і тварин (обмивальщики трупів, плакальщиці, могильщики, м'ясники, дубильщики шкір та ін.). Людьми низьких професій майже скрізь вважали музикантів і акторів (але не співців-розповідачів!), фокусників, дресирувальників тварин. Можливо, це пояснюється уявленнями про гріховність зречення акторів від свого справжнього обличчя та імені.

Особливе місце у цій страті займали особисто залежні (які віддалися під покровительство або продали свою свободу). Інколи їх називають кріпосними. У Кореї спадкові кріпосні (нобі) складали до половини населення. Така залежність часто пов'язувалася зі статусом домашніх слуг, дворової челяді, а також із обробкою чужої землі та наймом.

У мусульманському суспільстві неповноправність мала релігійно-політичне походження. Вона відображалася у сплаті подушного податку – джизії, у забороні обіймати державні посади й нести військову службу, виступати свідком у мусульманському суді, а також у багатьох побутових обмеженнях.

У далекосхідному соціумі, для якого до проникнення християнства притаманною була релігійна толерантність, релігійна приналежність не породжувала неповноправного стану. Але там досить чітко визначалися правові відмінності між простолюдинами і цзянь-мін'ю («підлими»): представники низьких статусних груп не допускалися до екзаменів на вчене звання і не могли обійняти чиновницьку посаду, хоча й служили у канцеляріях як обслуговуючий персонал – розсильні, сторожі, навіть збирачі податків, якщо низькостатусний китаець змінював професію і, отже, потрапляв до списку однієї із статутних груп простолюдинів (тобто землеробів, ремісників, торговців), то заборона на участь в екзаменах, купівлю посади або вченого звання все ж ще поширювалася на його нащадків у двох поколіннях (синів та онуків). У Сіамі низькостатусне залежне населення було поза поширеною на решту населення ранговою системою. В Індії її розділяли кастові межі. У Магрибі вони знаходилися поза системою місцевого племенного самоврядування.

Середня страта – простолюдини (лянмін'ю у Китаї, янмін'ю у Кореї, райа в Османській імперії, синьета в Бірмі) вважалися у мусульманському суспільстві повноправними, а на Далекому Сході і в Південно-Східній Азії – вільними. Переважна більшість з них володіла землею, а поза південно-східноазійським землеробським суспільством крім землі – ремісницькою професією та знаряддями праці або торговим капіталом. Всі вони були обтяжені різними повинностями, і, за тюркськими поняттями, складали «казну» держави, а згідно з арабською суспільно-політичною думкою, були тими, хто здобував засоби до життя власною працею, на відміну від посадових осіб, улемів та інших, які отримували свій добробут із чужих рук.

До складу повноправних (вільних) у патріархальних і феодално-бюрократичних державах належали й ті, хто не був обтяжений повинностями через те, що втратив свій общинний наділ або ще не набув майстерності у ремеслі, будучи орендарем або поденщиком, учнем або несамостійно працюючим підмайстром. Відносини експлуатації всередині цієї страти мали зазвичай патріархальний характер й подібні були до взаємин старших і молодших у сім'ї, наставника й учня у процесі навчання. Увесь цей прошарок, який представляв більшість населення східних держав, не був єдиним. Він розпадався на багато статусних груп. Основою розподілу були різні види трудової діяльності – землеробство, ремесло, торгівля. Особи, зайняті цими видами діяльності, були записані до різних кадастрів, і податки з них вираховувалися по-різному. На периферії патріархальних держав населення іноді було зобов'язане сплачувати

данину не на користь держави, а на місцевих пануючих родів або племінних вождів. Статусно соціально-правові групи могли формуватися й за етнорелігійними та судово-правовими принципами. Вони могли обіймати положення, проміжне між стратами, наприклад, сейїди у мусульманському світі, послідовники різних релігійно-правових шкіл в ісламі (мазхабів) тощо.

Ці статусні групи характеризувалися наявністю відомої корпоративної солідарності та мали деякі права самоврядування. Однак тільки родоплеменна організація, землеробська община, міський квартал, ремісницький цех, купецька гільдія були тими спільнотами, які у патріархальних соціумах користувалися відносно широким самоврядуванням, який був важливим механізмом саморегуляції суспільства зі слабкою державною централізацією. Водночас в умовах існування нерозвиненої владної вертикалі та розпилення владних повноважень поміж можновладної верхівки, в умовах панування натурального господарства та відсутності ефективних засобів зв'язку система самоврядування посилювала соціальну розрізненість.

У феодально-бюрократичних державах існував жорсткий адміністративний контроль над тягловим населенням та органами його самоврядування. Він певною мірою й урівнював правове становище різних категорій платників податків. Зближенню між ними сприяли розвиток товарно-грошових відносин та соціально-політичні процеси, пов'язані із залученням цих країн до міжнародних економічних і політичних контактів, а також розквіт міської простонародної культури. Таким чином, внутрішньо розрізнене станово-статусне суспільство еволюціонувало у більш консолідоване станове. Правове оформлення цей процес знайшов лише в Японії під час Реставрації Мейдзі, коли три простонародні статусні групи (но, ко, сьо) законодавчо були об'єднані в один стан – хеймін, урівняний перед законом із двома іншими станами – кадзоку (придворна аристократія і військова знать) і сидзоку (служиле військово-дворянство).

Верхня страта у патріархальних та феодально-бюрократичних державах в основному представляла правлячий прошарок суспільства, який мав низку привілеїв. Особливо суттєвими з них були часткове або повне звільнення від податків і трудових повинностей, судові й пенітенциарні послаблення. Ядром правлячого прошарку були посадові особи державного апарату. Визнання владних повноважень цього прошарку знайшло своє підтвердження у суспільно-політичних уявленнях. Так, згідно з конфуціанською думкою, суспільство розподілялося на тих, хто займається розумовою працею та управляє, й тих, хто зайнятий працею фізичною і є підлеглими. Аналогічним чином розподілялося суспільство у політично-правових уявленнях мусульманського світу, відповідно до яких «люди меча» і «люди пера» виокремлювалися з-поміж решти населення, названого райа – тими, котрих пасуть, ведуть (букв. райа – пасти стадо). При цьому до числа райа потрапляли найбагатші люди держави – мусульманські купці, відкупники митниць, єврейські й християнські лихварі-банкіри, а також сановна релігійна немусульманська «бюрократія» - патріархи, екзархи, головні раввини та їхнє оточення, кого османська влада, незважаючи на авторитет серед єдиновірців, могла піддати будь-яким покаранням чи ганебній страті.

До верхньої страти, окрім чиновництва, належали й деякі категорії відзначеного привілеями населення. Насамперед це були сім'я та родичі правителя; вони вважали, що мають спільні із правителем права на управління населенням з огляду на походження від спільного предка; від сім'ї правителя залежало продовження його роду, з її членів призначалися, нерідко через його примху або поблажливості долі, престолонаступники. Всі вони претендували на вищі посади у державному апараті й нерідко їх обіймали. Крім того, завдяки родинним зв'язкам з правителем вони претендували на відповідні їхньому становищу спосіб життя та прибутки. Зазвичай члени сім'ї та найближчі родичі голови держави мали право на відрахування з державної казни. Крім того, вони користувалися прибутками з великих земельних пожалувань, які, як правило, не переходили до їхньої власності, залишаючись у категорії казенних земель.

Розміри цієї статусної групи були різними. В Османській імперії ця група обмежувалася гаремом і найближчими родичами султана. У племінних династіях Середньої Азії, Афганістану та Ірану ця група була більш широкою. На Далекому Сході і в Південно-Східній Азії вона могла нараховувати багато тисяч осіб (до 40 тис. за династії Мін у Китаї), і тоді численний рід монарха розподілявся за ступенем родинності та відповідними рангами знатності на кілька

груп. Ці групи мали різні права та привілеї. Так, у Камбоджі родичі здатя до п'ятого коліна, які нараховували декілька сот осіб, складали соціально-правову групу преах вонгса; вони жили у столиці за рахунок роздач із палацу й претендували на вищі посади, обіймання яких приносило прибутки з посадових полів. Тисячі родичів більш далеких ступенів – преах вонг – жили у провінції на прибутки від своїх земель, але, обіймаючи посади у столичному апараті управління, отримували й прибуток від казенних полів. У Сіамі родичі правителя мали високі ранги за системою сактина й отримували від казни відповідно до свого рангу визначені довольство та обслуговуючий персонал. У Бірмі родичі минджи, власники титулів знатності, були зобов'язані проживати у столиці під наглядом монарха і могли розраховувати на вищі посади та прибутки від земельних пожалувань. У Китаї існувала система 12 рангів знатності, яка відповідала ступеням родинності з імператором. Ці ранги співвідносилися з рангами посадовими, на які б могли претендувати носії рангів знатності. До верхньої страти належали також знатні сім'ї, не пов'язані родинними зв'язками з сім'єю правителя. Вони мали титули (мусульманські держави, Бірма) або ранги знатності (Китай, Сіам) звичайно нижчі, ніж найближчі родичі правителя. Ця знать походила з тих, хто найбільше прислужився тронові (переважно у державах феодально-бюрократичного типу), або із можновладних родів (у державах ПСА). Вони, як і родичі монарха, мали виняткові права на обіймання високих посад (у Китаї, мабуть, після успішного складання екзаменів на вчений ступінь).

Ці два аристократичні соціальні прошарки – родичі монарха і знать – передавали свій привілейований статус у спадщину, хоча й з пониженням рангу знатності у наступному поколінні.

Крім усього, існувала велика соціальна група, яка складалася з тих, хто мав право на обіймання посади завдяки своїй освіті, «тіні» свого сановного батька, спадковому статусу самурая (Японія) або янбана (Корея), але посади не обіймав подібно до тих, хто вже був на пенсії або очікував чергового призначення, або, маючи вчений ступінь, не мав посадового рангу (Китай). До цієї категорії осіб, належних до правлячого прошарку та привілейованих, відносилися й ті, хто був задіяний у підготовці чиновників через систему освіти, - всі вони складали кадри апарату державного управління й були провідниками впливу державної влади на народ. Всі вони вели відповідний спосіб життя (строго ранжований державною владою) й вирізнялися своїм зовнішнім виглядом та поведінкою від народу. Вони прагнули до незмінності того ладу, який створював для них це привілейоване становище.

У цьому неоднорідному за своїм складом прошаркові, часто пройменованому одним поняттям (аскери в Османській імперії, шеньши у Китаї, самураї в Японії), відбувалася соціально-правова диференціація і становлення станових спільнот.

Формотворну роль у цих процесах відігравала держава: щодо Османської імперії та Японії можна говорити про становлення військово-бюрократичної станової групи, у Китаї – бюрократичної (шеньши) та військової («знаменні»). Разом із тим тісне переплетення світської та релігійної влади у мусульманському традиційному світі (у релігійній догматиці – нерозподіленість) надавало особливого функціонального значення «духовенству» (улама), яке представляло окрему станово-статусну групу. Водночас у Китаї та в Японії всередині правлячого прошарку помітно виокремився прошарок аристократичної знаті.

Всі ці соціально-правові групи формувалися у стани, яким належало відіграти власну роль у політичних процесах ХІХ ст. Однак слід не забувати, що у свідомості більшості населення, розчленованого на багато станово-статусних груп і підвладного авторитарному правителю (китайський філософ-просвітник Лян Цічао (1873-1929) порівнював таке суспільство з «блюдом розрізнених піщинок»), була відсутня соціально-політична самоідентифікація у межах держави. Уявлення про державне підданство, як і саме це поняття, виникло у країнах Сходу лише у ХІХ ст.

Період колоніалізму охоплює період з початку ХVІ до середини ХХ ст. У цей період Захід досягає переваги над Сходом і в тій чи іншій формі підпорядковує собі країни Азії та Африки. Найбільше розширення колоніальної системи відбувається у перші два десятиріччя ХХ ст. Тоді виникло переконання, що весь світ буде розділений між великими державами, а потім будуть відбуватися лише його перерозподіли. Однак цього не відбулося. Колоніальна система незабаром почала розпадатися. Остаточоно вона була демонтована після Другої світової війни.

Умовною датою розпаду системи можна вважати 1960 рік – «Рік Африки», після чого залишилися тільки анклави колоніалізму.

Більшість авторів виокремлюють три періоди колоніальної експансії:

1) «торговий колоніалізм» – з початку XVI до середини XVIII ст., який характеризується гонитвою за «колоніальними» товарами для вивозу в Європу;

2) «колоніалізм епохи промислового капіталу», або «колоніалізм періоду першого етапу промислового перевороту», або «період експлуатації» методами промислового капіталу» – друга половина XVIII – кінець XIX ст., коли основними методами експлуатації колоній і всього неєвропейського світу став вивіз європейських товарів у ці країни;

3) «колоніалізм епохи імперіалізму», або «колоніалізм періоду монополістичного капіталу», або «колоніалізм періоду другого етапу промислового перевороту», коли до попередніх методів використання ресурсів залежних країн додався ще один – вивіз туди європейського капіталу, ріст інвестицій, який привів до промислового розвитку неєвропейських країн. Особливості проникнення європейських держав на ринки Азії впродовж першого періоду колоніалізму розглядалися у першому модулі дисципліни. Спробуємо сформулювати узагальнене уявлення про другий період і про перший етап третього.

Другий період колоніалізму пов'язаний з промисловим переворотом, тобто з появою в Європі, насамперед в Англії, механізованої промисловості. Від попереднього періоду цей колоніалізм відрізнявся двома основними рисами: 1) переходом до широких територіальних загарбань; 2) прагненням освоїти країни Азії в якості ринків збуту європейських товарів та джерел промислової сировини.

Ці два напрями політики зв'язані між собою, хоча й не жорстко. Територіальні володіння, підкорення населення – найбільш логічні способи забезпечити доступ на відповідні ринки. Але боротьба за території розпочалася із середини XVII ст., коли не відбулася промислова революція навіть в Англії, коли у розпорядженні європейців ще не було товарів, які могли б пробитися на східні ринки. Тоді території були потрібні здебільшого для отримання позаекономічними методами (податки) засобів, необхідних для збереження існуючого характеру торгівлі зі Сходом (вивозу товарів звідти).

Доля майбутніх колоній вирішувалася в основному не у війнах з місцевими державами, а в ході суперництва між європейськими державами. Доля Індії, наприклад, вирішилася у війнах між Нідерландською і Англійською Ост-Індськими компаніями, а пізніше – у війнах Англії з Францією. Доля Індонезії та низки інших територій так само визначилася в ході англо-голландських війн 1652 – 1654, 1665 – 1667 та 1672 – 1674 рр. Вони привели до майже повного витіснення голландців з Індії, але залишили для них свободу дій в Індонезії. В ході наполеонівських війн англійці захопили у голландців Цейлон (1796 р.), Капську колонію (1798 р.), Яву (1811 р.), яку потім повернули.

Найбільш важливими етапами англо-французької боротьби були: війна за Австрійську спадщину (1740 – 1748 рр.) та Семирічна війна (1756 – 1763 рр.). У ході останньої Англія зламала опір Франції й стала єдиним серйозним претендентом на завоювання Індії. У 1757 і 1764 рр. вона змогла підкорити Бенгалію та встановити панування над Перською затокою.

У результаті чотирьох війн з індійськими державами (1767 – 1769, 1780 – 1784, 1790 – 1792, 1799 рр.) Англійська Ост-Індська компанія розгромила Майсур – найсильнішого противника у Південній Індії. Унаслідок трьох війн (1775 – 1782, 1803 – 1805, 1817 – 1819 рр.) була знищена Маратхська конфедерація, яка до цього домінувала у Центральній і Північній Індії.

У першій половині XIX ст. англійці завершили завоювання Індії, приєднавши Ассам (1826 р.), Синд (1843 р.), Панджаб (1845, 1849 рр.). Були зроблені спроби розширити володіння за межами Індії: успішна щодо Бірми (війни 1824 – 1826, 1852 – 1853 і 1885 рр.) і неуспішна щодо Афганістану (1838 – 1842, 1878 – 1880, 1919 рр.).

Почали створюватися й інші колоніальні імперії. Голландія поступово підкорила майже всі острови Індонезії, яка стала відтоді називатися Нідерландською Ост-Індією. Франція у 1830 р. захопила Алжир, розпочавши колоніальний розподіл Африки.

Завоювання здійснювалися не стільки руками європейців, скільки за допомогою місцевих жителів, яких колонізатори наймали, озброювали, навчали європейським методам ведення

бойових дій й виставляли проти армій місцевих правителів. Низка східних держав були при цьому знищені, інші потрапили у повну залежність від колонізаторів. Нарешті, треті, хоча й зазнавали поразок і поступово потрапляли у т.зв. напівколоніальну залежність, зберегли суверенітет і деякі можливості самостійного розвитку.

Територіальні загарбання привели до різкого збільшення прибутків колоніальних режимів від збору податків і мит, які почали перевищувати витрати на управління, колонії давали засоби для нових військових операцій і дозволяли отримувати «колоніальну данину» не тільки окремим купцям, а й усій метрополії.

Найбільш суттєвою рисою світової економіки XIX ст. стало різке розширення зовнішньої торгівлі та зміна її балансу. Перший етап промислового перевороту полягав у виникненні фабрик, машинної промисловості, спочатку тільки легкої, насамперед текстильної. Але це серйозно змінило співвідношення економічного потенціалу метрополій і колоній. Метрополії отримали можливість запропонувати населенню залежних від них країн свої товари.

У цей же період європейські капіталісти зрозуміли, що вони можуть «завойовувати» країни без військових експедицій, тільки своїми товарами, діставати від них прибуток, не втручаючись у внутрішнє життя. Для цього достатньо було нав'язати країні договір, який звільняв європейські товари від мит, давав європейським бізнесменам у східній країні право невідсудності місцевим судам.

Так виник стан, який інколи називається «напівколоніальною залежністю». До неї потрапили Османська імперія та Іран, після «опіумних війн» - Китай, а з 1853 р. – Японія. Все ж Японії незабаром удалося звільнитися з-під залежності, а пізніше взяти участь у розподілі світу між державами.

Світова торгівля у XIX зробила невідомий раніше стрибок. Якщо за XVIII ст. зовнішньоторговий оборот Англії зріс у 5 разів, то упродовж XIX ст. – у 15 разів, Франції – у 21 раз, США – у 14 разів. Виросла роль зовнішньої торгівлі і для багатьох країн Азії, обсяг зовнішньої торгівлі Індії, Цейлону, Філіппін зріс у 7,4 – 7,5 рази, Сіаму – у 5,9, Малайї – у 5,2 Китаю – у 3,6 рази.

Зовнішньоекономічні зв'язки Азії з країнами Заходу почали переважати обсяги внутрішньоазійської торгівлі. Частка країн Європи та США в імпорті Індії перевищила 80%. В Ірані тільки на Росію припадало понад 50% імпорту. Експорт у Європу складав в Індії 60% вивозу, на Цейлоні – 80%, у Китаї – 71%. Іранський експорт на 70% направлявся у Росію. Основна частка приросту зовнішньої торгівлі припадає, звичайно, на II половину сторіччя, після відкриття Суецького каналу (1869 р.) та широкого застосування пароплавів.

Основну частку в європейському експорті займали продукти текстильної промисловості – тканини і пряжа. Досить відомими є дані про стрімке зростання імпорту англійських тканин в Індію: 1 млн. ярдів у 1824 р. і 2,2 млрд. ярдів у 1890 р. Ще більш вражаючим є імпорт пряжі: з 1818 по 1836 р. він зріс у 5200 разів. Правда, потім його зростання уповільнилася. Порівняно невеликий відсоток у ввозі в країни Сходу займали обладнання та машини. В імпорті Індії вони склали 8 – 10%, але важливо відзначити, що відсоток не зменшувався, у той час як обсяг зовнішньої торгівлі зростав стрімко. А це означає, що і обсяг ввозу обладнання зростав швидкими темпами. В Індонезії частка обладнання в імпорті зростала впродовж XIX – початку XX ст. і склала на 1913 р. 7,5%. Водночас в імпорті Ірану до 1914 р. ввіз обладнання практично був відсутній, а у Китаї він розпочався лише із середини 1890-х рр. і досяг на 1914 р. тільки 3%.

З наведених цифр видно, що вивіз капіталу та процес індустріалізації на Сході розпочався з другої половини XIX ст., і саме в колоніях, а не у незалежних країнах.

Переорієнтація зовнішньої торгівлі вплинула ще на один процес – спеціалізацію поміж самих східних країн. Розвиток плантаційного господарства на Цейлоні, в Індонезії та низці інших країн зробив господарства цих країн більш спеціалізованими, їхній експорт став більш обмеженим по номенклатурі. В Єгипті почали займатися вирощуванням та експортом бавовнику. На Філіппінах понад 90% вивізних товарів складалося з чотирьох товарів – манільської коноплі, цукру, тютюну, кави, а пізніше – тільки з трьох (випала кави). Індонезія на $\frac{2}{3}$ спеціалізувалася на цукрі й каві, Малайя – на олові (29%) та каучукові (20%).

Вся економіка Цейлону була зорієнтована на зовнішню торгівлю. До 1880-х рр. колонія спеціалізувалася на каві (65% експорту), а потім на чаї (55%) та натуральному каучукові (26%).

Спершу бурхливого розвитку зазнало виробництво кави – на приватних плантаціях. У 1877 р. був зібраний максимальний урожай кави. Однак ще з 1868 р. на острові поширилася вірусна хвороба кавових дерев, яка зрештою знищила цю галузь. Каву як головну експортну культуру в другій половині ХІХ ст. замінили хинне дерево, чай, шоколадне дерево, гевея. Кокос також відіграв важливу роль, але його виробництво не потребувало уваги з боку влади. Кокосові пальми в основному росли на невеликих ділянках селян. Особливого розвитку отримало виробництво чаю. Виникла чайна промисловість, в якій відбувався процес концентрації капіталу. У 1910 р. частка трьох експортних культур – чаю, каучуку і кокосів – складала 88,6% експорту. Однак така спеціалізація сільського господарства призводила до нестачі зерна. З 1885 р. імпорт рису на Цейлон перевищив його виробництво на острові. У 1893 р. склалася настільки тривожна ситуація із постачанням населенню продовольства, що був скасований земельний податок на зернові культури.

Більш великі країни не дають такого різкого скорочення номенклатури, але також значно змінюють склад свого експорту. В Індії різко знижується вивіз тканин, індиго, опіуму, зростає експорт пшениці й рису, джуту, бавовника, чаю. Китай теж переживає занепад і піднесення в експорті різних товарів.

Поширення виробництва технічних і непродовольчих культур в одних країнах викликало необхідність розвитку виробництва і торгівлі рисом в інших. Англіїці перетворили пониззя Іраваді у Бірмі на рисівницький район, який забезпечував рисом Цейлон та інші країни. Те ж саме зробили французи у Південному Індокитаї. Рис із Кохінхіни вивозився здебільшого у Китай. Почав втягуватися у торгівлю рисом і Сіам.

Оволодіння ринками країн Сходу відбувалося не просто у процесі економічної конкуренції дешевих фабричних товарів з дорогими кустарними, але вимагало також адміністративних і військових зусиль. Китайський ринок був відкритий, наприклад, унаслідок трьох «опіумних» війн. Європейські держави були готові до ведення подібних війн з усіма країнами, які намагалися захистити свій ринок. Рада директорів Англійської Ост-Індської компанії вже у 1769 р. стала наполягати, щоб у Індії скорочувалося виробництво шовкових тканин та зростав вивіз шовку - сирцю. Було примусово придушене судобудівництво, яке розвивалося у Калькутті й Бомбеї у 1795 – 1798 рр. Були встановлені експортні мита на індійські тканини, які затрудняли їх збут: 10% - на бавовно паперові, 20% - на шовкові, 30% - на шерстяні. Імпортні мита, навпаки, підтримувалися на дуже низькому рівні. Після сипайського повстання вони були тимчасово підвищені, але в 1862 – 1864 рр. знову знижені. У той час Англія не мала наміру захищати внутрішній ринок Індії.

Колонізатори докладали чималих зусиль і для ліквідації внутрішніх митних бар'єрів у підкорених країнах. Прагнення «розчистити» внутрішній ринок для проникнення англійських товарів було покладене в основу політики генерал-губернатора Індії. Д.Е.Дальхузі (1848–1856 рр.) по анексії васальних князівств. Ця політика, яка створювала почуття невпевненості у завтрашньому дні у численних князів, виявилася небезпечною для британської влади. Багато князів підтримали сипайське повстання і навіть стали його керівниками саме внаслідок політики анексії.

Завдання освоєння внутрішнього ринку вимагало й створення інфраструктури, передусім залізниць. Залізничне будівництво в Індії, яке розпочалося у середині ХІХ ст., мало у першу чергу стратегічне значення, а також повинне було сприяти вивозу сировини та проникненню англійських товарів у внутрішні райони. У 1853 р. була відкрита перша залізнична лінія від Бомбея до Тхани, у 1854 р. – друга лінія, від Калькутті до кам'яновугільного басейну Ранігандж. На 1905 р. було збудовано 6 тис. миль залізниць. На період незалежності Індія була країною з найбільш густою сіткою залізниць за межами Європи (65, 2 тис. км).

На кінець 60-х рр. була споруджена мережа телеграфного зв'язку по всій Індії, й Індія отримала телеграфне сполучення з метрополією, що різко підвищило ефективність управління колонією з Лондона.

Переорієнтація торгівлі відбулася швидко й багато в чому драматично. Але не слід і перебільшувати її значення. Зовнішня торгівля все ще обіймала досить скромне місце в економіці країн Сходу. Якщо у Великобританії величина експорту на душу населення складала

на 1900 р. 47 долл., а імпорту – 74, то в Індії ті самі дані на душу населення склали 1,2 і 0,8 долл., а у Китаї – 0,3 і 0,4 долл. відповідно.

Інколи цю переорієнтацію зовнішньої торгівлі та пов'язані з нею зміни у структурі виробництва називають «перетворенням колоніальних і залежних країн на ринок збуту та джерело сировини» для країн – метрополій або перетворенням їх на аграрно-сировинний додаток європейської економіки. Ці формулювання містять позитивну інформацію, спираються на низку чинників, про які ми вже згадували. Але водночас у них містяться відтінки завершеності цього процесу і в цьому сенсі не зовсім відповідають реальності. Найбільш наглядною схемою, про яку йдеться, є вивіз, наприклад, індійського бавовника в Англію, перетворення його там на тканини, ввіз цих тканин в Індію, витіснення на індійському ринку місцевих кустарних тканин, закупівля на отримані від продажу гроші індійського бавовника – і повторення процесу. Між тим навіть при бажанні і при повному сприянні механізм такої схеми було ускладненим і навіть неможливим. Індійський бавовник вироблявся у дрібних господарствах, був поганої якості, низького сорту (коротковолокнистий) і майже не використовувався англійськими фабрикантами. Вони віддавали перевагу бавовнику з південних штатів Північної Америки, а пізніше і Єгипту. Колоніальні країни Азії не могли стати основним джерелом сировини для розвинених держав. Не могли вони стати й основним ринком збуту. Таким для англійських товарів залишалася Америка – Південна і Центральна.

Незважаючи на те, що англійські тканини дійсно витіснили з місцевого ринку кустарні, витіснити їх остаточно вони не могли. З багатьох причин. Одну з них ми нагадаємо спеціально, адже вона має своїм джерелом той самий процес зростання європейського імпорту. Йдеться про імпорт пряжі. Дешева фабрична англійська пряжа куплялася індійськими ткачами, які виготовляли з неї тканини більш дешеві й тим самим отримували додаткові можливості конкурувати з англійськими виробниками.

Період експлуатації колоній та напівколоній промисловим капіталом характеризується, на відміну від попереднього, реальним викачуванням коштів із країн Сходу завдяки активному зовнішньоторговому балансу європейських країн. Підраховано, що колонізатори «викачували» з колоній приблизно 2% їхніх ВВП. Однак питання про те, чи уповільнювало це капіталістичний розвиток колоній, залишається нез'ясованим. Чисто теоретично кошти, які відтікали до Європи, могли б бути вкладені у місцеву економіку. Але одночасно протікав процес накопичення капіталу в колоніях. Купці східних країн збагачувалися й починали вкладати свої кошти у промисловість. Європейці експлуатували не їх. Розраховувалися за європейські товари пересічні споживачі (селяни та ремісники) та аристократія. Але кошти і тих і інших не були капіталом.

Без сумніву, що насичення ринків європейськими товарами приводило до занепаду місцевої традиційної промисловості (ремесла), до аграризації економіки, дезурбанізації, тобто скорочення міського населення. Це означало руйнацію традиційного економічного ладу, який уже давно не мав перспектив подальшого розвитку. Одночасно формувалося міське життя сучасного типу у зростаючих портових містах – як у колоніях, так і в незалежних державах.

Руйнівні наслідки часткового захоплення європейським капіталом зовнішньої торгівлі Азії та внутрішньої торгівлі багатьох країн відчувалися не тільки у колоніях, і навіть не стільки у колоніях, скільки у напівколоніях, або залежних країнах. Упродовж всього ХІХ ст. європейські держави укладали торгові договори з незалежними країнами Сходу – Османською імперією, Іраном, Китаєм, а у 1854 р. – і з Японією. Внаслідок цього суверенітет цих країн був обмежений, вони потрапляли у т.зв. напівколоніальну залежність. До поняття «напівколоніальне становище» належать: 1) встановлення низьких мит на імпорт іноземних товарів; 2) передача митниць під управління європейців; 3) екстериторіальність європейських анклавів на територіях іноземних держав; 4) непідсудність європейців місцевим судам на всій території держави.

Але не всі торгові договори східних держав з європейськими були нерівноправними. Назва цих договорів «капітуляціями» не повинна вводити в оману. Вони називалися так лише тому, що складалися зі статей («капітулів»). Укази турецького султана, якими регламентувалося становище окремих провінцій імперії, називалися «капітуляціями», хоча про жодну капітуляцію султана перед своїми підданими не могло бути й мови. Перший договір, який надавав

іноземним купцям привілеї (низькі мита, право екстериторіальності, звільнення від податків), був укладений Османською імперією з Францією у 1569 р. Він не передбачав ніякого підкорення європейській державі. Тоді Франція сприймала Османську імперію як союзника проти Священної Римської імперії. У 1535 р. було укладено договір двох держав про спільні військові дії проти Габсбургів, і турецькі рейдери отримали базу у Тулоні.

Договори-капітуляції розглядалися як «милість» султана і повинні були відновлюватися із сходженням на престол нового султана, якщо він того забажає. Лише після підписання Белградського (1739 р.) та Кучук-Кайнаджирського (1774 р.) договорів про мир султани втратили право підтверджувати чи скасовувати капітуляції при вступі на престол. Але й це ще не можна назвати встановленням нерівноправного становища держави. Договори з Османами тим самим були лише введені у режим міжнародного права, яке виходить з того, що міжнародні договори повинні виконуватися незалежно від зміни влади у державі.

Ступінь освоєння європейським капіталом східних ринків залежав не від форми підкорення тих або інших країн, а від інших факторів – насамперед, мабуть, від елементарної географічної близькості або віддаленості країн та інших ринків від Європи. Так, за XIX ст. вартість європейського імпорту бавовняно-паперових товарів (включаючи пряжу) в Османську імперію зростає більш ніж у 100 разів, а у розрахунку на душу населення – більш ніж у 50 разів. Питома вага імпорту у місцевому вжитку збільшилася з 4 – 5% до 80%. Відбувалося розорення місцевого мануфактурного і ремісницького виробництва. Тільки через 100 років після відкриття ринків для європейських товарів почала зароджуватися місцева фабрична промисловість.

Проникненню іноземного капіталу на ринки незалежних країн Сходу спершу у вигляді товарів, а потім і у вигляді промислового капіталу сприяла свідомо політика місцевих властей. Економічні концепції, пануючі у цих країнах, були досить екзотичними, з нашої сучасної точки зору. Вважалося, що головне завдання економічної політики – забезпечення ринку товарами і всебічне зниження цін. Завдання підтримки або розвитку місцевого виробництва не ставилося. Інтереси іноземного капіталу та інтереси правлячої верхівки цих країн співпадали. Османська влада сама сприяла підписанню договорів, які ми зараз називаємо нерівноправними. Місцевий капітал, що виникав, мусив боротися не тільки з іноземною конкуренцією, а й з владою своєї країни, що виступала добровільно чи з примусу підсобником іноземців. Османська влада значною мірою із власної ініціативи зруйнувала ремісницьке виробництво у своїй країні. Іранський шах сприймався іранською громадськістю як іноземний запроданець. Китайський імператор наприкінці XIX ст. теж розглядався як агент іноземних держав, так що, наприклад пропозиція, про націоналізацію однієї із залізниць була сприйнята як задача її іноземному капіталу і викликала протест у Китаї. В Японії рух за повалення сьогуна та реставрацію імператорської влади одним із своїх гасел мав усунення небезпеки закабалення Японії іноземцями, до чого, на думку опозиції, призводила політика уряду сьогуна.

Результатом цього періоду став також розвиток легкої фабричної промисловості в країнах Європи, насамперед в Англії. Але тут потрібно зробити три зауваження: по-перше, не варто примітивізувати процес індустріалізації Європи. Англійська промисловість розвивалася не на капітали, вивезені з колоній, наприклад з Індії. З Індії до Великобританії надходила деяка кількість грошей. Частина з них можна назвати торговим капіталом, але він рідко ставав промисловим. Набоби (так в Англії називали вітчизняних скоробагатків в Індії) витрачали свої гроші на купівлю замків, місць у парламенті, але не вкладали їх у виробництво. Англійський великий капітал того часу був торговим і банківським. Він ставився до вкладень у промисловість як до справи ризикованої та малоприбуткової. Конторські книги фабрик, що з'явилися наприкінці XVIII ст., показують, що перші промисловці Англії не отримували банківських кредитів, їм доводилося обмежуватися власними накопиченнями.

По-друге, велику роль в індустріалізації Європи колонії відіграли зовсім в іншій якості – як резервуари, які поглинали надлишкове населення. Як відомо, капіталізм розвивається циклічно. Промисловий розвиток приводить до міграції населення у міста і промислові центри. Механізація праці приводить до криз перевиробництва і до масових звільнень робітників з виробництв. Європа отримала можливість у періоди таких криз «скидати» зайве населення у колонії. (Правда, у цьому випадку маємо на увазі перш за все переселенські колонії на зразок Австралії або Канади). Нове піднесення промислового виробництва викликало новий приплив

робочих рук із села та необхідність подальшої механізації. Все це приводило до більш швидкої, ніж якби не було колоній, урбанізації та індустріалізації європейських країн у найбільш широкому значенні цього слова.

По-третє, на першому етапі промислового перевороту, коли в Європі почала бурхливо розвиватися легка промисловість, ввіз продовольства і сировини з неєвропейських країн допоміг згладити диспропорції в європейській економіці, викликані відставанням сільського господарства від потреб економіки в цілому. Потім поява надлишку капіталів почала приводити до криз перевиробництва. І на цьому етапі колонії та неєвропейські держави допомогли Європі притупити гостроту кризи – скинути зайві капітали. Це дозволило європейським країнам пройти другу технологічну революцію, подолати диспропорції на ринку праці, розриви у продуктивності між галузями, перейти на нову ступінь капіталізму.

Вигравали й ті країни, які не були метрополіями. Активне сальдо зовнішньої торгівлі з колоніями і напівколоніями дозволяло метрополіям мати пасивне сальдо у торгівлі з іншими європейськими країнами, закупаючи там напівфабрикати та готові вироби. Так що колоніальна система оздоровлювала й підтримувала європейську економічну систему в цілому. Так, наприклад, Англія у 1870 – 1913 рр. мала позитивне сальдо у торгівлі з неєвропейськими країнами у 5 млрд. ф. ст. і таке ж негативне сальдо у торгівлі з європейськими країнами.

Період торгово-промислової експансії європейських країн був часом найбільш «революційного» колоніалізму. Руйнувалася традиційна економічна система, підірвалися звичні державні і духовні засади. Накопичувався значний традиціоналістський вибуховий матеріал. Упродовж XIX ст. відбулося багато масових кривавих повстань як у колоніальних, так і в незалежних країнах, спрямованих або проти колонізаторів, або проти місцевої еліти, яка, на думку повсталих, загрузла у марнотратстві, розбещеності й інших гріхах.

Цей період відзначений і новими явищами у духовній сфері. З'являються реформаторські течії у суспільній думці країн Сходу, в тому числі й у релігійній думці, розпочинаються модернізаторські реформи на державному рівні.

У багатьох країнах Сходу розпочалося первісне нагромадження капіталу. Як вже згадувалося, абсолютна викачка коштів із економіки східних країн в Європу не означала, що на Сході всі абсолютно біднішали. Навпаки, місцевий торговий капітал взяв найактивнішу участь у торгівлі, що розгорнулася. Власне, без його участі європейцям не вдалося б так змінити всю торгівлю на берегах Індійського й Тихого океанів. І на цій торгівлі створювалися ті величезні за мірками Сходу капітали, які були направлені у промисловість.

Можливо, найбільше виграли індійські купці. Парадоксально, але англійці, прагнучи «відкрити» Китай і провівши для цього три війни, т.зв. опіумні, старалися не для своїх купців, а для індійських. Саме індійські купці тримали в руках вивіз опіуму з Індії, і вони скористалися ринком Китаю, відкритим для них англійцями, щоб сколотити статки. На торгівлі опіумом з Китаєм розбагатів Джашетджи Нашурван Тата, засновник династії підприємців, яка й до сьогодні посідає одне з чільних місць поміж індійських фінансово-промислових груп.

Другим найважливішим товаром, який вторгся на китайський ринок після його «відкриття», була бавовнянопаперова пряжа. Але це була переважно індійська пряжа, виготовлена на виникаючих прядильних фабриках у Бомбеї, Нагпурі, Ахмадабаді та ін. містах. Відкриваючи китайський ринок, англійці менш за все переймалися інтересами індійського капіталу, тим більше вони жодним чином не передбачали, що в результаті розпочнеться розвиток індійської національної промисловості. Однак результати були саме такі.

Третій період колоніалізму (кінець XIX – початок XX ст.) ознаменувався ще більш нестримними загарбаннями нових територій, спробами розподілити між європейськими державами всі неєвропейські народи і території. Його називають інколи «періодом імперіалізму». Це визначення має сенс, якщо під імперіалізмом розуміти загарбницьку політику, але не вкладати в нього уявлення про «останню стадію капіталізму».

Саме у другій половині XIX і на початку XX ст. прагнення до оволодіння територіями набуло маніакального характеру. Більш-менш шануючій себе європейській країні стало бути «непристойною» без колоній. Розпочався розподіл Африки, яка до того не викликала особливого інтересу через кліматичні умови. На карті Африки знайшлося місце для колоній Німеччини і навіть Бельгії, а потім Італії. Нарешті створили величезну колонію і французи.

Крім того, Франція заволоділа східним Індокитаєм. Продовжувалося розширення Британської і Російської імперій, причому це відбувалося у вигляді змагання – хто захопить більші простори у Центральній Азії. Кожна з держав побоювалася, що їх захопить інша, і поспішали «проникнути» всюди, відкидаючи поняття доцільності. У діяльності колонізаторів у цей період можна помітити симптоми ірраціональності, переслідування фантомних цілей «імперської величності», нікчемної боротьби самолюбства.

Колоніальні держави прагнули розподілити на «сфери впливу» і ті країни, які зберігали деяку незалежність. Англія і Франція уклали угоду про розподіл сфер впливу у Південно-Східній Азії у 1896 р. У 1907 р. були підписані три угоди, які, здавалося, ставили хрест не подальшому існуванню багатьох країн. Японо-російська угода (30 липня) розподіляла на сфери впливу Маньчжурію. Франко-японська (10 червня) визначала сфери впливу цих держав у Східній Азії. Англо-російська угода (31 серпня) розподіляла на сфери впливу Іран, віддавала Афганістан під «сферу впливу» Англії, причому обидві держави зобов'язалися не чіпати Тибет. Здавалося, що незалежних держав у Азії скоро не залишиться.

Відмінною рисою економіки третього періоду колоніалізму можна назвати вивіз капіталу з метрополій у колонії і залежні країни. Це явище відображало новий етап у розвитку європейського капіталізму – інтернаціоналізацію капіталу. Це було викликано початком другого етапу промислової революції, коли процес механізації торкнувся не тільки легкої промисловості, а й важкої, а також сільського господарства. Легка промисловість в Європі втратила переваги, які вона мала раніше, прибутки текстильних фабрик зменшилися, і капітал, зайнятий у цій сфері, «побіг» туди, де можна було скоротити витрати за рахунок наближення до джерел сировини та економії на вартості робочої сили. Сумарні зарубіжні інвестиції з 1870-х рр. до 1914 р. зросли з 6 до 44 млрд. долл., тобто у 7 разів, але частка цих інвестицій у колоніальні та залежні країни за цей період зросла у 15 разів.

Вивіз капіталу спершу мав на меті створення інфраструктури для збільшення ввозу і вивозу товарів; будівництво портів, залізниць, каналів (передусім Суецького), покращення зв'язку.

Другий напрям – розширення виробництва прибуткових продовольчих і технічних культур (плантації) і створення промисловості для їхньої переробки – джутової, чайної тощо.

Але ці ж напрями експорту капіталу сприяли появі таких галузей, які для експорту товарів метрополій були взагалі не потрібні або навіть шкідливі.

Капітал, накопичений на той час на Сході, скористався «втечею» текстильної промисловості із розвинених країн і створив свою текстильну промисловість. І в цьому випадку, як і в деяких інших, капітал колоній мав свої переваги перед капіталом незалежних країн. Так, в Індії у 1914 р. було вже 260 текстильних фабрик із 6 млн. веретен і 100 000 ткацьких верстатів. У Китаї того ж року було 8 фабрик з 339 тис. веретен і 2000 верстатів. Протяжність залізниць в Індії у 1911 – 1913 рр. складала 26,2 тис. миль, у Китаї – 6 тис. миль.

Місцевий капітал зазвичай розпочинав як компрадорський, тобто вбудований в оборот іноземного капіталу, обслуговуючий потреби останнього, і лише потім переливався у промисловість, яка конкурувала з імпортом. У літературі усталилася абсолютизація відмінностей між цими двома частинами капіталу (буржуазного класу) при чітко негативному ставленні до компрадорів. Їх вважали агентами іноземного капіталу, які мали спільні з ним інтереси, були по-ворожому налаштовані по відношенню до національно-визвольного руху і т.п. При цьому межа між двома групами капіталістів була досить розмитою. Одного й того ж підприємця можна було віднести як до однієї, так і до другої групи. Крім того, суперечності між капіталістами є завжди, навіть між співвітчизниками. «Компрадори» внесли значний вклад в економічний розвиток своїх країн, а також у їхнє духовне відродження.

Політика колонізаторів щодо місцевого капіталу та промисловості була об'єктивно суперечливою. Без місцевого капіталу англійці не могли, як і без індійців-чиновників та індійців-солдат. Але вони, звісно, хотіли б, щоб цей капітал працював у сфері торгівлі. Місцеву промисловість вони розвивати не хотіли. Однак відкриття китайського ринку після «опіумних» війн поставило завдання захоплення цього ринку іншими товарами, крім опіуму. Тому англійці не стали опиратися появі індійських текстильних фабрик (спершу прядильних) по виробництву

пряжі для Китаю. Це іронія історії, що першу фабрику на території Індії заснував не англійський, а індійський підприємець (у 1853 р. у Бомбеї).

Незабаром з'явилися й індійські ткацькі фабрики, і місцеве виробництво тканин стало витіснити імпорт вже у 1870-х рр. На межі 1916 – 1917 рр. всі тканини, виготовлені індійськими фабриками і ткачами власноруч, зайняли більше половини всього ринку тканин (52,5%).

Особливо повчальним є те, що різкий ривок індійська текстильна промисловість здійснила внаслідок зусиль англійських фабрикантів зробити врешті-решт Індію поставщиком бавовника для їхніх фабрик. Під час Громадянської війни в США (1861 – 1865 рр.) практично припинився ввіз бавовника з Америки в Англію. Манчестерські фабриканти опинилися перед загрозою зупинки своїх фабрик. Вони почали лобювати у парламенті серйозні заходи щодо розвитку бавовництва та організації вивозу бавовника з Індії. Під парламентським тиском були вжиті заходи по розвитку посівів бавовника в Індії та покращенню сортів. Виробництво бавовника в Індії значно зросло. Але Громадянська війна в США закінчилася, американський бавовник знову почав надходити, індійський бавовник виявився не потрібним, ціна на нього в Індії різко впала, і індійські фабриканти отримали дешеву сировину та можливість конкурувати з англійськими виробниками тканин і витіснити їх з індійського ринку.

Різницю у методах колоніальної економічної політики у виокремленні вище періоди не слід абсолютизувати. Методи, які практикувалися у перші періоди, продовжували зберігати своє значення і в наступних. Так, імпорт колоніальних товарів продовжував бути важливою складовою частиною світової торгівлі. Голландці ж в Індонезії, впровадивши «систему культур», зробили експорт тропічних товарів основою своєї економіки на Архіпелазі. Правда, номенклатура «колоніальних товарів» впродовж ХІХ ст. змінилася – крім спецій з'явилися чай, кава, натуральний каучук, пальмова олія та ін.

Не втратив свого значення й вивіз товарів у країни Азії та Африки. Більше того, саме в цей період почали вживатися додаткові заходи по його стимулюванню. Наприклад, у Британській Індії був установлений завищений курс рупії, який був вигідним для імпортерів, але не для тих, хто ввозив капітал, і не для експортерів. Невпинна гонка за територіями, крім ірраціональних імперських обґрунтувань, мала деяку раціональність – всі сподівалися, що у подальшому захоплені народи стануть споживачами товарів відповідної метрополії. Рівні розвитку європейських країн вирівнювалися. Посилилася конкуренція між ними за ринки збуту. Таким чином, певна довгострокова стратегія у цій вакханалії загарбань мала місце. Але занадто довгострокова. Скористатися захопленими потенційними ринками імперіалістичні країни здебільшого не встигли.

Але все ж ввіз капіталу розпочався, що привело до розвитку транспорту, появи сучасної техніки і технології, необхідності навчання робітників, тобто до індустріалізації.

В цілому економічний вплив Європи на Азію у період колоніалізму був досить суперечливим. Безумовно, мав місце відтік ресурсів з Азії в Європу, особливо у другий період колоніалізму. Але саме в цей період були створені попередні умови, часто всупереч бажанню колонізаторів, для модернізації економіки та наступного швидкого розвитку цих країн. Витрати цього шляху були великими, але, враховуючи, що без впливу колоніалізму перетворення взагалі були неможливими, слід визнати цей вплив в цілому сприятливим.

К. Маркс, якого не можна запідозрити в ідеалізації колоніалізму, сформулював подібний висновок досить чітко: «Я знаю, що англійські промислові магнати у своєму прагненні покрити Індію залізницями керуються винятково бажанням здешевити доставку бавовника та іншої сировини, необхідної для їхніх фабрик. Але якщо ви ввели машину в якості засобу пересування в країну, яка має залізо і вугілля, ви не зможете завадити цій країні самій виробляти такі машини. Ви не можете зберігати сітку залізниць у величезній країні, не організовуючи у ній тих виробничих процесів, які необхідні для задоволення безпосередніх і поточних потреб залізничного транспорту, а це потягне за собою застосування машин і в тих галузях промисловості, які безпосередньо не зв'язані із залізницями (Маркс К. Будущие результаты британского владычества в Индии. – Маркс К. и Энгельс Ф. Сочинения. Т.9: С. 227 – 228).

Цей прогноз справдився, незважаючи на те, що англійська влада дійсно заважала (але не мала в цьому успіху), наприклад, Дж. Таті побудувати металургійний завод.

Конкретно все це відобразилося в тому, що колоніальні країни розвивалися швидше, ніж країни незалежні, так звані напівколоніальні.

3. Соціально-політичні реформи у країнах Сходу 1840 - 1870-х рр.

Наступ колоніалізму та вплив на країни Сходу західної буржуазної цивілізації викликали різну реакцію.

Розгорнулися традиціоналістські повстання, спрямовані як безпосередньо проти конкретної колоніальної держави, так і проти тієї руйнації традиційних основ життя, яка була викликана непрямим впливом колоніальної політики загалом. До таких рухів можна віднести повстання Дипонегоро на Яві, бабідські повстання в Ірані, сипайське повстання в Індії, тайпінське повстання та повстання іхетуанів у Китаї, рух падрі, а потім Ачехську війну на Суматрі та багато інших форм збройного опору. Водночас західне проникнення, загостривши внутрішні протиріччя у суспільстві, сприяло посиленню соціального антагонізму, що у низці країн призвело до соціально-політичних катаклізмів.

Інтелектуальна еліта країн Сходу почала шукати шляхи до духовного відродження своїх народів у нових умовах.

Нарешті, панівний прошарок країн, які залишилися більш або менш незалежними, намагався провести реформи армії, управління, державних інститутів, соціальних відносин та системи освіти з метою протистояння тискові Заходу. У деяких випадках їх можна навіть назвати "революцією згори".

З реформаторськими спробами у незалежних країнах важливо співставити ті перетворення, які проводили колонізатори у підкорених ними країнах у процесі пристосування їхніх суспільств та економіки до потреб метрополій. Реформування соціальних відносин у колоніях та впровадження у них деяких принципів європейського державного ладу і права мали, звичайно, свої особливості, пов'язані з їхнім примусовим характером, однак схожість якщо не методів, то результатів цих зусиль теж мала місце. Саме ця обставина дозволяє проаналізувати загальні тенденції модернізації країн Сходу.

Розглянемо соціально-політичні реформи у політично-незалежних країнах Азії та Африки.

У сходознавчій літературі усталилася думка про те, що реформи на Сході розпочиналися з перебудови армії або заради неї. Насправді реформування армії було частиною більш широкого соціально-політичного і правового переоблаштування суспільства. Наприкінці XVIII ст. правлячі кола феодально-бюрократичних держав стали поступово усвідомлювати катастрофічні наслідки глибокої соціально-політичної кризи, яка охопила їхні держави. Почуття безпеки посилювалося військовими поразками колись непереможних армій. Перевага європейців на полі бою переконала правлячі угруповання у необхідності звернутися до вивчення політичних і культурних досягнень Заходу, щоб перенести їх на ґрунт своїх держав.

Так, султан Селім III, перш ніж розпочати реформу армії, прохав своє оточення висловитися щодо заходів по відновленню могутності держави. Через 100 років молодий китайський імператор Гуансюй (Цзайтян) перед початком "100 днів реформ" побажав ознайомитися з історією державних реформ Нового часу, замовивши ініціаторові перетворень Кан Ювею підготувати записки про діяльність Петра Великого, перетворення, здійснені у Японії, Франції та Англії, а також про згубні наслідки невдалих реформ у Польщі, які завершилися її розподілом, і у Туреччині у зв'язку зі скасуванням конституції Абдул-Хамідом II.

Незважаючи на те, що в ході реформ східні правителі та їх оточення запозичили деякі сучасні для них європейські інститути (пруську конституцію в Японії, принципи організації Національних зборів Франції – в Османській імперії), загалом у своїй реформаторській діяльності вони повторили, хоча й у інтерпретації власної культури, досвід перетворень європейських абсолютистських монархій XVIII ст.

На Сході реформи сприймалися не як трансформація, а як відновлення споконвічного істинного порядку речей. Все ж суттю XIX ст. стали модернізаційні реформи, які порушували традиційний лад суспільства у контексті нового – у більш чи менш віддаленій перспективі буржуазного розвитку.

Так, епоха перетворень модернізаційного характеру в Османській імперії називалася "Танзимат", тобто час "упорядкування" суспільства. Перетворення в Японії періоду Мейдзі

(Мейдзі ісін, букв. "оновлення епохи освіченого правління) або "зміна існуючих законів" (бень чен фа) у Китаї в епоху "Ста днів реформ" вимагали від їхніх ініціаторів ідеологічного обґрунтування своїх кроків апеляції до авторитету давнини та древніх – до перетворень VII ст. у Японії, що відбулися після "перевороту Тайка" та заклали основу японської державності, і до вчення Конфуція у Китаї. Навіть необхідність створення сучасної армії обґрунтовувалася, наприклад, Аббас Мірзою в Ірані посиленням на Коран і шариат, у Бірмі – посиленням на заповіді буддизму.

Пояснення цього феномену, тобто осмислення перебудови суспільства як повернення до колишніх настанов, мабуть варто шукати у інертності суспільної свідомості східних соціумів, а також у тому, що перетворення здійснювалися під тиском Заходу і здебільшого за західними зразками. Це й зміцнювало у суспільній свідомості прагнення до самоідентифікації з допомогою древніх основ власної культури.

Модернізаційні реформи зазвичай були наслідком знайомства різних соціальних кіл з європейською культурою. Здійснювалося воно через різні канали: через відвідування Європи у складі перших дипломатичних місій, через контакти з християнськими місіонерами, купцями, європейцями – полоненими піратів або ренегатами, які перейшли на службу до східних володарів, авантюристами, політичними біженцями, через власних підданих-християн, які не переривали давніх торгових, релігійних, культурних зв'язків з Європою, нарешті, на полі бою. У процесі цих контактів відбувалися перші запозичення європейських досягнень у сфері озброєння, освіти, побуту, пізніше й машинної техніки. Водночас у середовищі освіченої, здебільшого правлячої еліти Сходу виник інтерес до європейських політичних порядків та наукових знань, а також уявлення про користь запозичень європейських досягнень як доповнення до своєї культури, яка ще не піддавалася критиці.

Процес залучення суспільств Сходу до світових господарських зв'язків та їхні військово-політичні та культурні контакти та зіткнення з державами Європи, інакше кажучи європейський "виклик", у XIX ст. зачепив усі країни Сходу, однак "відповіді" на цей "виклик" були різними. Швидше й органічніше долучилися до модернізації з європейськими запозиченнями суспільства з феодально-бюрократичним типом державності. На той час вони переживали кризу усіх сфер життя (найбільш відчутно вона проявилася в Японії). Більшість з них змогли у подальшому зберегти свою державність, а Японія навіть перетворилася на колоніальну державу. Та частина патріархальних держав Сходу, яка встигла розпочати внутрішні перетворення до свого колоніального закабалення (Бірма, Сіам), вирішувала в ході реформ переважно проблеми власного політогенезу. Загалом патріархальні держави пережили модернізацію, а найчастіше тільки вестернізацію, вже у колоніальному варіанті, як і решта східних суспільств.

Такі кардинальні відмінності у реакції суспільств Сходу на європейський "виклик" дозволяють вважати, що соціуми з феодально-бюрократичною державністю були більш підготовленими до сприйняття європейських інститутів. Інакше кажучи, вектор історичного руху цих суспільств певною мірою збігався з європейським. Однак імпульси, час, зміст і ефективність модернізаційних реформ розрізнялися і в феодально-бюрократичних державах, хоча напрям перетворень по суті був загальним.

Модернізація на шляху реформ набула незворотного та більш завершеного характеру тільки в Японії, хоча розпочалася вона там майже на півсторіччя пізніше, ніж в Османській імперії, після Мейдзі ісін. Зініційовані реформи були освіченими колами та антисьогунським угрупованням правлячого класу, підтримані були масовими виступами різних соціальних верств, включаючи простий люд, який у решті феодально-бюрократичних держав включився у сучасне політичне життя значно пізніше, переважно в епоху "пробудження Азії".

Найраніше модернізаційні реформи розпочалися в Османській імперії та її напівсамостійних васальних володіннях – Єгипті і Тунісі. Ініціаторами реформ були самі правителі – турецькі султани Селім III і Махмуд II, єгипетський паша Мухаммед Алі і туніський бей Ахмед зі своїм оточенням радників-однотумців. (Мабуть, лише Мухаммед Алі скаржився на свою самотність та важку відповідальність за долю перетворень). Всі ці самовладні правителі не були свідомими реформаторами у тому сенсі, що вони не керувалися певною

цілісною концепцією перетворень. Та й у своїх реформаторських прагненнях вони не переступали ту межу, за якою можливим було обмеження їхньої самодержавної влади.

Селім, який розпочав реформи під впливом зовнішньої військової загрози та внутрішніх безпорядків, сконцентрував свою увагу на зміцненні збройних сил, військової промисловості та розширенні навчальних закладів військового типу. Він першим із східних правителів почав залучати європейських радників. Його заходи, насамперед створення нових військових підрозділів, Консультативної ради при своїй особі та заснування постійних дипломатичних представництв у столицях європейських держав, отримали назву низам-і джедид ("оновлений лад").

Мухаммед Алі сформулював принцип своєї реформаторської політики у таких словах: "Низам-і джедид без внутрішніх перетворень – ніщо". І не залишаючи поза увагою військову реформу, він, за прикладом Петра I – цього ідеалу самодержця-реформатора багатьох східних правителів XIX ст., – дозволив собі здійснити те, чого не міг навіть уявити собі жоден суверенний правитель Сходу. Він перебудував майже всі сфери суспільно-політичного та культурного життя Єгипту. Спершу він перетворив на державну власність майже всі джерела прибутку та засоби виробництва. Але Мухаммед Алі був не тільки геніальним політиком, а й харизматичною особою, даною Єгипту у критичний момент політичної історії. Тому він отримав свободу дій, яку й реалізував абсолютистсько-деспотичними методами.

Султана Махмуда II до реформ підштовхував вже один тільки приклад його непокірного єгипетського васала, який ледве не захопив стамбульський трон. Водночас Махмуд II та його найближче оточення прекрасно усвідомлювали загрозу розпаду імперії під впливом національно-визвольного руху балканських підданих султана. Тому відразу ж за реформою армії султан приділив увагу реформуванню структури управління, заклавши основи Танзимату.

Здійснення реформ Танзимату випало на долю освічених західників – Мустафи Решид-паші та його учнів-послідовників Фуад-паші та Алі-паші. У Тунісі таку саму роль відіграв політик і літератор-просвітник Хайраддін-паша. Для цієї плеяди реформаторів, добре ознайомленої з політичними порядками Західної Європи та почасти з ідеями французького Просвітництва, політичним ідеалом була конституційна монархія. По суті, їхня діяльність була спрямована на проголошення та впровадження у політичне життя імперії законів, які б обмежували самодержавство правителів і чиновників.

Середина сторіччя в Османській імперії вирізнялася інтенсивним політичним розвитком та відносно швидкою радикалізацією суспільно-політичної думки. У 1865 році виникла політична опозиція – Спілка "нових османів", представники якої відкрито обстоювали ідею конституціоналізму та парламентаризму. З ними солідаризувалися ліберальні чиновники. Під тиском цих сил в умовах внутрішньополітичної кризи грудня 1876 р. була введена конституція із наступним обранням парламенту.

Політична ситуація у Єгипті і Тунісі 1865 р. поставила їхніх правителів, які ще перебували у формальній залежності від турецького султана, перед завданням легітимізації своєї влади та пошуку внутрішньої соціальної опори. Внаслідок цього у Тунісі, найраніше на Сході (квітень 1861р.) була проголошена конституція і на її основі обрана Верховна рада, а в Єгипті Хедив Ізмаїл дарував країні у 1866 р. Органічний закон і представницький орган – Консультативні збори.

У значно більш обмежених рамках були здійснені спроби проведення реформ в Ірані (1848-1851 рр.) та Китаї (1898 р.). Ініціатива реформ в Ірані належала представникам придворної знаті та здійснювалася за підтримки шаха. У Китаї програму реформ за схвальної уваги молодого імператора чиновник невисокого рангу Кан Ювей. Його підтримало низькорангове та позарангове чиновництво, яке відображало інтереси опозиційного політичного прошарку. Кан Ювей справедливо вважав, що Китай вичерпав можливості свого руху шляхом політики само підсилення. Тому, на його думку, подальше зміцнення держави можливе лише через реформи суспільно-політичного ладу. Через опір традиціоналістських кіл завдання модернізаційних реформ і в Ірані, і в Китаї вирішувалися здебільшого в ході революцій початку XX ст.

У Кореї та В'єтнамі модернізація була проведена колоніальною владою, хоча ідейні передумови для самостійних перетворень містилися у корейському вченні кухва ундон («Рух за

реформи») 1870-1880-х рр. Перешкодою для нормального політичного розвитку цих країн були народні рухи та повстання. Унаслідок цього у Корей реформатори, яким протистояли й традиціоналісти, і масовий рух, спробували заручитися підтримкою з боку японських політичних кіл. Однак останні переслідували насправді колоніальні цілі, чим дискредитували себе серед корейського суспільства.

Розрив у часі проведення модернізаційних реформ у конфуціанському регіоні та близькосхідних мусульманських державних утвореннях був значним. Це обумовлювалося передусім характером їхніх відносин із Західною Європою. На початок XIX ст. Османська імперія мала тривалу історію військово-політичного і дипломатичного протистояння з Європою. Крім того, Порта ще у XVIII ст. певною мірою інтегрувалася «в концерт» європейських держав, вступаючи з ними у союзницькі відносини та блоки. Навіть ізоляціоністська політика північноафриканських арабських державних утворень ніколи не означала їхнього повного закриття. Ізоляція далекосхідних держав, полегшена їхньою територіальною віддаленістю від Європи, теж ніколи не була абсолютною, однак конфуціанським правлячим колам, переконаним у самодостатності й безумовній перевазі їхньої культури, вдалося суттєво обмежити контакти із Заходом і затримати тим самим процес модернізації.

Водночас можна стверджувати, що особливості далекосхідних земельних, адміністративно-управлінських та правових інститутів (більш виражені приватноправові риси землевласності, панування бюрократичних форм управління, наявність кодифікованого права, тобто ті форми суспільно-політичного життя, які передусім зазнали перетворень у мусульманському близькосхідному суспільстві) дозволили конфуціанським державам долучитися до модернізації суспільно-політичного ладу пізніше і на більш високому рівні свого соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку. Дійсно, у другій половині XIX ст. і Японія, і Китай були здатні ще до проведення модернізаційних реформ, у значно більш широких масштабах запозичувати сучасні для них європейські військово-промислові досягнення та здійснити це зусиллями не тільки державного (як на Близькому Сході у період реформ першої половини і середини століття), а й приватнобюрократичного капіталу. Розстановка політичних сил у цих країнах на час реформ характеризувалася участю у політичному житті нових соціальних груп населення.

Все ж модернізація країн конфуціанської культури відбувалася по-різному і дала різні результати. Феноменальні успіхи Японії на шляху реформ визначалися радикальними політичними процесами – антисьогунський переворот та відновлення імператорської влади. До того ж ці процеси відбувалися в ході суспільно-політичних компромісів, а не в жорсткому протистоянні традиціоналістських сил, як це було в Китаї. Велику роль відіграла й традиційно більша відкритість Японії до запозичень. Важливим було й особливе поєднання деяких рис суспільного ладу Японії і, як наслідок, більша зрілість суспільно-економічного ладу.

Отже, результати модернізаційних реформ у державах феодально-бюрократичного типу значною мірою залежали від імпульсів, які спонукали правлячі сили до реформ; від історичних умов, у яких вони відбувалися і від співвідношення реформаторських і традиціоналістських сил. Сферами ж перетворень на шляху модернізаційних реформ були державний лад, збройні сили, соціальні настанови, економіка, освіта і побутова культура.

Основний зміст реформ полягав у раціоналізації системи державного ладу, централізації його управління, а також зміні соціального ладу на засадах громадянського суспільства. Це знайшло своє відображення передусім у перетвореннях, що сприяли розподілу законодавчої, виконавчої і судової гілок влади.

Найважливішими перетвореннями у цьому напрямі були структурна перебудова адміністративно-управлінських підрозділів і створення уряду замість численних, слабко зв'язаних між собою управлінських підрозділів, а потім об'єднання його в кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром. (Цей процес більш органічно протікав у бюрократизованій японській системі управління і складніше – у мусульманській).

Поступова секуляризація суспільно-політичного життя та підпорядкування релігійних інститутів світській владі – процес, найбільш актуальний для мусульманського світу, – також були частиною раціоналізації і централізації управління та перебудови суспільства. Нарешті,

проголошення рівності підданих перед законом і ліквідація корпоративної та статусної роздробленості суспільства, а також впровадження представницьких форм влади були першими кроками на тривалому, ще й до сьогодні незавершеному шляху становлення громадянського суспільства. Цим нововведенням відповідали й нові державні ідеологічні доктрини: османізм в Османській імперії та кокутай в Японії, поява у суспільній свідомості понять «підданий», «вітчизна» та ідеї служіння батьківщині.

Модернізаційні реформи набули всебічного характеру тільки в Османській імперії, Єгипті та Японії. Але в Єгипті цей процес був перерваний англійською окупацією. В Османській імперії за умов жорстокого протистояння реформаторів і традиціоналістів він здійснювався з призупинками, відступами, опором щодо виконання проголошених реформ або занадто повільним їхнім поширенням на окремі провінції. Зрештою, в епоху Зулюму цей процес майже зупинився. У решті держав подібні реформи були проведені лише частково або здійснювалися у колоніальному варіанті.

Але, навіть ставши на шлях модернізаційних перетворень, реформатори спершу діяли традиційними методами, відповідно до логіки традиційного устрою. Як відомо, Мухаммед Алі з переконливою повнотою зреалізував східнофеодальний принцип державної власності на землю, перш ніж здійснив заходи по ствердженню приватної земельної власності. Діячі Мейдзі ісін в Японії, проголосивши 3 січня 1868 р. скасування бакуфу – сьогунського апарату влади, - через 2 тижні оголосили, відповідно до традиційної рангової системи, про створення державного органу влади – «сансьоку» (« три посадових ранги»). На чолі управління, відповідно до нової системи влади, стояв сосай (цю посаду обійняв принц), йому були підпорядковані десять старших радників (гідзьо, члени імператорської сім'ї, куге і глави антисьогунських князівств) та 20 молодших радників (санйо, аристократи і представники князів). У цьому державному органі синкретично поєднувалися всі гілки влади. До його ведення належав і адміністративно-управлінський апарат, який був представлений традиційними відомствами (ка). Пізніше вони трансформувалися у департаменти (кьоку), кількість яких зросла із 4 до 7 (у справах релігії, внутрішніх справ, зовнішніх відносин, військовий, фінансів, карних справ, адміністративних питань), що свідчило про розширення державних функцій.

Процес розподілу гілок влади в Японії фактично розпочався після клятви імператора у травні 1868 р., коли замість сансьоку була створена Державна рада – дадзьокан. Законодавча влада у Раді була представлена Консультативною радою. Її верхня палата мала право законодавчої ініціативи, призначення вищих посадових осіб, займалася політичними питаннями і була вищою судовою інстанцією, а нижня, відображаючи інтереси князівств, міст та інших територіальних підрозділів, була її дорадчим органом. Виконавчу владу у дадзьокані втілювала палата, яка складалася із глав відомств/департаментів.

Наступний процес розподілу гілок влади відбувався шляхом реформування Державної ради: у 1871 р., після ліквідації князівств та впровадження загального адміністративно-територіального розподілу (на префектури, повіти тощо). Нижня палата втратила свої призначення, і тоді Державна рада була перетворена на три палати – Центральну (вищий законодавчий і політичний орган), Ліву (призначену для законодавчих рекомендацій Центральній палаті) і Праву (яка представляла глав департаментів). У квітні 1875 р. імператорським указом був проголошений поступовий перехід до конституційного ладу, і Держрада зазнала останньої реорганізації: були ліквідовані Права та Ліва палати, а Центральна розподілена на палату старійшин (прообраз палати перів майбутнього парламенту) і Верхню судову палату (що означало виокремлення судової влади всередині вищого державного органу). У 1889 р. Держрада поступилася місцем парламенту з призначуваною імператором з вищої аристократії Палатою старійшин (Генроін), яка мала право законодавчої ініціативи, та утвердження бюджету, та виборною нижньою палатою. Утвердження та видання законів, згідно з конституцією 1889 р., були прерогативою імператора. Крім того, при імператорі була створена Таємна рада, що повинно було забезпечити подальше зміцнення імператорської влади. Всі ці зміни у вищому органі влади означали не тільки пошук оптимальних форм його функціонування, а були результатом складних компромісів, які здійснювалися при розподілі влади всередині правлячої еліти – між членами імператорської сім'ї, титулованою придворною та провінційною знаттю.

Паралельно з формуванням законодавчої гілки влади йшов процес трансформації вищої виконавчої влади. Ліквідація Нижньої палати Держради, одночасне перетворення департаментів (кьоку) на міністерства (сьо) та зміцнення впливу головного міністра (дадзьо дайdzин) свідчили про виникнення в Японії інституту уряду в сучасному розумінні слова. На цей час було створено вже 8 міністерств, що свідчило про розширення та впорядкування функцій адміністративно-управлінського апарату. Це були міністерства у справах релігії (у 1877 р. його функції перейшли до міністерства внутрішніх справ), закордонних справ, фінансів, військового, освіти, заохочення промисловості, юстиції, у справах двору. Однак дадзьо дайdzин все ще традиційно розглядався як представник імператора, а не глава виконавчої влади. Кабінет міністрів на чолі з прем'єр-міністром був утворений тільки у 1885 р. Він складався вже з 10 міністрів. Згідно з конституцією, кабінет міністрів формувався імператором і був відповідальним перед ним. Подальша централізація управління країною здійснювалася через упорядкування провінційної та місцевої влади. Це було особливо актуальним для Японії, роздробленої на напівнезалежні князівства, в яких украй слабо був представлений державний адміністративний апарат. Ця проблема була вирішена в Японії досить швидко: вже у травні 1868 р. у князівствах створюються органи центрального уряду, які були посередниками між князівською та центральною владою, на кінець року під контроль держави відійшли володіння сьогуна і противників імператора, а в 1869 р. в Японії розгорнувся рух за «повернення країни та народу імператорові», внаслідок чого князівства були перетворені на адміністративно-територіальні підрозділи і в 1871 р. трансформовані в префектури. Цей процес супроводжувався неодноразовим перекроюванням кордонів колишніх князівств. Губернатори, призначувані у префектури центральною владою, маючи свій штат, визначали напрям політики на підвідомчій їм території. Контроль за діяльністю провінційних та місцевих властей був переданий у 1873 р. МВС. Інакше кажучи, посиливши контроль за діяльністю місцевої адміністрації, центральна влада надала їй широкий обсяг повноважень.

Останнім етапом перетворення провінційної та місцевої влади стала організація на всіх її ступенях, від центру префектури до села, представницьких органів – зборів і визначення їхніх прав та функцій. Це дозволило встановити відповідне співвідношення у системі управління місцевих державних органів влади та інституту самоврядування. Розв'язання цього завдання в Японії мало свої особливості через традиційний для конфуціанської політичної культури пріоритет державної /князівської влади на місцях на відміну від традицій сильного обштинного самоврядування у більшості мусульманських суспільств. Спершу при створенні зборів у 1880 р. їхні права були визначені відносно широко, відповідно ж до закону 1888 р. про місцеве самоврядування їхні прерогативи були обмежені.

У конфуціанській політико-правовій системі не існувало розподілу адміністративної та судової влади. Суд вершила адміністрація. Вже у 1869 р. на основі нового «Положення про адміністративну ієрархію» в Японії були створені спеціальні відомства – карних і цивільних справ, а також судова контрольна служба; у 1871 р. відомство карних справ і контрольна служба були перетворені на міністерство юстиції. На нього покладался обов'язок упровадити в практику нове судочинство та слідчу службу. Наприкінці 1871 р. у Токіо був створений перший судовий орган нового типу, після чого суди почали створюватися у центрах префектур. Подальший розвиток судової системи відбувався шляхом створення спеціалізованих судів у столицях та загального типу – на місцях. Право призначення суддів належало міністерству юстиції, що закріплювало залежність суду від адміністративного апарату. Вищою судовою інстанцією, яка здійснювала також контроль за виконанням законів, стала у 1875 р. Верхня судова палата Держради.

З огляду на те, що традиційне законодавство вже не відповідало новим умовам життя, у 1870-х рр. розпочалася робота щодо вивчення та перекладу на японську мову європейської правової літератури і законодавств. На їхній основі у 1880-х – на початку 1890-х рр. створюється Карний, Цивільний, Цивільно-процесуальний та Торговий кодекси.

Модернізаційні реформи в Османській імперії представляють іншу модель тих самих процесів раціоналізації системи управління та централізації структури влади, яка здійснювалася, як і в Японії, за європейськими зразками. Однак спершу ці реформи і в Османській імперії проходили в руслі традиційної державності.

Відразу ж після ліквідації яничарського корпусу (1826 р.), який був перешкодою на шляху реформ, Махмуд II видав указ про вилучення із ведення великого візира верховного командування армією та проголосив про створення відомства сераскера – командувача сухопутною армією (баб –і сераскері поряд з існуючими баб-і алі, тобто Портою, і шейх-уль-ісламі каписи). Цим указом розпочався процес відокремлення функцій адміністративного управління від військового командування, який пізніше поширився й на провінційну владу. У період з 1831 по 1836 рр., у процесі реорганізації сипахійського ополчення та державної фінансової системи, було проголошене скасування всіх форм умовного землеволодіння – тимарів, зіаметів, муката і малікане, що сприяло скасуванню адміністративно-судових прерогатив їхніх власників стосовно платників податків. Цим самим завершився процес розподілу на рівні місцевого самоврядування адміністративних і військових функцій, а також ліквідації традиційного поєднання власницьких і владних інститутів. Ці зміни відбувалися паралельно із розподілом у 1834 р. цивільної і військової влади на провінційному рівні: територія держави була розподілена на очолювані військовим командуванням військової округи з розквартированими там армійськими корпусами; цивільне ж управління здійснював адміністративний апарат здавна існуючих адміністративно-територіальних підрозділів 3-4 ступенів.

Створенням самостійного сераскеріату султан переслідував не тільки мету розподілу управління на цивільну та військову сфери, а й зміну балансу сил на користь світської влади. Адже відтепер великий візир поділяв її із сераскером, а духовна влада була представлена одним шейх-уль-ісламом. У 1826 р. з'явилися султанські розпорядження, які свідчили про прагнення султана підпорядкувати державній світській адміністрації релігійні інститути: відповідно до султанської волі (звісно, що при схваленні фетвою шейх-уль-іслама) був скасований суфійський орден бекташів; у надрах державного адміністративного апарату було створене спеціальне Управління вакфами; у 1827 р. із ведення кадї була вилучена служба мухтасиба й передана спеціальним органам, а квартальні імами позбавлені своїх адміністративних повноважень (облік чоловічого населення, його пересувань тощо), переданих до ведення мухтарів – голів поселень та міських кварталів – та існуючих при них рад старійшин. У 1835 р. видано указ про призначення Управлінням вакфів управляючих вакфами – мютеваллі. Це посилювало контроль з боку державної влади за майном релігійних і благодійницьких установ. Хоча, звісно, всі ці заходи аж ніяк не означали усунення шейх-уль-іслама та корпорацій улемів від участі у вирішенні державних справ, хоча дещо й послаблювали їхній політичний авторитет.

З метою впорядкування ієрархії адміністративних підрозділів, які перебували у веденні Порти, 7 січня 1834 р. відповідно до султанського указу було введено новий «табель про ранги», який розподілив посадових осіб апарату управління велично візира на 4 класи.

До першого класу належали кехья - бей, дефтердар та реїс-ефенді, які у 1837 р. отримали звання міністрів внутрішніх справ, фінансів та закордонних справ. Решту класів склали голови різних підрозділів, які не піддаються чіткій систематизації з т. з. сучасних уявлень, хоча й свідчать про поступову трансформацію функцій та субординації посадових осіб традиційного османського апарату. Так, до другого класу належали чауш-бей, – пізніше міністр юстиції, нішанджи-баші ве дефтер еміні – хранитель султанської печатки і перший архівіст міністерства фінансів, а також управляючий монетного двору, генеральний контролер, директор у справах друку, глава виробництва пороху, директор митниць, інтендант двору та ін. – всього 16 посад. Третій клас представляли 15 посад, поміж них історіограф імперії, який суміщав цю традиційну посаду з посадою головного редактора урядової газети, секретарі канцелярій султана і міністерств, інспектори бюро прохань, церемоніймейстер, перекладач Дивану, а також начальник штабу лінійних військ, директор імперських шовкових мануфактур, головний архітектор двору та ін. До четвертого класу належали головні інтенданти, секретарі, начальники канцелярій, які займалися здебільшого фінансовими та майновими справами. Таким чином, адміністративна ієрархія була вишикувана відповідно до посадового рангу глави адміністративного підрозділу, тобто швидше у феодальних, ніж у бюрократичних традиціях. У 1838 р. із переведенням чиновників на жалування, табель про ранги повинен був слугувати критерієм щодо розміру жалування.

Інститут уряду в Османській імперії почав формуватися з об'єднання в 1837 р. трьох міністрів, віднесених до першого класу посадової ієрархії, у Раду міністрів (Меджліс-і вюкеля). Міністерські звання спершу лише прирівняли старі посади до європейських. Сам же процес створення міністерств як бюрократичних утворень ще перебував на початковій стадії. Так, за старою традицією у веденні реіс-ефенді знаходилися три бюро (калемі), які займалися, крім закордонних справ, реєстрацією урядових актів та службовими перестановками. Відтепер була створена самостійна канцелярія амеді – прообраз МЗС, яка складалася, як і до того, з 8 – 10 осіб, розподілених на два відділи. Водночас у решті калемі, які не мали відношення до іноземних справ, за штатом нараховувалося по 120 – 150 та 30 осіб. Та й самі міністри виконували швидше роль радників султана з відповідних питань. Раду міністрів, до якої входили також глави інших найбільш важливих відомств і відділів, очолював великий візир. Разом з тим вплив великого візира на всі справи держави традиційно був дуже великим, він здавна сприймався як заступник султана. Спроба Махмуда II перетворити посаду великого візира в прем'єр-міністра (баш-векіль) наштовхнулася на опір сановної знаті, і після смерті султана був відновлений існуючий порядок.

Подальша еволюція уряду відбувалася по різних напрямках. Із розширенням та впорядкуванням адміністративних функцій держави створювалися нові міністерства. Так, після Кримської війни, коли з проголошенням хатт-і хумайюна у 1856 р. розпочався новий раунд перетворень, що поглиблювали й запроваджували в життя реформи 1840-х – початку 1850-х рр., з'явилися міністерства юстиції, освіти, громадських робіт, вакфів. Зміцнювався кадровий склад міністерств, розширялася їхня компетенція. При міністерствах з'явилися ради, спеціальні комісії та комітети з освіти, земельних питань, пошти і телеграфу тощо. У подальшому вони могли бути перетворені на нові міністерства. У 1834 р. були відновлені скасовані після Селіма III постійні дипломатичні місії при головних європейських дворах – вони стали основою майбутнього дипломатичного корпусу МЗС.

Таким чином, відбувався процес становлення сучасної бюрократичної системи буржуазного європейського зразку. Виникли також нові центри підготовки чиновників: це була Школа цивільних чиновників (1858 р.), Султанський лицей (1867 р.), діяло Бюро перекладачів при МЗС. Почало формуватися й нове чиновництво, яке надалі складало середній клас суспільства. Водночас воно не було позбавлене й таких вад старої системи, як корумпованість, відсутність виконавської дисципліни, схильність до nepотизму та фаворитизму.

Становлення законодавчої влади в Османській імперії відбувалося так само довго й складно, як і в Японії, але не шляхом реформування єдиного владного інституту, а через розподіл законодавчих функцій серед новоутворених органів. Це пояснювалося прагненням Махмуда II та його наступників перешкодити обмеженню своєї влади. Якщо в Японії подальша сакралізація особи імператора приводила до посилення історично слабкої імператорської влади, то в Османській імперії, навпаки, поступово дозрівало уявлення про пріоритет закону над султанською волею. Реформи обмежували деспотичну владу султанів, перетворюючи «деспота» на абсолютного монарха, який із часом мусив змиритися і з прагненням реформаторів установити конституційну монархію. Неминучий за таких перетворень процес секуляризації посилював авторитет султана як світського правителя, але при цьому почасти послаблював його роль як халіфа.

Початок процесу розподілу законодавчої та виконавчої влади в Османській імперії можна датувати 24 березня 1838 р. Тоді принесли клятву про чесне виконання своїх обов'язків 5 членів і 2 секретарі заново сформованої Ради з юридичних настанов. У 1840 р. Рада була реорганізована і чисто її членів збільшилося до дев'яти. У 1854 р. як додаток до неї, була створена Вища рада реформ (Вища рада Танзимату), до якої перейшла частина функцій з розробки реформ. У 1861 р. через свою неефективність цей орган був ліквідований, й перетворений на відділ Ради з юридичних настанов. У 1867 р. розпочалася робота над проектом розподілу цієї Ради на Раду юстиції та Держраду, яка й стала попередницею парламенту. Зразком для організації Держради стала Держрада Франції, утворена того ж року Наполеоном III.

Держрада розпочала свою роботу 5 березня 1868 р. під керівництвом Ахмеда Мідхат-паші, прибічника конституційного ладу. Структура та обсяг функцій цього органу свідчили про

вдосконалення законодавчої думки його творців. Рада мала 5 секцій, призначених для розробки законодавства по таких напрямках: внутрішні та військові справи, фінанси і вакфи, карні, цивільні й комерційні правопорушення та судочинство, громадські роботи, торгівля і землеробство, освіта. При цьому закон передбачав невтручання Ради у компетенцію виконавчої влади. Склад визначався указом султана.

У 1838 р. видано указ султана, яким передбачалося покарання за посадові злочини як цивільних чиновників, так і суддів; це означало, що відтепер кадї відповідав за правопорушення перед світським законом. Після проголошення Гюльханейського хатт-і шерифа одним із перших законодавчих актів султана Абдул-Меджида стало прийняття Карного закону 1840 р., який було розроблено та доповнено відповідно Карними законами 1851 і 1858 рр. Вдосконалення карного законодавства здійснювалося шляхом систематизації правопорушень, вилучення з кодексу статей адміністративного та майнового права і питань судочинства. Закон 1858 р. був найбільш наближений до кодексу Наполеона I. У 1850 р. почав діяти Комерційний кодекс. У 1846 р. складена інструкція для чиновників, яка відіграла роль Адміністративного кодексу. Велика реформаторська робота була здійснена в області створення судочинства. Нею передбачалося відокремлення суду і від адміністративної, і від релігійної влади. Права вершити суд були позбавлені голови ремісницьких і торгових корпорацій. Карні справи відтепер розглядалися меджлісами. Однак шаріатський суд продовжував існувати поряд зі світським, і кадї зберігав контроль над світським судочинством. Продовжували діяти й релігійні суди немусульманських конфесій. Специфікою османського судочинства стали «змішані» суди, які розглядали конфлікти між християнами та мусульманами, іноземцями та османськими підданими.

Досить активно відбувалися процеси централізації управління і на місцевому рівні. Зберігався традиційний для держави принцип адміністративно-територіального розподілу, хоча й у цій сфері, як і в Японії, у пошуках оптимальних умов для управління відбувалися непоодинокі зміни кількості провінцій – вілайєтів та їхніх кордонів. Зберігся й традиційний штат основних посадових осіб, який складався з губернатора (валі), казначея (дефтердара) та головного судді (каді). Однак їхні функції видозмінилися: губернатори і голови адміністрації нижчих адміністративно-територіальних одиниць втратили функції військової влади, валі вже не був повновладним господарем території, він був зобов'язаний регулярно звітуватися перед МВС, а дефтердар – перед міністерством фінансів. Він не розпоряджався фінансами. Водночас збільшилися штати провінційної служби, до функцій яких були віднесені організація та контроль служби пошти і телеграфу, місцевої преси та видавничої справи, освіти, дорожньої служби тощо. Таким чином, низка повноважень була передана на рівень провінційної та місцевої адміністрації.

Як і в Японії, організація провінційного управління передбачала існування на всіх її рівнях представницьких органів, частина членів яких була виборною. Створенням представницьких зборів (меджлісів) османська влада прагнула послабити роль традиційних органів самоврядування. Адміністративно-правові основи організації провінційного управління були детально розроблені в законах про вілайєти 1864 та 1871 рр. Отже, там, де модернізаційні реформи реалізовувалися досить повно, їхню серцевину склали законоположення, які змінювали систему управління. Реформування армії, важливою частиною якого був перехід до системи рекрутського набору із обмеженням терміну перебування в армії (в Японії у 1872 – 1873 рр. була введена загальна військова повинність з трирічною службою, в Османській імперії служба тривала 5-7 років), була лише однією із складових процесу модернізації. Все ж армійська реформа, незважаючи на протидію з боку простого народу, мала важливі соціальні та психологічні наслідки. Військова служба перестала бути сферою діяльності привілейованого прошарку суспільства; армія поступово перетворювалася на інструмент державної влади. Престиж військової людини занепадав, але проходження військової служби сприяло вихованню почуття патріотизму.

Не менш суттєві зміни внесли реформи у соціальний лад суспільств Сходу. В Османській імперії Гюльханейський хатт – і шериф 1839 р. проголошував рівність всього населення – « від чабана до візира». Більше того, сам султан визнав верховенство закону над його волею, давши клятву дотримуватися законоположень, проголошених хатт – і шерифом. В Японії 1872 р. було

узаконене існування трьох станів (замість чотирьох станово-статусних груп) та декларована їхня рівність. В Ірані ж рівність підданих була проголошена тільки у 1907 р. під час революції. Згідно із законом 1872 р. в Японії прості люди отримали право мати власні прізвища, носити форменний одяг, їздити верхи на конях. (До речі, Махмуд II ще до проголошення в імперії рівності підданих запровадив у побут напівєвропейський одяг. Цим було започатковано ліквідацію зовнішніх відмінностей людей рідного станового статусу).

Проголошення рівності населення перед законом не означало утвердження соціальної і навіть правової рівності. Воно лише означало, що відтепер над життям підданих рівно панує закон, а не засилля посадових осіб. Саме від часу проголошення рівності османський султан і японський імператор почали активно закликати населення звертатися до судових розглядів на випадок зловживань з боку чиновників. Водночас закони визнавали «природні права та привілеї» різних станів. Але якщо становий розподіл у Японії був чітко виражений, то мусульманське суспільство такої чіткості не знало історично. До того ж в Османській імперії допуск унаслідок реформ християн до державної служби, впровадження рекрутської повинності та обов'язкової світської освіти, а також спонтанні соціально-економічні процеси змінювали конфігурацію суспільства. Так османський Карний кодекс 1851 р., констатує різну карну відповідальність, невизначено розподіляв населення, вже почасти за економічним становищем, на «великих», «малих» та людей – купців і ремісників. Однак і османське і японське законодавство скасовувало статус неповноправного населення: ета – в Японії, рабів – в Османській імперії, яка приєдналася до Міжнародного протоколу про заборону рабства.

Маніфести 1839 і 1856 рр. в Османській імперії надавали особливого значення захисту таких громадянських прав, як безпека особи та майна, повага честі та гідності, відмова властей від необґрунтованих конфіскацій майна посадових осіб. У конфуціанському суспільстві, звичайно, велику роль відіграло зняття заборони на професійну діяльність (так, відповідно до реформ Гуансюя, маньчжурам дозволялося займатися ремеслом і торгівлею).

Поява офіційної та приватної преси, участь виборних членів у роботі місцевих рад, введення загальної світської освіти початкової та середнього ступенів, розвиток книгодруку тощо впливали на атмосферу суспільств, що модернізувалися.

З-поміж економічних реформ варто згадати передусім перетворення в аграрних відносинах. У згаданих вище країнах їх можна назвати значними й водночас обмеженими. Основний зміст: введення або правове оформлення приватної власності на землю. Зрештою права приватних власників, хоча й в обмеженому вигляді, отримали платники податків (райати на Близькому і Середньому Сході та подібні до них прошарки в інших країнах), які до того мали лише права володіння, або права підпорядкованої власності. Держателі тимчасових військових ленів, які відігравали важливу роль в адміністративній і військовій структурі багатьох східних імперій, втратили свої володіння.

В Османській імперії тимарна система була скасована ще за Махмуда II, однак земля, як і раніше, розглядалася як державна (міріє). За законом 1858 р. права власників землі міріє були розширені. (Остаточно приватна власність на землю була визнана лише у 1926 р.).

В Ірані з 1850 р. почав створюватися кадастр земель із закріпленням прав на них індивідуальних власників, а в 1868 р. була офіційно введена приватна власність.

В Японії концентрація землі у приватних руках відбувалася ще за режиму Токугава, однак купівля-продаж була офіційно заборонена й здійснювалася нелегально. Однією із реформ періоду Мейдзі була легалізація приватної власності, хоча спершу вона була обкладена високим податком як джерелом накопичення засобів для індустріалізації. Пізніше уряд змушений був знизити поземельний податок, і приватна власність набула дійсної цінності.

Однак соціальні умови в усіх цих країнах були такими, що буржуазні відносини у сільському господарстві не могли виникнути відразу. Нові власники використовували землю для здачі її в оренду, часто кабальну. Відносини на селі залишалися в основі феодальними. У ХХ ст. довелося проводити ще одну аграрну реформу, щоб вивести сільське господарство з глибокої стагнації.

Модернізаційні реформи, хоча й з різним успіхом, охопили всі сфери життя тільки в Османській імперії та Японії. Програма ж «Ста днів реформ» у Китаї щодо державного управління обмежилася закликами змінити систему екзаменів: скасувати найбільш архаїчні та

далекі від практичних знань предмети та включити екзамени з політичних і економічних дисциплін; дозволити чиновникам усіх рангів, представникам учених та іншим людям вільно подавати прохання імператорові; закрити деякі бездіяльні та непотрібні адміністративні установи при дворі та уряді; скоротити штаби урядових установ; розробляти й публікувати держбюджет та його виконання. Численні пропозиції щодо створення нових учбових закладів у Китаї не передбачали розробки системи освіти та впровадження загального безоплатного навчання на нижчому та середньому ступенях, як це було в Японії та Османській імперії. Висловлювалися численні пропозиції стосовно заохочення промисловості і сільського господарства, але не згадувалося про введення рівності підданих.

Зміст та наслідки проголошення модернізаційних реформ у феодално-бюрократичних державах Сходу свідомо чи в силу історико-логічного розвитку відповідали реформам, здійсненим європейськими монархами в період раннього абсолютизму, розвиненим в епоху «освіченого» абсолютизму та завершеним установленням конституційної монархії. (Йдеться про централізацію управління через впорядкування державного механізму та створення єдиного державного простору шляхом поширення однорідної системи адміністративно-територіального розподілу, складання кадастру земель та впровадження загальної податкової системи, скасування внутрішніх митних зборів тощо – за раннього абсолютизму; проголошення рівності, турботу про безпеку і права підданих, релігійну толерантність, визнання пріоритету закону над волею правителя при збереженні його самодержавної влади – в епоху «освіченого абсолютизму»).

Перший тур реформаторських перетворень Османська імперія здійснила за перші три чверті XIX ст., а потім була змушена повернутися до відновлення конституційного ладу в процесі молодотурецької революції. В Японії ці реформи були проведені за два останні десятиріччя того ж XIX ст. Китай та Іран реалізували свій курс ліберальних реформ лише під час революцій початку XX ст., поєднавши його з проголошенням демократичних свобод.

Колоніальні країни.

Труднощі модернізації державного та суспільного ладу в колоніальних країнах полягали не тільки в опорі відсталого традиційного ладу, а й у прагненні колонізаторів так дозувати ступінь перетворень, щоб не підірвати власну владу. Позиція колоніальної адміністрації була повним аналогом позиції консерваторів – традиціоналістів у незалежних країнах. Але, звичайно, ці дві консервативні сили переслідували різні цілі. Якщо у незалежних країнах реформи в області управління, розбудови сучасної державності стояли на першому місці, то для колонізаторів створення автономної від метрополії державності не було основним завданням. Вони значно більше уваги приділяли економічним перетворенням та питанням освіти.

При аналізі колоніальної політики слід урахувувати, що у метрополіях точилася доволі жорстка боротьба щодо її цілей і методів. Передусім, поряд із прибічниками посилення колоніальної експлуатації завжди були присутніми їхні противники, які співчували колонізованим народам («білі чорномазі», як їх називали в Англії). Крім того, всередині буржуазних верств існував постійний антагонізм спершу між торговцями-монополістами Ост-Індських компаній та іншими підприємцями, які прагнули цю монополію зруйнувати й долучитися до східної торгівлі, а пізніше й між торговим капіталом загалом і промисловцями. У парламентах точилися жорсткі дебати щодо економічної політики у колоніях, системи місцевого управління, системи освіти, системи судочинства, щодо меж зрівняння у правах туземців з європейцями, щодо соціальної опори. Врешті-решт, колоніальна політика переживала різні періоди. В Індії періоди правління віце-королів – консерваторів змінювалися ліберальними режимами. У Нідерландській Ост-Індії наприкінці XIX – на початку XX ст. був проголошений «етичний курс» колоніальних властей. У французькому Індокитаї певний час проводилася політика «морального завоювання».

Цікавим є й те, що серйозні протиріччя щодо колоніальних проблем спостерігалися між владою у метрополії та у колоніях. Власті метрополії, зазвичай, займали найбільш ліберальну позицію; чиновники колонії були більш реакційними, причому чиновники на місцях були налаштовані найбільш нетолерантно стосовно туземців. Інколи виникав прямий саботаж розпоряджень урядів і парламентів метрополій. Нарешті, європейці, котрі проживали у

колоніях (плантатори, підприємці, військові), не вважали за необхідне приховувати своє зневажливе ставлення до місцевого населення.

Звичайно, політика кожної з колоніальних держав мала свої особливості. Все ж спробуємо виокремити деякі загальні риси реформ у колоніях.

Для всіх колонізаторів одним із найважливіших питань було питання про власність на землю. Найбільш послідовними прибічниками приватної власності серед інших колонізаторів показали себе англійці в Індії і на Цейлоні. Після перших незграбних спроб зберегти стару систему оподаткування, лише змінивши собою колишню владу падишаха і навабів, спроб, які призвели до багатомільйонних жертв серед індійського народу, англійці запровадили у різних частинах своїх володінь три системи землевласності та оподаткування. При цьому вони спиралися на мінливі уявлення щодо того, хто повинен бути власником, а отже платником податку, і як забезпечити піднесення господарства та збільшення надходжень від податків. У Східній Індії власниками були оголошені великі землевласники, податок з яких був зафіксований «навечно» і внаслідок падіння ціни срібла став швидко зменшуватися. У Північній Індії власниками стали більш дрібні власники, об'єднані в общини, податок з яких був зафіксований на 30 років. Однак пізніше з політичних міркувань англійці не наважилися серйозно збільшувати цей податок, і він також став незначним. У Південній Індії земля була надана райятам, які вважалися селянами, але насправді значна їх частина також була землевласниками поміщицького типу. Для них був установлений найвищий податок, але пізніше його довелося зменшувати.

Англійці були догматично впевнені у благодійності приватної власності для розвитку сільського господарства. Однак унаслідок їхніх заходів земля опинилася у руках прошарку, нездатного розвивати виробництво, феодального за своєю ментальністю. Після сипайського повстання аграрна політика англійців змінилася. Вони почали приймати закони, які захищали орендарів від всевладдя поміщиків. Приватна земельна власність, практично вже не обмежена «згори» (високим податком), почала обмежуватися «знизу» - шляхом фіксування ренти з орендарів. Однак колонізаторам так і не вдалося створити в Індії прошарок сільських хазяїв, зацікавлених у розвитку виробництва. Англійці ставили перед собою три завдання: 1) створити умови для розвитку сільського господарства, що повинно було забезпечити їх необхідними товарами та розширити податкову базу; 2) зберегти високий земельний податок, який повинен був забезпечити їхні фінансові потреби; 3) створити собі в Індії соціальну опору. Перші два завдання не були вирішені, а третє здійснилося. Клас поміщиків став вірною опорою колоніального режиму. Однак пізніше із середовища цих поміщиків вийшли перші індійські інтелігенти, опозиціонери влади, лідери майбутнього національно-визвольного руху.

На Цейлоні перші колонізатори (португальці та голландці) намагалися використати ресурси острова, залишаючи незмінною систему відносин влади і підданих. Того ж курсу дотримувалися й англійці впродовж перших десятиріч свого панування. Лише у 1833 р. було скасовано обов'язок безоплатної праці на уряд (раджакарія), введена приватна власність на землю і дозволено вільний продаж казенних та всіх інших земель.

Голландці на Яві впродовж усього періоду свого панування були зорієнтовані на торгівлю тропічними продуктами. Перед ними стояло питання, як забезпечити надійне надходження мускатного горіха, гвоздики, кави, тростинного цукру, індиго і бавовника. Був період у їхній колоніальній політиці (1816 – 1830), коли вони, як англійці в Індії, великі надії покладали на введення приватної власності. Буржуазна догма полягає у тому, що господар землі неодмінно прагне збільшити свій прибуток і тому буде вирощувати на своїй ділянці найбільш вигідні культури. Однак яванські селяни, отримавши права на землю, не поспішали вирощувати потрібні колонізаторам товарні культури, а розширювали посіви рису. У 1830 р. голландці повернулися від методів приватного капіталу до державно-кріпосницької експлуатації. Була введена т.зв. система культур (тобто примусових культур), відповідно до якої селяни були зобов'язані відводити визначену частину своєї землі під потрібні колонізаторам культури – цукрову тростину, індиго, кавове дерево, чайний кущ, тютюн, перець, коричне дерево, бавовник, олійну пальму, хінне дерево. Крім того, селяни приписувалися до фабрик по переробці врожаю цих культур. Система виявилася «вдалою»: прибутки колонії зросли й стали суттєвою частиною нідерландського державного бюджету.

Лише у 1870-х рр. «систему культур» було скасовано і яванські селяни стали повноправними власниками.

Система управління у колоніях повинна була поєднувати безумовну необмежену владу колонізаторів з певним залученням до управління місцевого населення. Не можна стверджувати, що колоніалізм залишив незалежним пізніше країнам навички сучасних форм правління у вищих ешелонах влади. Найбільш демократичні країни, а саме Англія та Франція, будували свою верховну владу в колоніях на авторитарних засадах. Незважаючи на елементи колективного управління (ради вищих посадових осіб при губернаторах та генерал-губернаторах) і певну систему контролю над діяльністю колоніальної адміністрації з боку парламентів та урядів метрополій, влада губернаторів практично була одноосібною. Органи, що відповідали поняттю «уряд», у більшості колоній були створені тільки у ХХ ст. Місцеві жителі до них не входили.

На більш низьких ступенях виконавчої влади колонізатори не могли обійтися без допомоги місцевих кадрів. Англія, наприклад, не могла б утримати індійську імперію у своїх руках власними силами. У 1837 р. в Індії було всього 41 тис. англійців, з них 37 тис. – військовослужбовці. Цивільних чиновників було всього біля тисячі. Ще біля 3 тис. – неслужилих англійців. Вони могли розраховувати на допомогу 30 000 «євразійців», тобто нащадків від змішаних шлюбів англійців та індійських жінок. У 1861 р. в Індії знаходилося англійців: 84 083 військових, 22 556 цивільних осіб, 19 306 жінок. Зрозуміло, що колоніальний апарат на рівні області (дистрикту) і району (тахсилу, талука) складався переважно з індійців. Проблема полягала в тому, як зацікавити індійців служити англійцям, не допускаючи перших до високих посад.

У Акті про управління Індією 1793 р. наголошувалося, що особи, котрі не перебувають на службі в Ост-Індській компанії, не повинні обіймати посад із оплатою понад 500 ф. ст. на рік. У законі 1833 р. це обмеження було скасоване, більш того, стверджувалося, що при призначенні на посади не повинно бути жодної дискримінації за расовим або релігійним принципом. Така сама обіцянка залучати до управління всіх, незважаючи на релігію і расу, містилася у Прокламації королеви Вікторії 1858 р.

У 1853 р. було прийняте рішення про створення Індійської цивільної служби, тобто про набір на адміністративні посади в Індії тільки тих, хто складе відповідні іспити.

Йшлося про те, що іспити має можливість скласти будь-хто, зокрема і індієць. Але іспити потрібно було складати у Лондоні, англійською, звичайно, мовою і віком до 23 років. У 1876 р. граничний вік для складання іспитів був знижений до 19 років. Іспити розпочалися лише у 1858 р. Індійські освічені кола, яких на той час уже було досить багато, зажадали збільшення граничного віку до 23 років та дозволу складати іспити в Індії. Вік було збільшено тільки у 1889 р., а іспити в Індії почали прийматися у 1922 р.

Спершу індійців у системі цивільної служби було вкрай мало. Але поступово вони почали складати помітний відсоток на всіх поверхах адміністрації.

У провінційних управах за цей період відсоток індійців збільшився досить суттєво. Водночас вище чиновництво – як англійці, так само й індійці – залишалося найбільш консервативною силою в структурі влади.

Опорою режиму була армія, що складалася з англійських частин і полків, набраних із індійців (сипаїв). На відміну від незалежних країн, у колоніях не могло бути загальної військової повинності, тому армія не могла стати фактором національної єдності. Англійці набирали сипаїв із каст і конфесій, які вважалися «войовничими». Після повстання сипаїв англійці кардинально змінили своє ставлення до цієї армії (наприклад, були заборонені фізичні покарання).

Реформи Кольбука-Камерона 1833 р. на Цейлоні поклали початок формуванню там сучасної державності: модернізація апарату управління, у якому була скорочена кількість англійських чиновників, активніше залучалися цейлонці, у тому числі з нижчих каст; при губернаторі створено Виконавчу раду з шести чиновників та Законодавчу раду з дорадчими функціями з 15 осіб. Вона складалася з 9 вищих посадових осіб-англійців і 6 представників від різних груп населення, призначуваних губернатором. Із них троє представляли англійську общину, і по одному – сингалів, тамілів і бюргерів (так називали нащадків від змішаних шлюбів

голландців і місцевих жінок). Цейлон був розподілений на п'ять провінцій, останні – на дистрикти, система управління стала одноманітною.

Законодавчі органи в колоніях з'явилися не раніше, ніж у незалежних країнах, а нерідко вирізнялися декоративністю та безсиллям.

Так, в Індії за законом 1861 р. при губернаторах і генерал-губернаторі були створені «Індійські ради», але їхні функції були вкрай обмежені. Вони не мали права обговорювати рішення уряду, не контролювали фінанси і навіть не мали права інтерпеляції, тобто права формулювати запити, відповіді на які могли б обговорюватися. Половина членів рад повинна була бути не чиновниками. «Декілька місць», говорилося в законі, повинні надаватися «високопоставленим туземцям». У 1862 р. до Ради при віце-королі були призначені три індійці, які не мали адміністративних посад.

У 1892 р. під впливом петицій ІНК уряд Індії прийняв новий закон про Індійські ради. Кількість нечиновних членів рад збільшилася. Всі вони призначалися, але, якщо були вакансії, їх могли займати представники муніципалітетів та дистриктних управлінь (органи самоврядування). Це було слабким паростком принципу виборності членів рад. Права рад були розширені. Відтепер вони могли висловлювати власну думку про бюджет, хоча й не голосували по ньому, і подавати запити уряду.

У 1909 р. реформи Морлі-Мінто запровадили принцип виборності частини членів рад, розширили їхній склад і функції. Пізніше впродовж міжвоєнного періоду були проведені реформи, які розширили можливості контролю законодавчих органів над виконавчою владою – але тільки на рівні провінцій. Центральна влада залишилася по суті авторитарною до 1947 р., тобто до здобуття незалежності.

Упродовж тривалого часу не мала навіть бутафорських законодавчих органів Нідерландська Ост-Індія (Індонезія). Лише в 1916 р. нідерландський парламент прийняв закон про створення в Індонезії дорадчого органа – фолькскраад.

Мабуть, найбільш помітну роль для подальшого розвитку колоніальних країн відіграло впровадження в період колоніалізму принципів європейського права і судочинства. Так, в Індії після повстання сипаїв були розроблені й прийняті Цивільний процесуальний кодекс, Індійський карний кодекс, Карно-процесуальний кодекс, Закон про успадкування, Закон про договори, Закон про докази, Закон про цінні папери, Закон про передачу власності, Закон про довірчу власність. Були розроблені також закони про успадкування та шлюб окремо для індусів та мусульман.

У 1861 р. відповідно до судової реформи, яка об'єднала суди двох типів в один, у кожному президентстві був створений єдиний Верховний суд. Але на практиці судді-індійці могли судити тільки місцевих жителів, а європейці, якщо вчиняли злочин, піддавалися суду на чолі з європейцем.

За лорда Дж. Ріппона, у 1880-1884 рр., був прийнятий законопроект судді К.П.Ільберта, який майже повністю зрівняв права всіх громадян у суді. Звичайно, зберігалось привілейоване становище європейців у судах, але загальний принцип рівності сторін незалежно від раси більш-менш дотримувався.

Низка законів, які впроваджувалися колонізаторами, були недемократичні. Однак, порівнюючи колоніальні країни з доколоніальними, можна констатувати, що автократичні колоніальні режими певною мірою були правовими. Влада діяла в межах законів, якими б недосконалыми вони не були і як би на практиці ці закони не порушувалися чужоземними правителями.

Значення принципів європейського судочинства полягало не в тому, що закони неухильно дотримувалися, а в тому, що вони засвоювалися місцевою політичною елітою та слугували їй основою для висування вимог рівності й демократизації всієї структури управління.

Важливе значення мало також впровадження системи освіти європейського типу в колоніях (в Індії – 1835 р.; на Цейлоні – 1833 р.). Серйозною новацією в колоніях була поява преси, в т.ч. місцевими мовами, і обмеженої свободи слова.

Наслідком усіх цих перетворень були соціальні зміни, як бажані, так і не бажані для колонізаторів. З'явилася інтелігенція (з поміщицьких кіл) – юристи, чиновники, бізнес-еліта з колишніх маргінальних верств. Однак основи традиційної соціальної ієрархії залишалися

незмінними. Наприклад, в Індії кастова система змогла пристосуватися до економічних та інших змін. Парадоксально, але кастова система, значно ослаблена в Могольський період, отримала новий імпульс до розвитку. Переписи населення вперше дали людям уявлення про кількість «своїх». Нові засоби транспорту та зв'язку створили можливість для створення кастових асоціацій і об'єднань. Ідеї рівності сприймалися як обґрунтування боротьби за зміну статусу каст у кастовій системі.

Тонкий шар почасті європеїзованої еліти, готової очолити процес модернізації, все ж чисельно переважав потреби у ній. Її потенціал не використовувався. Зростаюче безробіття серед освічених людей посилювало почуття невдоволеності інтелектуалів своїм громадянським і політичним становищем. Це дало імпульс до розгортання національно-визвольного руху.

Отже, модернізація державного ладу і соціальних відносин у країнах Сходу розпочалася в ХІХ ст. Вона проходила примусово: внаслідок прямого впливу колонізаторів у колоніальних країнах і при опосередкованому тиску того ж колоніалізму – в країнах, які частково зберегли свою незалежність. Вона здійснювалася з величезними труднощами, зазнавала поразок і відступів, викликала могутні хвилі традиціоналізму та реакції. Завдання модернізації східних суспільств не були вирішені фактично в жодній із країн. Навіть Японія, якій удалося провести низку реформ, змушена була у ХХ ст. пройти ще один тур модернізації державного ладу та соціальних відносин, що можна порівняти з революцією. Всі країни Сходу в ХХ ст. опинилися перед необхідністю вирішення проблем, пов'язаних із їхнім входженням на рівних у сучасний світ.

Питання і завдання до лекції

1. Визначте типологію державного ладу країн Сходу на межі ХУІІІ і ХІХ ст.
2. Проаналізуйте три періоди колоніальної експансії та нанесіть на контурну карту колоніальні загарбання європейських держав в Азії та Африці.
3. Назвіть країни Сходу, в яких були здійснені політичні реформи, які можна вважати пренатальною модернізацією.

Література

1. Аносова Л. А., Яскина Г. С. Вьетнам. Истории, политика, экономика. – М. : Наука, 2000.
2. Архипов В.Я. Экономическое развитие Индонезии в колониальный период // Вопросы истории. – 1970. – № 6. – С. 63 – 72.
3. Бандиленко Г. Г. , Гневушева Е. И. , Деопик Д. В. История Индонезии : В 2 ч. – М. : Наука, 1992.
4. Берзин Э.О. История Таиланда ; (Краткий очерк). – М. : Наука, 1973.
5. Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия и экспансия Запада в XVIII века. – М. : Наука, 1987.
6. Бектемирова Н. Н. Монархия в политической культуре кхмеров // Политическая культура стран Азии и Африки. – М. : Наука, 1996.
7. Бог – человек – общество в традиционных культурах Востока. – М. : Наука, 1993.
8. Вьетнамская философия нового и новейшего времени. Материалы и исследования. – М.: Наука, 1990.
9. Гожева Н. А. , Сорокина Г. М. , Шустова Т. Е. Искусство Индокитая. – М. : Наука, 1991.
10. Другов А. Ю. Политическая власть и эволюция политической системы Индонезии. – М.: Наука, 1989.
11. Захаров А.О. Коллективное действие на древней Яве по данным эпиграфики//Восток.– 2011.–№4.–С.5–12.
12. Зика Д. В стране белого слона. – М. : Наука, 1985.
13. Иванова Е. В. Очерки культуры тайцев Таиланда. – М. : Восточ. лит., 1996.
14. История Вьетнама / Пер. с вьет. – М. : Наука, 1983
15. История Вьетнама: В 2ч. – М. : Изд – во МГУ, 1995.
16. История Индонезии: Учебник / Бандиленко Г. Г. И др. – М. : Изд – во МГУ, 1992.
17. История Кампучии : Краткий очерк. – М. : Наука, 1981.
18. Источниковедение и историография стран Юго-Восточной Азии. – М. : Наука, 1971.
19. Итс Р. А. Этническая история Юго-Восточной Азии. – Ленинград , 1972.

20. Корнев В. И. Тайский буддизм. – М. : Наука, 1973.
21. Косиков И. Т. Этнические процессы в Кампучии. – М. : Наука, 1988.
22. Конева А. И. Ислам в Юго-Восточной Азии : проблемы современной идейной эволюции. – М. : Наука, 1981.
23. Корнев В. И. Буддизм и общество в странах Южной и Юго – Восточной Азии. – М. : Наука, 1987.
24. Корнев В. И. Буддизм и его роль в общественной жизни стран Азии. – М. : Наука, 1983.
25. Левонтова Ю. О. История Филиппин: Краткий очерк. – М. : Наука, 1979.
26. Лоссовський І. Події, що 500 років тому змінили історію Південно-Східної Азії//Зовнішні справи.–2011.–№7–8.– С.42–46.
27. Малайцы: этногенез , государственность, традиционная культура. – М. : Наука, 1991.
28. Миго А. Кхмеры: История Камбоджи с древнейших времен / Пер. с франц. – М. : Наука, 1973.
29. Можейко И. В. , Узянов А. Н. История Бирмы : (Краткий очерк). – М. : Наука, 1973.
30. Морев Л.Н.Христианство и буддизм в Лаосе//Восток.–2010.–№1.–С.39–48
31. Новая история Вьетнама / С. А. Мхитрян и др. – М. : Наука, 1980.
32. Огнетов И.А. Славная страница борьбы Вьетнама за независимость: (О восстании Тэйшонов 1771–1802 гг.: Исторический очерк // Вопросы истории. – 1976. – №2. – С.99-112.
33. Ожегов С.С., Проскурякова Т.С. Хоанг Дао Кинь. Архитектура Индокитая. – М. : Наука, 1988.
34. Осипов Ю. М. Литература Индокитая. – Ленинград , 1980.
35. Подберезский И.В. Католическая церковь на Филиппинах. – М. : Наука, 1988.
36. Прокофьев О. Искусство Юго-Восточной Азии : III в. до н. э. – XVIII в. н.э.
37. Ребрикова Н. В. Очерки новой истории Таиланда (1768 – 1917). – М. : Наука, 1966.
38. Ребрикова Н. В. Таиланд: Социально-экономическая история (XIII – XVIII вв.). – М. : Наука, 1977.
39. Рыбакова Н. И. Искусство Камбоджи. – М. – Наука, 1977.
40. Сикорский В. В. Индонезийская литература. – М. : Изд. Восточ. лит. , 1965.
41. Старостин Б. С. Старостина Ю. П. Буддийская цивилизация // Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. Сост. Ерасов Б. С. – М. : Наука, 1998.
42. Традиционный мир Юго-Восточной Азии. – М. : Наука, 1991.
43. Тюрин В.А. История Малайзии: Краткий очерк. – М.: Наука, 1980.
44. Тюрин В. А. История Индонезии. – М. : Наука, 2004.
45. Холл Д. Дж. История Юго-Восточной Азии / Пер. с англ. М. : Наука, 1956.
46. Чешков М.А. Очерк истории феодального Вьетнама: (По материалам вьетнамских хроник XVIII – XIX вв.). – М., 1966.
47. Чеснов Я. В. Историческая этнография стран Индокитая. – М. : Наука, 1976.
48. Чукина Н. П. Искусство Индонезии. – М. : Наука, 1991.
49. Шергін С. Три різних країни однієї Азії//Зовнішні справи.–2011.№4.–С.16–21. (В'єтнам,Сінгапур,Бруней).
50. Юго-Восточная Азия в мировой истории / Под ред.. С. Н. Ростовського и др. – М. : Наука, 1917.
51. Юго-Восточная Азия. Идеология и религия. – М. : Наука, 2001.

Лекція 5.

Країни Середнього та Арабського Сходу в Новий час

1. Структурна криза Османської імперії наприкінці XVIII ст., «Східне питання».
2. Ранні військово-політичні реформи Селіма III і Махмуда II: зміст та наслідки.
3. Танзимат: внутрішні та зовнішні передумови, сутність, наслідки.
4. Утвердження на іранському престолі династії Каджарів. Особливості політичної структури каджарського Ірану.
5. Вплив ісламу на економічне і духовне життя Ірану, місце та роль шиїтського духовенства.
6. Міжнародне становище Ірану наприкінці XVIII – у 70-х роках XIX ст. Проникнення іноземного капіталу в Іран та його наслідки.

Наприкінці XVIII ст. держава турок-османів втратила свою колишню військово-політичну могутність. Імперія переживала глибоку системну кризу: соціальні та державні інститути, які впродовж століть забезпечували стабільність влади султанів, все більше й більше гальмували розвиток країни в умовах нового часу.

Причини та прояви кризи:

- втрата державою Османів свого значення центру світової торгівлі; військові поразки (половину часу між 1450 і 1918рр. османи провели у стані безперервної війни);

- помітне посилення значення норм шариата у державних справах, особливо у сфері законодавства. У XVIII – XIX ст. фетва шейх уль-іслама вже була необхідна для прийняття будь-якого рішення султана і його уряду. Потужний вплив мусульманського духовенства визначався також його роллю в економічному житті як держателів вакфів (вакуфні землі в цей період складали приблизно третину всіх оброблюваних земель). Улеми виступали проти будь-яких новацій, були опорою консервативних сил, обстоювали ідею єдності релігії та політики, ідею священної війни проти невірних;

- існуюча міллетна система допомогла зберегтися нетурецьким народам імперії, не втратити своєї самобутності, культури, мови. Водночас це не зміцнювало імперію, а, навпаки, робило її вразливою, особливо в період росту національної самосвідомості окремих народностей. Створення міллетної системи було результатом відмови ісламської держави від проведення всередині країни політики ісламізації. Слід зауважити, що ісламізація відбувалася, але політики ісламізації не було. Імперія була зацікавлена у збереженні своїх немусульманських підданих, основних платників податків, «казни падишаха» як називали їх османські джерела.

В умовах ослаблення імперії та активного втручання у т.зв. Східне питання європейської дипломатії відносини між ісламом та християнством погіршилися;

- європейське втручання, спроби великих держав диктувати свою волю, прагнення християнських народів до незалежності та підтримка (а інколи й штучна провокація) національно-визвольних рухів ззовні; етнічний регіоналізм;

- еволюція військово-демократичних структур у деспотію східного типу; наростання релігійного (ісламського) фанатизму і національної нетерпимості; чиновницький бюрократизм, корупція, засилля намісників (сепаратизм, ігнорування інтересів нетурецького населення периферії; непотизм, тенденція до спадкової передачі посад; порушення службової ієрархії);

- поступове розмивання меж між повноправним та низькостатусним населенням (так, християни різних конфесій та євреї завдяки своєму багатству та зв'язкам із європейцями почали відігравати важливу, хоча й закулісну роль у державному управлінні);

- різке падіння дієздатності апарату державної влади; відсталість османських політичних інститутів; зміни функціональної спрямованості дій державного механізму (посилення інтересу представників державної адміністрації до власного збагачення і посилення податкового та інших форм тиску); недостатня (або й відсутня) увага регулюванню господарського життя, діяльності у соціальній сфері, зусиллям щодо реалізації зовнішньополітичного курсу, заохочення діячів культури та мистецтва; сформована на кінець XVIII ст. система управління

виявилася складною й доволі суперечливою: активність периферії невдало поєднувалася з бюрократичними засадами, які могли спиратися на сильну центральну владу;

- незначні результати реформ епохи «ляля деврі» («епохи тюльпанів»);

- неефективна (а то й неадекватна) реакція Порти на нові тенденції у світовій політиці. Султанські міністри, як і раніше, у зовнішній політиці спиралися на категорії релігійної свідомості (мусульманський світ – християнська Європа);

- деградація традиційної економіки; односторонній розвиток меркантильної економіки (розвиток товарно-грошових відносин); нерівномірність соціально-економічного розвитку Османської імперії;

- тривале протистояння із Заходом та внутрішня ізоляція османського суспільства; запізніле, поступове відкриття цивілізаційних кордонів (зміни у культурно-історичній свідомості);

- поглиблення відставання інституціональної системи від розвитку соціально-економічних відносин (остаточний розклад сипахійської системи та одночасне утвердження провідної ролі великого приватного землеволодіння); розвиток невеликих товарних господарств; певний прогрес продуктивних сил у землеробстві; підвищення загальних обсягів сільськогосподарського виробництва; зміцнення аянів та посилення їхньої ролі у розвитку приватизаційних тенденцій;

- нові явища у житті торгово-ремісничого населення, передусім його зближення з яничарським корпусом (тенденції до формування більш широкої соціальної спільноти, яка вирізнялася не тільки певними матеріальними можливостями, а й певними правами (для діяльності її членів характерним було, по-перше, усвідомлення деяких спільних інтересів, пов'язаних із стилем життя у містах та відносинами з центральною владою; по-друге, вони почали вирізнятися більшою опозиційністю щодо держави, що проявлялося у прагненні змусити султанський уряд повернутися до попереднього курсу покровительства по відношенню до міст і водночас в активній протидії заходам, які утискали інтереси міських жителів).

На середину XVIII ст. військова слабкість Османської імперії стала настільки помітною, що в європейських столицях почалося обговорення питання про повне вигнання турок з Балкан та розподіл «османської спадщини». Ініціатором цих планів виступила Катерина II. Занепокоєні військовими успіхами Росії та можливостями її виходу до Середземного моря, Англія, Франція та інші європейські держави виступили проти проєктів Катерини, заявляючи про свою готовність захищати «цілісність і недоторканість» Османської імперії. За цих умов зовнішня політика Порти почала втрачати самостійність. Боротьба між християнськими державами Європи за право визначати майбутнє імперії та окремих її територій була покладена в основу т.зв. Східного питання, яке з кінця XVIII ст. набуло дуже важливого значення у міжнародних відносинах. Важливою складовою Східного питання була національно-визвольна боротьба нетурецьких народів імперії. Ще одним компонентом цього питання була проблема модернізації Османської імперії, насамперед її армії, оскільки війни другої половини XVIII ст. переконливо показали її відсталість з точки зору організації, рівня матеріально-технічного оснащення та стану військових знань.

Східне питання у своєму розвитку пройшло декілька етапів (у Новий час):

- I етап: 1774 р. (Кучук-Кайнарджийський мирний договір) – 1840-1841рр. (Лондонська угода союзних держав і Туреччини, про підтримання цілісності Османської імперії (політика статус-кво) та конвенція, за якою західні держави визнавали Дарданелли і Босфор виключно турецькими водами, закритими для проходу іноземних військових кораблів, тобто конвенція скасувала всі права Росії, які вона здобула щодо проток унаслідок попередніх війн та угод із Туреччиною. Відтоді особливо загострилося питання стратегічно важливих Чорноморських проток, які гарантували панування у Середземномор'ї, і ця проблема стала чи не важливішою від питання самого Чорноморського басейну;

- II етап: 1841р. (Лондонські угоди) – 1853 (до початку Кримської війни). На цьому етапі відбувається активізація проникнення іноземного капіталу в Туреччину, насамперед англійського, адже після приборкання єгипетського паші Мухаммеда Алі Англія позбулася перешкод на шляху до Єгипту, послабила позиції Франції на Близькому Сході, позиції Росії у протоках, отримала визначальний вплив на політику Османської імперії (маючи при цьому

торговий договір із нею 1838р.). Отже, на цьому етапі виникають передумови для майбутнього конфлікту, підґрунтям якого була боротьба західних держав за панування на Близькому Сході та політичний і економічний вплив у Туреччині. Велика Британія мала на меті повний контроль над Туреччиною та усунення Росії з політичної арени, Францію так само непокоїло посилення Росії, Австрія і Прусія, врешті-решт, теж підтримали Париж і Лондон. Миколу I хвилювала внутрішня нестабільність Османської імперії і те, що Велика Британія зможе стати хазяйкою на всьому Близькому Сході, якщо Порта розпадеться, Туреччині важливо було позбавитися від Росії як конкурента;

- III етап: Кримська війна 1853-1856 рр. – Берлінський конгрес 1878р. В основі Кримської війни лежало відоме Східне питання, а саме: боротьба Росії, Англії, Франції та інших європейських держав за Близький Схід. Результатом закінчення війни, у якій перемогли західні союзники Туреччини, стало підписання 30 березня 1856 року Паризької угоди, відповідно до якої Росія втрачала Південну Бессарабію, була змушена погодитися на скорочення чорноморського флоту і позбавлялася права споруджувати на Чорноморському узбережжі арсенали і верфі. В угоді містилося положення про нейтралізацію Чорного моря, відкритість його для торгових кораблів та закритість для військових. Була підтверджена конвенція 1841 р. про закритість проток Босфор і Дарданелли для військових кораблів.

Під тиском західних держав умови Паризького трактату було переглянуто на міжнародній конференції у Лондоні в 1871р., на якій Туреччиною, Росією, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Англією, Італією та Францією була підписана конвенція, яка скасовувала заборону Росії мати свій військовий флот на Чорному морі, але не надавала її військовим кораблям право проходу Чорноморськими протоками. Стаття II конвенції гарантувала право султана дозволяти прохід через протоки кораблям дружніх держав, залишаючи це на розсуд Порти. Під дружніми державами розумілися противники Росії у Кримській війні, отже, західні країни, у першу чергу, Англія та Франція, які використали підписання Лондонської конвенції для того, щоб не дозволити Росії посилити свої позиції у Чорноморському та Середземноморському регіонах. Питання проток розглядалося і на Берлінському конгресі 1877р. Тоді всі учасники погодилися зі збереженням їхнього статус-кво;

IV етап: російсько-турецька війна 1877-1878 рр. – Перша світова війна. Найважливіші події: Сан-Стефанський російсько-турецький мирний договір (3 березня 1878р.), який визнавав незалежність Сербії, Чорногорії та Румунії, встановив для Болгарії статус автономного князівства. Порта взяла на себе зобов'язання провести реформи у Боснії і Герцеговині. Росія повернула землі Південної Бессарабії, втрачені нею за умовами Паризького договору 1856р. Сан-Стефанський договір закріпив владу Росії в Ардагані, Баязиді, Батумі і Карсі.

Військові та дипломатичні успіхи Росії викликали активну протидію з боку європейських держав, які були занепокоєні посиленням Росії на Балканах і Близькому Сході. Тому вони зініціювали у 1878р. проведення Берлінського конгресу. Готуючись до нього, Англія уклала таємний договір із Османською імперією, спрямований проти Росії. Берлінський трактат 1878 р. змінив, не в інтересах Росії та слов'янських народів Балкан, положення Сан-Стефанського договору. Хоча Берлінський трактат підтвердив незалежність Румунії, Сербії та Чорногорії, кордони Чорногорії були зменшені; Австро-Угорщина набула право окупувати Боснію і Герцеговину, Болгарія була розподілена: північна її частина оголошена васальним князівством, а південна, під назвою Східна Румелія, знову поставлена під владу султана, щоправда за умови управління нею генерал-губернатора із християн. З азійських здобутків за Росією залишалися Батум, Ардаган і Карс. Порта зобов'язалася провести реформи в областях країни, населених вірменами. В цілому Берлінський конгрес був перемогою противників Росії. Після конгресу домінуючий вплив в Османській імперії і на Балканах отримали Англія і Австро-Угорщина. Все ж західним державам не вдалося повністю ліквідувати важливі для історичної долі балканських народів результати війни 1877-1878 рр. На Балканах виникли значно більш сприятливі умови для соціального і національного прогресу. В Османській імперії встановився авторитарний режим («зулум») Абдул Хаміда II, а сама країна невпинно перетворювалася в напівколонію західних держав.

Наприкінці XIX ст. в Османській імперії значно зріс політико-економічний вплив Німеччини. Султан і Порта у зовнішній політиці почали відверто орієнтуватися на Німеччину. Турецька армія була поставлена під контроль німецьких інструкторів.

За правління молодотурок розпад імперії продовжився. Незалежність проголосила Болгарія (1908р.). Австро-Угорщина анексувала Боснію і Герцеговину (1908 р.). Унаслідок Триполітанської війни (італо-турецької, 1911-1912 рр.) Італія захопила Лівію. У 1912 р. проти Туреччини за посередництва Росії виступили Болгарія, Сербія, Греція, Чорногорія. За результатами балканських війн (1912-1913 рр.) Туреччина втратила всі свої європейські володіння, крім Стамбула (за умовами підписаного у травні 1913р. Лондонського миру). Всі колишні території Османської імперії у Європі були розподілені між країнами-переможцями. Албанія стала самостійним князівством. Подальша боротьба між країнами-союзницями (друга балканська війна (1913р.) дозволила молодотуркам відновити владу Туреччини над Едірне. Водночас становище на Балканах – «пороховій бочці Європи» - залишалося нестійким, що, зрештою, спричинило липневу кризу 1914 р. та початок Першої світової війни. У 1914р. Османська імперія вступила у Першу світову війну на боці Німецького блоку.

Процес модернізації Туреччини і формування стійкої модернізованої системи тривав понад двісті років. Рух турецького суспільства від середньовіччя до сучасності відбувся в руслі його взаємодії з колонізаторським Заходом, який за умов світового капіталістичного ринку насильно нав'язував Туреччині характер її функціонування, й, відповідно, специфічні соціоекономічні структури, внутрішньосистемні регулятори і темпи модернізації.

Перший етап модернізації турецького суспільства припадає на останні десятиріччя XVIII – середину XIX століття. Його можна схарактеризувати як «пренатальну (внутрішньоутробну) стадію» модернізації, коли місцева еліта вочевидь усвідомила відставання її суспільства, насамперед на військовому рівні. Саме тоді виникають перші відчуття власної цивілізаційної неповноцінності, й погляди османської еліти звертаються на країни Заходу.

Негативними були й наслідки змін у політичній системі османської держави, які характеризувалися еволюцією військово-демократичних структур у деспотію східного типу. В імперії наростав релігійний (ісламський) фанатизм і національна нетерпимість, чиновницький бюрократизм, корупція, засилля намісників.

Добре усвідомлюючи небезпеку негативних чинників, турки-османи наприкінці XVII – на початку XVIII століття вжили заходів на їх нейтралізацію. Були віднайдені альтернативні джерела фінансування держави, які дозволяли компенсувати втрату прибутків від торгівлі (посилення податкового тиску, іноземні позики, розвиток національної промисловості, надання пільг іноземному капіталові тощо). Водночас ці реформи можна назвати впорядкованою стагнацією, а не усвідомленим кроком модернізації країни. Тому вони не стали основою для відродження османського суспільства.

На початку XVIII століття відбуваються певні зрушення у внутрішній і зовнішній політиці Порти. В «епоху тюльпанів» (ляля деврі, 1718 – 1730 роки) зростає інтерес до військового досвіду Європи. У 1727 році відкрита перша турецька типографія, з'являються різні проекти щодо створення військових навчальних закладів, розвитку мануфактур і заохочення наук. Столична знать почала захоплюватися європейською модою, архітектурою, вирощуванням завезених із Голландії тюльпанів. Крах політики великого візира Ібрагіма-паші пов'язаний із стамбульським повстанням яничарів.

Все ж спроби «європеїзації» поновлюються у 1730-х роках. Був створений корпус бомбардирів і започаткована військово-інженерна школа. Впродовж 1770 – 1780-х років інтерес до перетворень відроджується з новою силою. Характерно, що він базувався на основі нових відносин з іноземними державами: від протистояння з християнською Європою до балансування на суперечностях великих держав у руслі розвитку «східного питання». Велика Порта докладно зусиль щодо вивчення європейської дипломатії, започатковує регулярні посольства в європейських країнах. Ці заходи можна вважати першою прогалиною у турецькій залізній завісі.

Подальша модернізація країни гальмувалася збереженням старих категорій релігійної свідомості (протиставлення: мусульманський світ – християнська Європа), носії якої все ще зберігали сильні позиції в обстоюванні ідеї відкритої боротьби з «невірними».

У XVIII столітті Османська імперія опинилася у стані структурної кризи, яка найбільше вразила соціально-політичну систему країни. Інституціональна основа держави Великого Турка відставала від розвитку соціально-економічних відносин і гальмувала суспільне виробництво. На межі XVIII і XIX століть у Туреччині розпочалися реформи «Нізамі джедид» («Новий порядок»). Їх метою була ліквідація відсталості від європейських країн у державних і, особливо, військових справах. Представники феодальної бюрократії намагалися зміцнити централізацію держави, посилити політичну владу султана, наповнити казну, відновити військову могутність. Суб'єктивно вони прагнули зміцнити існуючий режим і власні привілеї, об'єктивно – готували ґрунт для буржуазного розвитку. Внаслідок реформ були збудовані збройні заводи та мануфактури. Для реорганізації армії і держави використовувалися європейські праці з військової справи, фортифікації, математики та ін. Сам правлячий султан Селім III знаходився під впливом ідей просвітництва; він боровся проти корупції й намагався радикально реформувати армію, ліквідувати яничарський корпус. Однак релігійні діячі відкрито виступили проти реформ, посиляючись на їх несумісність із принципами Корану й шариату. У 1807 році султан-реформатор був усунений від влади й убитий.

Хоча реформи й зазнали поразки, вони сприяли появі молодого турецького офіцерства, знайомого із європейськими звичками і мовами, передусім французькою. Вони виступили за «західнення» власної країни, проти мусульманської реакції. Звичайно, ці неофіти західної культури були наївними ентузіастами, проголошуючи лозунг: «Турки повинні стати європейцями!»

Отже, навіть часткові й непослідовні запозичення ідей приводили до непередбачуваних наслідків: розпочали з артилерії, кораблебудування, навігації, друкарського верстата, а закінчили архітектурою, музикою, одягом, смаками, новою філософією, соціально-політичними ідеями. Через відчинені двері у стіні, яка відділяла Османську імперію від Заходу, розпочався неконтрольований рух західних ідей.

І половина XIX століття можна схарактеризувати як передмодернізаційний етап розвитку Туреччини. Еліта суспільства, вже знайома з європейськими інститутами, відчуваючи кризовий стан своєї держави, шукала вихід у реформуванні окремих елементів суспільного ладу з метою його зміцнення. Ці реформи визначалися логікою розвитку традиційного суспільства. Якщо ж вони містили європейські запозичення, то такі запозичення були поверховими й не змінювали характеру суспільного ладу. Основним вектором Османської імперії у XVIII столітті був перехід традиційного суспільства до більш розвинених відносин, реалізований під впливом внутрішніх імпульсів. Новації, які з'явилися в економіці й суспільних інститутах упродовж XVIII століття, були лише результатом еволюції традиційного суспільства.

Наростання кризових явищ у Туреччині обумовило нову спробу посилення держави й армії. У 1826 році Махмуд II розпустив яничарський корпус, створив уряд європейського типу, започаткував державну освітню систему, активно сприяв упровадженню наукових і технічних новацій. Крім того, він заборонив традиційний одяг й замінив тюрбан фескою, яка стала символом реформ.

Османський султан Абдул Меджид I у 1839 році проголосив наступну серію інституціональних реформ, відомих під назвою танзимат (реорганізація). Були прийняті закони щодо стимулювання розвитку промисловості на основі європейської техніки. Заохочувалося залучення іноземного капіталу, створювалися сприятливі умови для діяльності іноземних підприємців. Новий карний кодекс надав гарантії безпеки життя, честі та майна всім підданам імперії незалежно від віросповідання. Вперше були відкриті світські школи. Для всіх мусульман впроваджувалася загальна військова повинність.

За Гюльханейським указом в усіх областях імперії передбачалося забезпечення «благодіяння хорошого управління». У 1845 році активізувалися зусилля щодо формування великих і малих меджлісів на місцях. Але зреалізувати на практиці принцип рівності між мусульманами й немусульманами було найскладнішою справою. Саме в цьому полягала найсерйозніша внутрішня суперечність танзимату. У ній відбилися, з одного боку, визвольні прагнення підкорених народів імперії, а з іншого – зусилля османських реформаторів, спрямовані на збереження й зміцнення єдиної держави. Зрештою, як показали наступні події, «реформи згори» Селіма III (1789 – 1807 роки), Махмуда II (1808 – 1839 роки) і Абдул

Меджида I (1839 – 1861 роки) помітно змінили середньовічний облік країни, але водночас вони призвели до розвалу єдиної держави. Обумовлене це було тим, що модернізація соціально-політичної системи за європейським зразком не зовсім відповідала життєвим потребам багатонаціональної Османської імперії. Найважливішим результатом танзиматських реформ був ліберально-конституційний рух 1860-1876-х років, пов'язаний з діяльністю «Спілки нових османів» й найбільш передової частини імперської бюрократії. На їх думку, головною умовою соціально-політичного й культурного прогресу країни був перехід Османської імперії від монархії абсолютної до монархії конституційної. Друга серія реформ танзимату, започаткована султанським указом 1856 року, і перша в історії мусульманських країн Конституція 1876 року стали головними здобутками наступного етапу модернізації османського суспільства. Він тривав із середини XIX до початку XX століття. Його змістом була початкова модернізація, тобто це був етап накопичення структурних елементів і регулятивних механізмів, характерних для капіталістичного суспільства, етап усвідомлення правлячою та інтелектуальною елітою імперії необхідності переходу від оберігаючої модернізації до модернізації розвитку.

Реформи 1850 – 1870-х років – це ще один крок на шляху встановлення рівності всіх підданих імперії: був узаконений неофіційний статус немусульманських общин – міллетів (грецької, вірменської, єврейської та ін.), об'явлено про допуск їх представників до державної служби. Прийнято важливий закон про землю, скасовані цехові регламентації у містах, упорядкована система податкових відкупів. Водночас реформатори, керуючись доктриною османізму, прагнули зберегти цілісність держави, що викликало загострення боротьби за свободу й рівність упродовж 1860 – 1870-х років.

Перша Конституція Османської імперії проголошувала принцип особистої свободи й рівності підданих імперії незалежно від віросповідання, безпеки власності й недоторканості житла, пропорційного оподаткування, заборони барщини, конфіскації, штрафів. Конституція проголошувала свободу друку та обов'язкову початкову освіту. Передбачалося створення двопалатного парламенту: до верхньої палати – сенату – султан мав призначати пожиттєвих членів, а до нижньої палати депутатів повинне було обирати своїх представників чоловіче населення країни. 19 березня 1877 року відкрилася перша сесія парламенту. До палати депутатів було обрано 119 депутатів. Із них 71 мусульманин і 49 немусульман. 25 членів сенату були призначені султаном. Однак перший парламентський період в історії Туреччини закінчився поразкою. Основними причинами цього були: вузька соціальна база конституціоналістів; слабкість і розпорошеність прибічників Конституції; заперечення доктрини османізму лідерами національних меншин; зовнішньополітичні проблеми держави (російсько-турецька війна 1877 – 1878 років). Скориставшись катастрофічною ситуацією на фронтах війни, султан розпустив палату депутатів на невизначений термін. Хоча формально конституція зберігалася, фактично був встановлений авторитарний режим Абдул Хаміда II – зулум (деспотія). Зулум був спробою зупинити зміну балансу влади на користь чиновництва, а проголошена султаном доктрина панісламізму покликана зупинити хаотичний розпад держави після Берлінського конгресу 1878 року, який, як відомо, ознаменувався новим територіальним поділом Османської імперії. Відтепер, як твердив Абдул-Хамід II, його прагненням було розбудувати «здорову східну державу» замість «хворої європейської». Були видані укази (1889 рік) про свободу рабів, чії господарі не могли довести, що володіють ними на законних підставах. У 1890 році вжиті дієві заходи щодо заборони торгівлі рабами. Авторитарна система управління, сконцентрована на особі султана, потребувала наявності на місцях його представників-чиновників. Прикметною особливістю політики Абдул-Хаміда II по формуванню бюрократичної системи був допуск на чиновницькі посади християн. Султан удосконалив усю бюрократичну систему, розширивши й реорганізувавши діяльність Школи цивільної адміністрації: кількість осіб, котрі навчалися у ній, зросла вдванадцятьєро. У 1909 році вона перейшла на програму Вільної школи юридичних наук у Парижі. Монарх прагнув бачити чиновника освіченим, здібним адміністратором, відданим державній справі. Він створив основу для сучасної державної служби того типу, яка пізніше з'явиться на Заході. У 1880 році впроваджується система списків особливого складу, розробляється порядок просування по службі й звільнення цивільних чиновників. Подібні заходи вживаються й щодо військової та релігійної служби.

Оберігаючи підданих від руйнівного впливу чужоземних ідей, Абдул-Хамід II заборонив введення друкованих книг. Але з його іменем пов'язане становлення професійної освіти з різних прикладних спеціальностей. Право отримати загальну освіту отримали жінки. За період правління Абдул-Хаміда II державні системи судочинства й освіти значною мірою набули світського характеру. Цьому суттєво сприяла поява нової освіченої еліти – випускників недавно створених військових, медичних, адміністративних освітніх закладів, об'єднаних духом корпоративності. Заохочуючи розвиток освіти, султан таким чином сприяв зародженню політичної опозиції.

Скасувавши конституційне правління, він продемонстрував свою схильність до традиційної мусульманської державної моделі – халіфату, тобто теократичної держави під керівництвом духовного лідера. Султан виступає у власній країні та поза її межами і як падишах турок, і як халіф вселенської мусульманської общини. На його переконання, конституціоналізм – інститут західної політичної культури, складова життєвого ладу «невірних». Несприйняттям конституціоналізму Абдул-Хамід II виразив також свою ксенофобію, небажання бути головою держави за західними зразками. Відповідно, владні амбіції султана відобразилися у релігійно-політичній доктрині «Ісламчилик, або Мусульманлик», тобто ісламізм. Саме Абдул-Хамід II наголосив на ісламському характері держави й посилив інститут і символ халіфату. Він відродив скасовані султаном Махмудом II пишні мусульманські епітети, йменувався «тінню Аллаха на землі», «переможцем», «благодійником».

У роки правління Абдул-Хаміда II відбувалося інтенсивне проникнення іноземних підприємців у різні сфери економіки Туреччини. Концесійна політика султана вирізнялася подвійним розрахунком: модернізувати свою імперію й посилити власні позиції. Найамбітнішим проектом був німецький план залізниці Берлін-Багдад. Водночас, реалізований за рахунок іноземних грошей, він негативно впливав на фінансове становище Османської імперії.

Отже, політичний розвиток Туреччини за Абдул-Хаміда II – це здебільшого відступ від започаткованої танзиматом вестернізації країни. Всі зусилля політичної верхівки були спрямовані на збереження монаршого одновладдя.

***

Кінець XVIII – перша половина XIX ст. були особливою епохою в історії Ірану. Саме в цей період визначилися шляхи подальшого розвитку держави. Відбувається об'єднання країни під владою династії Каджарів (1796-1925); в основному визначаються кордони сучасної державної території; формується державний апарат з новою елітою та явною тенденцією запозичити деякі форми європейського управління. Разом із тим посилюється військово-політичний та економічний натиск європейських держав на Іран, що спонукає країну до пошуку нових принципів зовнішньої політики задля забезпечення цілісності території та політичної незалежності Ірану.

Причини та передумови встановлення влади династії Каджарів:

- міжусобні війни в Ірані, які особливо розгорнулися після смерті Керім-хана Зенда у 1779р.;

- домінування серед феодално-племенних угруповань каджарського угруповання, яке: 1) спиралося на підтримку тюркських племен та матеріальні ресурси північних провінцій Ірану; 2) авторитет майбутнього засновника Каджарської династії Ага-Мохаммад-хана (1778-1797); 3) використання кровопролитної боротьби за владу між Зендами; 4) обрання центром майбутньої династії м.Тегеран; 5) використання у боротьбі за владу невдоволення ханів багатьох дрібних племен правлінням Зендів; 6) Ага-Мохаммад-хан широко використовував практику роздачі союзним ханам захоплених володінь своїх противників, призначаючи своїх прибічників на різні посади (але найкращі землі та посади отримали Каджари); 7) під впливом перемоги над Зендами на бік Ага-Мохаммада перейшли багато ханів Азербайджана, Курдистана Центрального Ірану; 8) особисті якості Ага-Мохаммад-хана: розумний, хитрий, везучий, за іранськими уявленнями, досить освічений. Але водночас він погано розбирався у міжнародній ситуації, що склалася наприкінці XVIII ст. (не враховував реальної сили ні сусідніх правителів, ні створеної ним власної держави (грабіжницьке вторгнення в Грузію у 1795 р. спровокувало

Росію, яка ввела туди свої війська, тому в цілому ця кампанія для Ірану була безуспішною. Між тим залишалися непідкореними Хорасан, деякі курдські і туркменські хани, які раніше перебували під владою Ірану; виникали хвилювання у центральних та південних районах країни. Тому Ага-Мохаммад-хан змушений був сконцентрувати увагу на внутрішніх проблемах.

У травні 1796 р. Ага-Мохаммад-хан прийняв титул шаха. Його коронували невеликою діадемою і опоясали царським мечем, освяченим на гробниці шейха Сефі ад-Діна, що мало символізувати спадковість влади від Сефевідів і відданість шиїзму. Намагаючись зміцнити єдність Каджарів, Ага-Мохаммад-шах визначив провідне становище цього напівкочового племені у державі; запровадив правило призначати на посади губернаторів найважливіших провінцій молодших представників ханського роду Каджарів.

Майже не займаючись упорядкуванням адміністративно-господарського життя Ірану, шах приділяв увагу військовому підкоренню місцевих правителів. Він здійснив вдалий похід у Хорасан, захопив місто Мешхед і скарби Надір-шаха, вивезені з Індії. У 1797 р. шах вдруге здійснив вторгнення в Грузію, але під час походу був убитий двома слугами, яких він засудив до смерті за те, що вони з'їли по кавуну із цілої гарби, надісланої йому в подарунок із провінції. Така смерть шаха не була випадковою. Він був людиною, яка вирізнялася страшною, садистською жорстокістю. Хроніка його правління – довгий список невинуватих страт та надзвичайних тортур (20 тис. осліплених жителів Кермана, восьмиденна різанина 1795 р. у Тифлісі, під час походу в Грузію. Напівдитяче-напівстарече обличчя його із вічно плаксивим виразом, покрите сіткою зморшок, наводило жах на сучасників (був із 14 років євнухом).

Все ж саме Ага-Мохаммад-хан виступив носієм централізаторської тенденції, об'єднувачем іранських земель у непросту епоху формування іранської народності.

Незважаючи на те, що ще за життя Ага-Мохаммад-шах призначив своїм наступником племінника Фатх-Алі-хана, після його смерті шахське військо розпалося, і в Ірані знову розпочалася боротьба за шахський престол. Претендентами виступили декілька кадजारських ханів. У 1798 р. законному спадкоємцю Фатх-Алі-хану вдалося перемогти своїх суперників. Водночас відсутність строгих правил престолонаступництва у племенному середовищі обумовило наступну відкриту або таємну боротьбу найближчих родичів за трон.

Фатх-Алі коронувався у 1798 р. і був при владі понад 35 років (до 1834р.). Новий шах не тільки зберіг за Каджарами шахський трон, а й утвердив молоду монархію. Ага-Мохаммад-шах лише встиг закласти основи кадजारської влади в Ірані, а справжнім творцем нової держави став Фатх-Алі-шах. Його заходи були спрямовані на:

- утвердження необмеженої монархії зі збереженням рис східної деспотії; водночас характерною була слабкість шахської влади; недосконалий механізм престолонаступництва, слабка легітимність влади Каджарів в очах шиїтського духовенства. Кадजारські шахи не мали переваги сефевідських шахів, які, як нащадки шейха Сефі ад-Діна, виступали в якості і світських правителів, і духовних лідерів суспільства. Справа була не тільки у тюркському походженні кадजारів: Сефевіди також прийшли до влади з допомогою кизилбашів – тюркських племен. Проблема полягала в тому, що каджари не могли претендувати на роль харизматичних лідерів, як Ісмаїл I Сефевід. Як відомо, відповідно до шиїзму, духовна влада імама переважала світську владу шаха, а про імамат можна було говорити тільки при наявності харизматичного духовного лідера шиїтської общини. У відсутність такого лідера роль духовного керівника могли виконувати найавторитетніші моджтехіди, які мали право іджтихада – тлумачення всіх спірних питань, що виникали у шиїтській общині. Це дозволяло вищому духовенству мати великий вплив на державні справи (право фетви, засоби беста, заклик до джихада, духовний суд). Тому каджари, намагаючись обмежити втручання улемів у політику, не могли вступати з ними у відкритий конфлікт. Держава мала у своєму розпорядженні систему світського суду, який базувався на звичасвому праві (урф). Водночас шах, якому належала необмежена світська влада, залишався верховним суддею з усіх питань. В урочистих випадках шаха називали шахіншахом – царем царів, як підтвердження тардицій Ахеменідів і Сасанідів. При шахові була Рада земельної знаті та вищого духовенства, але вона збиралася вкрай рідко і мала тільки дорадчі функції. Велика роль належала гарему. За правління Фатх-Алі-шаха гарем почав відігравати справді вирішальну роль. Біля 1/3 всього іранського бюджету витрачалось на

потреби гарему, який складався із 158 дружин знатного походження і понад 900 наложниць. Були періоди, коли утримання гарему обходилося навіть доржче за збереження боєготовності армії. У гаремі було рівноправно предствлене майже кожне велике місто Ірану. Крім того, жіноча частина шахської «сім'ї» поповнювалася ще й по таких каналах: дочки вождів кочових войовничих племен; дівчата-подарунки від іноземних правителів (найчастіше – дрібних князьків-мусульман); дівчата із сімей багатих купців і землевласників; іноземки, які своєю присутністю підтримували шахське переконання, що він хоча би тут виправдовує свій титул «Центр Всесвіту». Серед улюблених жінок Баба-хана хроністи називають німкеню із Сілезії Хільдегарду та вірменську танцівницю Аду. За своїм складом все шахське «сімейство» виглядало, як велика міжнародна асамблея. Інколи гарем перетворювався на особливий «парламент», розподілившись на дві « партії» гаремних дам, які виступали почергово у ролі опозиційної або правлячої (в залежності від бажань володаря). Використовуючи гарем як збори представниць всього Ірану і більшості сусідніх країн, вони формували й усували кабінети міністрів, розпочинали війни та санкціонували укладання мирних договорів, спричиняли інтриги з метою уведення нових податків і розпоряджалися збільшенням чисельності шахської армії.

Така «двопартійна система» функціонувала досить справно майже 20 років, доки шах не одружився з Махе-Джахан, порушивши при цьому всі канони ісламу (вона була його донькою від фаворитки Тадж-од-Доуле, доньки власника маленької харчевні). Відтоді Махе-Джахан (надзвичайно вродлива і розумна; їй шах присвятив більшість своїх віршів) стала абсолютною повелителькою гарему і в результаті – всієї іранської держави. Гарем на той час обслуговували біля 5 тисяч осіб. Головою всієї адміністрації був Якуб Маркар'ян (колишній полонений), який відповідав, передусім, за фінансову частину. Крім того, він входив до складу особливої ради, яка разом із шахом займалася розглядом гаремних справ. Два інших члени цього виконавчого органу – євнухи Антон Кайтаман'янц і Микола Єніколопов (які ще хлопчиками були взяті у полон). До гарему була прикріплена особлива гвардійська частина, якою командував ще один колишній полонений на ім'я Самсон Робінов. Йому довірили цю посаду після того, як він прийняв іслам, але невдовзі стратили за зв'язок відразу із декількома шахськими дружинами. На посаді лікаря гарему перебував шотландець сер Джон Макніл (шах не довіряв своїм братам-мусульманам у цій справі), який мав величезний вплив на Фатх-Алі та був значною персоною у дипломатичному світі. Ця людина, яку б сьогодні назвали резидентом британської секретної служби, - одна із головних фігур в антиросійській політиці англійців на Сході у ХІХ ст., це найстрашніший противник О.С. Грибоєдова в Ірані, справжній натхненник фанатиків, які розгромили російську місію і вбили російського поета і дипломата у 1829 р.

У гаремі Макнілу допомагала швейцарська акушерка, яка організувала систему обліку новонароджених принців і принцес. Важливо зазначити, що діти від жінок-немусульманок не користувалися правами нарівні з дітьми мусульманок. Навіть старший син Фатх-Алі-шаха від матері-грузинки не міг стати спадкоємцем престолу. Ним був призначений Аббас-Мірза (від матері-мусульманки).

Євнухи – чиновники адміністративної служби, які мали титул «мірза», який мав відношення або до шахських нащадків чоловічої статі, або до іранських письменників та вчених. Всі, хто мав відношення до військової частини цієї організації, мали право додавати до імені слово «хан», що відповідало титулові воєначальника.

Жителі гарему вживали величезну кількість їжі. Меню одного тільки обіду включало 850 жарених курей, 130 кг рису, 73 жарених баранів, 62 кг свіжого кисляку, багато хліба, соусів, зелені, фруктів, горіхів, солодощів. Щоб забезпечити всіх придворних дам розовою водою, на плантаціях у Камсарі біля Кашана працювали 200 осіб. На той час гарем був величезним ринком збуту імпортих тканин, прикрас та інших предметів розкошу.

Після Фатх Алі-шаха гарем поступово перестав впливати на іранську внутрішню і зовнішню політику. Поміж сірих і неосвічених кадजारів своїми ексцентричними вчинками виділявся хіба що Насреддін (1848-1896), який упродовж декількох десятиліть був героєм численних анекдотів, особливо у Європі (за його забавний східний зовнішній вигляд, екзотичні звички, які він демонстрував у 1873, 1879, 1889 рр. під час поїздок до Росії та європейських країн). Так, після відвідування у Петербурзі вистави балетної трупи, шах наказав перевдягти

всіх мешканок свого гарему у балетні пачки. Шахські жінки та наложниці виконали цей наказ, але під пачками продовжували носити пишні шаровари.

Фатх Алі-шах був відомий сучасникам-іранцям під прізвиськом Баба-хан («Папаша»).

Зростаючи в умовах страху перед дядьком-шахом, він, зійшовши на престол, відпустив довжелезну бороду і повністю віддався своїй пристрасті до насолод (любив музику, співи, танці, складав вірші перською та арабською мовами, але найбільше любив гарем). Після смерті він залишив приблизно 2500 дітей та онуків і майже таку ж кількість віршів. Відчуваючи відразу до політики, Фатх Алі-шах віддав правління в руки старших синів, які майже всі були схожі на свого грайливого батька. Вирізнявся поміж них лише талановитий, далекоглядний і жорстокий державний діяч Аббас-Мірза – спадкоємець престолу, якому шах згадався доручити керівництво зовнішньою політикою та армією.

- визначення кордонів держави, її адміністративного розподілу;

- формування управлінського апарату. Вже за Ага-Мохаммад-шаха в Ірані почала формуватися нова правляча еліта. Спочатку вищий ешелон державної влади був нечисельним і обмежувався найближчим оточенням шаха (родичі – члени правлячого роду). Хоча члени шахської сім'ї не призначалися на посаду садразама – голови державної адміністрації (першого міністра – великого візира), однак кадjarські принци стали правителями майже всіх великих провінцій і міст. Ця практика в основному зберігалася до кінця правління Кадjarів. Поступово до правлячої верхівки залучалися й старовинні іранські аристократичні сімейства, деякі із них породичалися з Каджарами.

Адміністративно-управлінський і релігійно-судовий апарат формувалася з аянів (військово-служилої еліти). Вони вирізнялися знаннями, були носіями рафінованої культури, мали значне спадкове та набуте багатство (земля, міська нерухомість). Велику роль у їхньому середовищі відігравали родинність та зв'язки, які й забезпечували спадкову передачу багатьох посад. За свою службу вони отримували фіксовані доходи – жалування, у вигляді надходжень від прикріплених до посади міст, сіл, митниць тощо.

Сприймавши від Сефевідів структуру державного ладу, Каджари вдосконалили систему адміністративного розподілу, що забезпечувало більш централізоване управління державою. На середину XIX ст. Іран розподілявся на 12 великих провінцій (вілайетів), до яких входили також території проживання племен і племенних утворень. Вілайети розподілялися на повіти (болук), округи (махалле), а низовою адміністративною одиницею було село (дех). Міста (шахр) складалися з кварталів (махалле).

Першою особою у державі після шаха був садразам. Під час реформи державного управління у 1858р. посада садразама була скасована і створена Рада міністрів під головуванням шаха. Було створено шість міністерств. Однак невдовзі посада садразама була відновлена.

Садразам мав трьох помічників (візирів), керівників «міністерств»: управляючий фінансами (мостоуфі-оль-мамалек), управляючий зовнішньою і внутрішньою політикою (монши-оль-мамалек) та головнокомандувач (салар лашкар). Ці посадові особи та губернатори провінцій призначалися садразамом. Податки у провінції збирав мостоуфі, у місті – тахілдар, у племенах, зазвичай, сам хан, який вносив їх до казни у якості податку або подарунка через племенну адміністрацію.

У першій третині XIX ст. помітною стала тенденція «європеїзації» державного апарату: садразам інколи почали називати прем'єр-міністром, з'явилися особливі міністри закордонних справ, фінансів, військовий, внутрішніх справ та ін.

За надзвичайних обставин шах скликав дорадчу раду із найвпливовіших придворних, воєнно-служилої еліти та шийтського духовенства, на якій обговорювалися, насамперед, військові питання. Державна рада, як урядовий інститут була створена тільки 1859р. Характерними рисами кадjarської адміністрації були продажність, хабарництво, користолюбство, невігластво, жорстокість. Державні, національні інтереси приносилися в жертву особистій вигоді.

Армія Ірану була нерегулярною і в мирний час нечисельною. Вона складалася із племенних та міських ополчень, які розпускалися по закінченню воєнного походу. Каджари

спочатку спиралися на власне племенне ополчення, але із розширенням підвладної їм території до їхньої армії вливалися представники інших племен.

Після поразки Ірану у війні з Росією постало питання про реорганізацію армії за європейським зразком. Ініціатором виступив наступник престолу Аббас Мірза. Для реорганізації армії, створення та підготовки регулярних частин були запрошені французькі офіцери на чолі з генералом К.-М.Гарданом. Регулярні полки були сформовані з азербайджанців, однак єдиної системи набору солдат не існувало. озброєння для армії звичайно купувалося в Європі. Для навчання регулярних військ залучалися, крім французьких, англійські, австрійські та італійські військові радники. Командував регулярною армією амірнізам, хоча главою всіх збройних сил вважався шах. Так звана гвардія шаха (кошек-джи) супроводжувала главу держави у походах і служила у палацах. Гвардійці проходили таку ж школу, носили таке ж обмундирування, що й регулярні частини. Іррегулярне військо (лашкар) формувалося на старій основі племенного ополчення.

Для забезпечення армії військовим спорядженням та боєприпасами були створені арсенали у Тегерані і Тебризі, побудовані спеціальні фабрики по обробці сукна і шкір.

Боездатність іранської армії навіть після реорганізації залишалася невисокою.

Прихід до влади Каджарів не мав помітного впливу на соціально-економічний розвиток Ірану. Іран залишався відсталою аграрною країною із пануванням феодалських, а подекуди й напівфеодалських-напівпатріархальних виробничих відносин.

Каджари не займалися будівництвом ірригаційних споруд, залишили у незмінному вигляді фінансово-податкову систему. Але, враховуючи нові умови у світі та відсталість Ірану, вони впродовж XIX ст. декілька разів намагалися реорганізувати армію, модернізувати державний апарат, вживали деякі заходи протекціоністського характеру. Однак ці заходи були поверховими, а зміни у сфері соціально-економічних відносин були навіть менш помітними. Лише наприкінці 30-х – у 40-х рр. XIX ст. ці зміни почали проявлятися.

Основою економіки були аграрні відносини. Вони базувалися на традиційних формах власності: державній, приватній, вакуфній та ін. Державна власність на землю і право шаха розпоряджатися всім земельним фондом були основою політичної централізації Ірану. Тому Каджари проводили такі заходи: конфіскація земельних володінь усіх категорій у деяких феодалів, купців, духовенства і створення великого фонду державних земель; державні землі віддавалися у жалування ханам за службу (тіул) або інколи в тіул передавалися доходи або тільки частина податків від державних земель. Власниками тіулів були також члени правлячої сім'ї, сановники і чиновники державного апарату більш низьких рангів, командири полків, представники духовенства; шляхом переселення племен та конфіскації їхніх земель (іляті) відбувалося збільшення державних земель; щоправда, в XIX ст. ці землі в більшості племен почали вважатися власністю глав племен. На середину XIX ст. збільшується фонд вакуфних земель (за рахунок пожалувань шаха та уряду, заповітів і дарчих окремих осіб). Водночас землі цієї категорії складали не більше 10% оброблюваних територій.

Починаючи з 30-х – 40-х рр. XIX ст. змінюється співвідношення між державним і приватним землеволодінням (практика розпродажу державних земель, зростання попиту на сільськогосподарську сировину на світовому ринку та підвищення цін, поживлення інтересу заможних верств (купців, офіцерів, вищого духовенства, багатих міщан).

Приватна власність була офіційно визнана лише в 1843р., а в 1868р. був прийнятий закон про визнання прав на землеволодіння не тільки за державою та великими приватними власниками, а й за селянами. Це сприяло появі «нових поміщиків» (представників чиновної бюрократії, купців, духовних осіб) і заможних селян.

Основною формою земельної ренти у першій половині XIX ст. була рента продуктова, а грошова та відробітна відігравали другорядну роль.

На початку 1840-х рр. спостерігається ріст товарності сільського господарства, здебільшого за рахунок виробництва технічних культур (тутовий шовкопряд, бавовник, тютюн).

Велику роль у господарському житті Ірану відігравало тваринництво, товарність якого у XIX ст. невпинно зростала.

В цілому для сільського господарства Ірану характерний екстенсивний тип розвитку із невисокою продуктивністю праці, слабким використанням та засвоєнням нової техніки, повільним перерозподілом трудових ресурсів по галузях. Історично сформована спеціалізація сільськогосподарських районів була обумовлена передусім різними кліматичними умовами. Це привело до виникнення ранніх торгових зв'язків, активного обміну між областями, а також між кочовими племенами та осілим населенням. У XIX ст. до цих природних факторів приєднався новий – підвищений попит на деякі види сільськогосподарської сировини на зовнішньому ринку, що сприяло переорієнтації виробництва окремих районів на бавовник і тютюн.

На поч XIX ст. в Ірані було біля 20 великих міст із населенням понад 10 тис. чоловік і біля 40-50 тис. дрібних. Міське населення складало приблизно 20% жителів. Економічною основою іранських міст було розвинене ремісницьке виробництво, торгівля і сільське господарство. Більшість міст були напіваграрними; понад 50% їхніх жителів займалися сільським господарством. Місто було представлене такими соціальними групами: правляча верхівка; середні й дрібні феодала; чиновництво; духовенство; купецтво; ремісники і дрібні торговці; міщани, які займалися садівництвом і городництвом; обслуговуючий персонал; особи вільних професій; офіцери і солдати; деякі кочівники, які зимували у містах; міська біднота; декласовані елементи.

Політична влада у місті належала феодално-бюрократичним прошаркам і духовенству. Вони ж панували і в економічному житті, будучи власниками базарів, караван-сараїв, ремісничих майстерень і лавок. Так залежність міста від феодалів заважала становленню «бюргерства», «третього стану».

Із посиленням впливу світового ринку на іранську економіку шахський уряд змушений був вжити деякі заходи протекціоністського характеру (заборона ввозу деяких видів товарів), але ці заходи тільки посилювали економічну ізоляцію: створювалися перешкоди до створення торгових факторій, будівництва зручних причалів і навіть складських приміщень для товарів іноземних купців. Вводилася практика державного регулювання торгівлі (тимчасова заборона на вивіз зерна і рису, продаж шовку-сирця іноземцям, поки не закінчиться закупівля для внутрішніх потреб і т.п.). У 30-х – на поч. 50-х рр. шах прийняв рішення про реформування митної служби та зміну розмірів мит, скасування застарілих внутрішніх мит.

До середини XIX ст. в Ірані зберігалася соціальна структура, характерна для середньовіччя. Розпад цієї структури, поява нових соціальних прошарків, утворення нових суспільно-економічних зв'язків розпочалося тільки із 40-х рр. XIX ст.

У традиційному Ірані існували чотири основні станові групи, які відрізнялися одна від одної за соціально-правовим становищем: правлячий стан – особи, пов'язані з двором, столична і провінційна (цивільна та військова) адміністрація, яка мала спадкову або пожалувану Каджарами земельну власність; міські станові угруповання – купецтво, ремісники, духовенство; селянство; кочівники. У першій половині XIX ст. в Ірані був досить високий відсоток декласованих елементів (луті).

Відмінною особливістю соціально-економічних відносин Ірану була наявність у країні кочових і напівкочових племен (їх чисельність у першій половині XIX ст. – 3 млн. осіб, тобто 1/3 всього населення країни). Племена були розселені по всій території Ірану, але чисто «племенними» районами були окраїни держави (така політична і господарська ізоляція племен сприяла збереженню родоплеменних зв'язків і традицій), де проживала основна маса племен: курди – у Курдистані, афшари, шахсевени, каджари, туркмени та інші тюркські племена – переважно вздовж північних кордонів; белуджі – у Белуджистані; кашкайці – у Фарсі і на півдні Ісфаганської провінції, араби – в південно-західній частині Тафарсі; бахтіари і лури – на заході країни. У середині XIX ст. новим явищем стали тенденції етнополітичної консолідації іранських (курди, бахтіари, лури, белуджі), тюркських (афшари, кашкайці, туркмени) та арабських (бені кааб, шейбані) племен.

Наприкінці XVIII ст. в Ірані зіткнулися інтереси Росії, Англії та Франції. З одного боку, кожна держава мала свої цілі в Ірані, з іншого боку, європейські держави вступали в союзи одна з одною, що ускладнювало зовнішньополітичний курс Ірану.

Іран не відразу усвідомив небезпеку воєнно-політичного та економічного проникнення європейських держав.

Перший політичний договір (1801) з каджарським Іраном уклала Англія (англійські купці звільнялися від сплати податків, мали право вільного поселення в іранських морських портах, могли безмитно ввозити ряд товарів). У політичній частині договору шах обіцяв відмовитися від послуг радників-французів і консультуватися тільки з англійськими радниками; Іран повинен був виступити проти Афганістана, якщо той здійснить напад на Індію. Англія обіцяла Ірану зброю та військову допомогу у випадку нападу на Іран Афганістана або Франції.

На початку XIX ст. загострилися ірано-російські відносини. Причини: прагнення Росії до безпосереднього включення до свого складу Грузії, Вірменії та закавказьких мусульманських ханств (відомо, що раніше Росія проводила політику по створенню у Закавказзі залежних васальних держав). Іран так само зазіхав на ці території.

Перша ірано-російська війна (1804-1813) закінчилася перемогою Росії. За умовами Гюлістанського мирного договору 1813р. до Росії відійшли Дагестан, Грузія, Імеретія, Гурія, Мінгрелія, Абхазія та ханства – Карабахське, Гянжинське, Шекінське, Кубинське, Бакинське, Ширванське, Дербентське і Талишське; Росія отримала виняткове право тримати військовий флот на Каспійському морі. Водночас Гюлістанський договір не уточнював кордони між Іраном і Росією, що стало причиною майбутніх суперечок між державами. У сфері торгівлі було передбачено вільне пересування російських та іранських купців і 5% ввізні мита на російські товари.

Друга ірано-російська війна (1826-1828 рр.) закінчилася поразкою Ірану. Відповідно до умов Туркманчайського мирного договору (1828) до Росії переходили Нахичеванське і Єреванське ханства, підтверджувалася влада над раніше приєднаними територіями та виняткове право Росії мати воєнний флот на Каспії; встановлювався точний кордон у Талишському ханстві; Іран зобов'язався сплатити 10 курурів туманів (20 млн. руб. сріблом) контрибуції. Одночасно був підписаний додатковий акт – «Трактат, укладений з Персією про торгівлю Російських і Перських підданих». Російські піддані отримали право екстериторіальності, підтверджувалося 5% торгове мито; російські піддані отримали право орендувати і купувати в Ірані нерухомість.

Пізніше аналогічних поступок від Ірану домоглися інші держави: Англія (1841), Бельгія (1841), Франція і США (1862), Данія, Голландія, Швеція (1857).

Таким чином, на середину XIX ст в Ірані встановився капітуляційний режим: країна не могла опиратися не тільки економічному і політичному, а й воєнному тиску країн Заходу, у першу чергу Англії та Росії.

Торгові зв'язки Ірану з цими двома країнами перетворилися на торгіву експансію.

Характерним явищем для торгівлі Ірану з європейськими державами (не враховуючи Росію) був торговий дефіцит, який покривався вивозом монети, що призводило до нестачі готівки на ринку і росту позичкового відсотка. Негативні наслідки розвитку зовнішньої торгівлі викликали у 30-х – 40-х рр. дві торгові кризи; занепад іранського ремесла; обмеження можливостей збуту іранських товарів на звичних ринках Закавказзя, Османської імперії, Індії, частково Афганістана і Середньої Азії, у шейхствах та еміратах Перської затоки, країнах Африки. Водночас, у багатьох галузях господарства отримали розвиток елементи капіталістичного виробництва у вигляді простої кооперації та початків розсіяної мануфактури (державні військові заводи, арсенали, гірнична справа, у скляних і порцелянових кархане).

Отже, на перший погляд міцні основи феодального суспільства, відлагоджена впродовж століть система господарства та державного управління, освячені релігією традиції суспільних відносин не могли зупинити розвиток у країні слабких паростків нового капіталістичного суспільно-економічного порядку. А прискорення під впливом світової капіталістичної системи деяких процесів буржуазної еволюції викликало соціально-політичну кризу, найяскравішим проявом якої став рух бабідів.

Причини руху бабідів:

- політична криза в країні (нестійкість зовнішньополітичного становища, поразки у війнах з Росією і в «битві за Герат» (невдала спроба Мохаммад-шаха (1835-1848) приєднати Герат, коли у 1841 р. він на вимогу Англії, мусив залишити цей важливий район);

- внутрішня нестабільність Ірану (фінансова криза, занепад ремесла під впливом конукурентії з європейськими товарами);

- безініціативність хворобливого монарха Мохаммад-шаха, який перебував під сильним впливом родової аристократії та духовенства; його смерть у 1848р. супроводжувалася звичним для кадजारського правління міжцарствуванням – боротьбою за владу;

- поширення відкритих опозиційних закликів до непокори Каджарам і перетворення іранського суспільства або на основі ісламських цінностей або на основі ідей османського Танзимата;

- поширення старих недоліків східної деспотії: продажність, хабарництво, користолюбство, невігластво, жорстокість багатьох представників кадजारської адміністрації;

- витрати казни на військові експедиції;

- збільшення податкового тиску та посилення експлуатації податного населення;

- ідеологічна криза (правлячі кола були нездатні подолати кризові явища, не мали продуманої концепції суспільно-політичного розвитку країни);

- схильність іранців до спекулятивного мислення, характерна для них бунтівливість душі, адже в жодній країні не було стільки ересей, виразів протесту у релігійній формі, скільки їх було в Ірані;

- сепаратистські настрої принців-правителів різних вілайетів, повстання хорасанських ханів; примусове переселення племен;

- незахищеність особи та майна в роки політичної нестійкості, іноземних вторгнень і війн перетворилася на національну катастрофу;

- збереження системи відкупів митних зборів, яка гальмувала розиток торгівлі; перехід основних позицій у зовнішній торгівлі до європейських купців; непристосованість іранських купців до умов торгівлі у кредит; загострення суперечностей між іранськими та іноземними купцями. Іранські купці виступали проти вивозу з Ірану цінної сировини, ввозу іноземних товарів, надання привілеїв іноземним торговцям; занепад іранського ремесла;

- поширення впливу ідей шейхитів. Секта шейхитів виникла у XVIII ст., на поч. XIX ст. діяльність секти заохочував Фатх Алі-шах на противагу шіїтам-ортодоксам. Відмінності вчення шіїтів від учення шейхитів: шіїти вважають, що після смерті Пророка законними спадкоємцями є тільки нащадки його двоюрідного брата Алі та його дружини, дочки Пророка Фатіми. Вони дотримуються п'яти, на їх думку, головних принципів віри: 1) Віра в Аллаха, 2) Віра в єдність Бога. 3) Віра в справедливість Бога, 4) Віра в Пророка, 5) Віра в імама, тобто Махді. Шіїти стверджують, що після смерті свого батька у 260 р.х. остання людина з роду Мухаммеда, дванадцятий імам Махді зник. Він повернеться на землю в день Страшного суду, щоб встановити справедливий порядок на землі. Цю ідею поділяли й шейхіти. Однак шейхіти вважали, що люди постійно потребують керівництва. Тому Аллах не відмовляє людям у своїй милості, і серед віруючих мусульман завжди повинен бути той, хто міг би бути посередником між імамом та його народом. Шейхіти визнавали головними тільки чотири принципи віри: 1) Віра в Аллаха. 2) Віра в Пророка. 3) Віра в імама Махді. 4) Віра в посередника (Баба) між імамом і віруючими. Керівником секти шейхитів був Алі Мохаммад (1820-1850), колишній торговець із Шираза, який у 1844р. оголосив себе Бабом, тобто «воротами» до розуміння Бога, посередником між Махді та народом. Учення Алі Мохаммада викладене у «Беяні» («Откровенні»). Основні положення вчення – ідея релігійної реформації та утопічних уявлень про можливість створення суспільства справедливості. Баб проголошував прихід нової ери в історії Ірану і оголосив Коран і шариат застарілими; він скасував п'ятиразову молитву, піст, паломництво до святих місць, обов'язкову роздачу милостині, священну війну – джихад.

Найкращим видом занять Баб вважав торгівлю, він заперечував всі настанови шариата, які заважали торгівлі та відносинам з іноземцями; дозволив збирати лихварські відсотки, вимагав обов'язкової сплати боргів; обстоював права особи і майна; вимагав простоти й аскетизму; великого значення надавав освіті (вчитися, вивчати науки та іноземні мови); проповідував рівність чоловіків і жінок.

Учення Баба – це еkleктичне поєднання уявлень про Бога, розвиток світу, людське суспільство, воздаяння і загробне життя, характерних для ортодоксального ісламу, ісмаїлізму, суфізму та інших східних релігійно-філософських течій.

Твердження Баба про нове вчення, нового пророка, нову Книгу і нових правителів означало його спрямованість проти шахської влади.

Рух бабідів можна розподілити на три періоди: 1) 1844-1848рр. – проповідь ідей бабізму, мирний за характером рух; 2) 1848-1852 рр. - радикалізація руху після арешту Баба й ,особливо, після другого духовного суду над ним (липень 1848р.), на якому його засудили до вищої міри покарання і на якому Баб проголосив себе Махді; розрізнені повстання у містах Ірана; 3) після 1852 р. – релігійний розкол у таборі бабідів: бабізм і бехаїзм.

За характером рух бабідів був релігійно-політичним із антифеодальним забарвленням.

Бабідські повстання закінчилися поразкою. Причини: 1) локальність, розрізненість та асинхронність бабідських виступів; 2) оборонна тактика повстанців; 3) відсутність єдиного центру керівництва рухом; 4) слабка боєздатність повстанців; 5) втрата ідейного лідера (розстріл Баба 19 липня 1850 р. содатами із християнського полку) посилила розбіжності поміж керівниками бабідів та боротьбу за вплив на повстанців; відсутність однієї точки зору на подальшу діяльність бабідів; 5) жорстоке придушення розрізнених бабідських повстань урядовими військами; 6) антибабідська пропаганда шиїтського духовенства, яке у мечетях закликало населення відмовитися від єретичного, несумісного з ісламом учення.

Водночас виступ бабідів мав такі наслідки:

- утворення нової секти – бехаїтів, які були прибічниками ненасильницьких дій, виступали проти війн, за терпимість, рівноправ'я, проповідували ідею всесвітньої спільноти людей; за характером – це було нове космополітичне вчення;

- зміни у політиці шахського уряду, який визнав необхідність проведення реформ щодо розвитку економіки, модернізації армії, та державного управління;

- іранські просвітники (насамперед, Джемаль ад-Дін аль Афгані) та навіть шиїтське духовенство змушені були замислитися про шляхи подальшого розвитку Ірану.

Логічним завершенням соціально-економічного та політичного розвитку Ірану в першій половині XIX ст. стали реформи мірзи Тагі-хана Амір-Кабіра, які були першою в історії країни спробою модернізаційних перетворень (1848-1851). Тагі-хан намагався зреалізувати ідею іранського варіанта освіченого абсолютизму.

Новий шах Ірану Насер ад-Дін (1848-1896) призначив мірзу Тагі-хана садразамом із присвоєнням йому титула Амір-є Кабір («Великий емір») і Атабек-є Азам («Великий атабек») та надав йому необмежені повноваження.

За період свого нетривалого садразамства мірзі Тагі-хану вдалося розпочати проведення реформ, які мали зміцнити й модернізувати державне управління, зміцнити становище шаха, обмежити засилля цивільних властей і втручання духовенства у державні справи. План реформатора включав підвищення боєздатності армії, зміцнення економіки країни, піднесення міжнародного авторитету Ірану, культурне відродження іранців.

З цією метою були здійснені такі заходи:

- скорочення чиновницького апарату і уточнення обов'язків чиновників, визначення розміру жалування та різної допомоги членам шахської сім'ї, сановникам і чиновникам усіх рангів;

- перевірка кількості збираного податку та надходжень до казни;

- перевірка командного складу в армії та укомплектованості військових підрозділів; реорганізація армії;

- скорочення місць недоторканих прихистків (беста);

- заходи економічного характеру: заснування декількох фабрик по виробництву зброї, скла, текстилю, надання допомоги ремісникам, першим іранським промисловцям, ремонт зрешувальних систем і побудова нових гребель на річках Каруні та Горгані. В країні збільшилися посівні площі, були поліпшені дороги, будувалися караван-сараї, базари, покращився благоустрій міст. Уряд розпочав проводити протекціоністську політику щодо ремісничого виробництва, ліквідував внутрішні митні кордони, заохочував розробки корисних копалин. Мірза Тагі-хан відправив до Туреччини та Росії групи купців для вивчення машинного виробництва і купівлі парових машин. Він намагався взяти під державний контроль діяльність ремісничих цехів (сінф), видавши розпорядження майстрам навчати своєму ремеслу якомога більше учнів, щоб створити професійні кадри для промислового виробництва; він підтвердив звільнення ремісників від військової повинності;

- спроба скасувати відкупну систему;

- заснування світського начального закладу типу ліцея «Дар-оль-фонун» («Дім наук») для підготовки військових спеціалістів, медиків, інженерів, музикантів та ін. Були запрошені європейські викладачі. З ініціативи Тагі-хана почала видаватися перша офіційна газета, заснована типографія і державна лікарня, розпочалася широка викладацька і видавнича діяльність;

- заходи, спрямовані на боротьбу з корупцією, багато сановників були звинувачені у хабарництві й покарані.

На жаль, діяльність реформатора викликала хвилю невдоволення серед різних верств населення: титулованої знаті, вищого духовенства (аристократичне угруповання при дворі на чолі з шахинею розуміло, що самовпевнений і прямолінійний садразам налаштований проти інтересів старої сановної знаті); землевласників, які були занепокоєні переглядом прав на умовне (службове) землеволодіння (внаслідок перевірки частина феодалів і чиновників були позбавлені своїх доходів); чиновників і відкупників податків, оскільки завдяки новим інструкціям по збору податків державні надходження у 1850р. зросли до 7 млн. туманів за рахунок припинення розкрадання значних сум; неграмотних, відсталих народних мас, звичних до пасивного сприйняття зрозумілих розпоряджень влади. Тому вони поставилися з недовірою до незвичайних нововведень садразама, проти яких їх налаштовувало місцеве духовенство. Населення інтуїтивно відчувало, що реформи нав'язані західним впливом і проводяться за зразком Танзимата в Туреччині. А все, що виходить від гяурів, ференгі (європейців), а також від нелюбих турків-суннітів сприймалося в Ірані вороже. Противники Тагі-хана вдало скористалися релігійно-патріотичними почуттями іранців; свою роль відіграв також шах, в очах якого був скомпроментований Тагі-хан, та шахські ревності до авторитету реформатора серед деяких представників тебризького двору, армії, низки відомих державних діячів. Особисті якості Тагі-хана так само викликали задрість шаха, адже реформатор мав природний розум, був освіченою людиною, вирізнявся неабиякими організаторськими здібностями.

У 1851 р. Амір Незам був відправлений у відставку, зісланий у Кашан, а в січні 1852р. страчений.

Незважаючи на загибель реформатора та відмову від деяких започаткованих перетворень, реформи мали значний вплив на сучасників і наступні покоління, сприяли вдосконаленню державного апарату, росту культури та національної самосвідомості.

***

1. Наприкінці XIX ст. Османська імперія та Каджарський Іран були примусово включені до світового капіталістичного ринку на основі напівколоніального синтезу. Формально обидві країни зберігали суверенітет, однак справжніми господарями тут ставали іноземці.

Так, ще в середині XIX ст. російський імператор Микола II оголосив Османську імперію «хворою людиною» Європи. На цій підставі Росія та західні держави втручалися в зовнішні справи імперії, вершили її долю. Переконливим доказом економічного закабалення Османської імперії стало створення у 1881 р. Управління імперії та Адміністрації оттоманського публічного боргу.

Напівколоніальна експлуатація імперії полягала у таких аспектах: як ринок збуту для західних товарів, як джерело сировини та сфера вивозу капіталу. Наприкінці XIX ст. відбувалося все більше втягування імперії у світовий товарообіг, зростав процес залежності сільського господарства від іноземного (переважно англійського і французького) капіталу у промисловості (насамперед, видобувній) відбувалося у формі розвитку іноземних концесій, які діяли на пільгових умовах, використовуючи надзвичайно дешеву робочу силу в не переймаючись технічним прогресом.

У фінансово-економічному підпорядкуванні країни все більшу роль відігравали іноземні банки з розгалуженою мережею в провінціях (Оттоманський банк мав 55 відділень). Залежність імперії зростала й через кабальні зовнішні позики: з 1886 по 1908 р. було підписано 11 позик на суму понад 800 млн. фр., які передбачали згоду Порти на різні вимоги держав – надання нових концесій, отримання вигідних для європейських промисловців замовлень, а інколи й визнання певних територіальних претензій.

Наприкінці XIX ст. в Османській імперії суттєво зріс політико-економічний вплив Німеччини.

Отже, на початок ХХ ст. Османська імперія втратила економічну та політичну незалежність. Становище країни вирізнялося відсталістю (аграрна економіка з украй примітивним рівнем сільського господарства), незначним розвитком промислового виробництва та засиллям іноземного капіталу.

Іран так само з другої половини ХІХ ст. включається у сферу світового капіталістичного господарства, світового ринку. Водночас, на відміну від Туреччини, з огляду на протистояння Росії та Англії, іноземний капітал пізніше проникає в Іранську економіку на основі її напівколоніальної експлуатації. Її формами були: торгова експансія; створення різноманітних концесій, монополій, розробка проектів транспортного сполучення, зовнішні позики.

Розпочинаючи з другої половини ХІХ ст. Іран вступив у новий період своєї історії, пов'язаний із проникненням іноземних держав та поступовою руйнацією традиційної структури держави Каджарів. Під впливом зовнішнього тиску в Ірані дозрівали передумови для трансформації усталеної політичної та соціально-економічної системи.

Щоб з'ясувати причини перетворення Ірану в напівколонію потрібно пригадати, що з 1796 року країна знаходилася під владою знаті напівкочового племені Каджарів. На середину ХІХ ст. Іран залишався відсталою, аграрною країною, у якій панували феодальні, а серед кочових племен – напівфеодальні, напівпатріархальні відносини. Соціально-економічна відсталість Ірану була наслідком перманентних чужоземних завоювань та внутрішніх міжфеодальних війн. Внутрішньополітична ситуація ускладнювалася тим, що Іран був багатоетнічною державою, у якій роль державної релігії відігравав іслам у формі шіїзму.

На середину ХІХ ст. внутрішнє становище Ірану значно погіршилося. Причинами цього були: по-перше, феодальний сепаратизм. Правителі багатьох областей, особливо на окраїнах, були майже незалежними князьками (хани Харасану, Курдістану, Керману); по-друге, між ними загострилася боротьба за «прикордонні території»; по-третє, вони часто виступали проти шаха (не виконували обов'язків, не оплачували визначену суму податків, відмовлялися брати участь у військових діях держави; по-четверте, держава не витримувала величезних витрат на розкіш двору шаха і дворів ханів; по-п'яте, катастрофічне погіршення матеріального становища переважної більшості населення, внаслідок чого зростає кількість повстань селян, ремісників, дрібних торговців і міської бідноти. Характерно, те що ці повстання, як правило, очолюють представники шіїтського духовенства, пропагуючи месіанство; по-шосте, внутрішньополітична ситуація на середину ХІХ ст. суттєво ускладнилася смертю шаха Мохаммеда; по-сьоме, країна значно послабилася внаслідок бабідських повстань та незавершених реформ Амір Нізама. Поразка повстань бабідів і невдача реформ Тагі-хана спричинили збереження феодальних порядків. Іран залишався слабкою країною перед небезпекою іноземного закабалення.

Важливо те, що для посилення проникнення іноземних держав в Іран на середину ХІХ ст. вже існувала відповідна правова основа. Слід пригадати, що основним засобом посилення іноземного впливу в Ірані був режим капітуляцій. Так, ще упродовж 1708-1715 років Іран уклав торгові договори з Францією, відповідно до яких французи отримали капітуляційні права. У 1763 році аналогічні права отримала Англія. Унаслідок поразок Ірану у двох війнах з Росією (1804-1813 рр. і 1826-1828 рр.) були надані капітуляційні пільги Росії (за умовами Гюлістанського від 1813 р. та Туркманчайського від 1828 р. договорів). Саме ці договори поклали початок перетворенню Ірану в країну нерівноправну й залежну. Посилювала свої позиції в Ірані й Англія. Так, ще в 1841 р. був підписаний новий англо-іранський договір, який мав здебільшого політичний характер, але водночас передбачав поглиблення економічних відносин між обома країнами: шах мів розраховувати на англійську субсидію в розмірі 250 тис. туманів на рік. Важливим був наступний англо-іранський торговий договір від 1814 р., відповідно до якого Англія отримала ряд капітуляційних пільг. У 1845 р. на аналогічних умовах був укладений торговий договір Ірану з Францією, а потім з іншими західноєвропейськими державами.

Перераховані договори відіграли важливу роль у поступовому проникненні іноземного капіталу в Іран. На середину ХІХ ст. дуже виріс довіз в Іран європейських текстильних товарів, головне англійських. Якщо в 1833 р. в Тавріз, який був тоді торговим центром Ірану, було привезено європейських товарів на 15 млн. крб., то в 1836 р. – вже на 40 млн. крб. Прикметно, що після 1837 р. ці торгові операції здійснюють європейські торгові фірми. В результаті

конкуренції індійського, грецького, і турецького шовку скоротився вивіз шовку в Європу і іранських бавовняних тканин у прикаспійській області Росії. На внутрішньому ринку виробі і тканини – продукція домашньої промисловості і мануфактури – не витримували конкуренції привізних товарів фабричного виробництва. Мануфактури, домашня промисловість і ремесла Ірану занепадали. Проникнення іноземного капіталу згубно впливало на всі сторони суспільно-економічного життя країни. Посилився ріст товарно- грошових відносин та приватизаційні процеси в економіці Ірану. Отже, Іран все більше ставав об'єктом торгової експансії європейських держав, поступово перетворившись для них у ринок збуту.

Контакти з колоніальними державами мали для іранського суспільства не лише негативні, а й позитивні наслідки. Залучення Ірану до світового ринку привело до посилення розвитку товарного землеробства, особливо в останні десятиліття XIX століття. У деяких регіонах почали переважати посіви експортних технічних культур (бавовник, клещевина, опіум, тютюн). Упродовж XIX ст. зовнішня торгівля у постійних цінах зросла у 8 разів. По вартості імпорту країни у 1830 р. складав 2 млн. фунтів стерлінгів, а в 1900 р. – понад 5 млн. фунтів стерлінгів. Іранський експорт (бавовник-сирець, шовк, пшениця, рис, тютюн, оброблена шкіра, килими) за той самий період з 2 млн. ф. ст. по вартості збільшився до 3,8 млн. ф. ст. Під впливом Англії і Росії іранське шахство заборонило работоргівлю в районі Перської затоки і на південно-східному узбережжі Каспійського моря.

Отже, Іран ще на початку XIX ст. потрапив у сферу інтересів європейських держав, які досягли політичних і економічних переваг на Близькому і Середньому Сході. Наприкінці століття експансія колоніальних держав передовсім Англії і царської Росії, у цьому регіоні значно посилилася. Об'єктивно це суперництво давало Ірану можливість зберегти свою державну і формальну незалежність, що не завадило, однак, його перетворенню в останній чверті XIX – на початку XX ст. у напівколонію. Якщо в доімперіалістичну епоху європейські держави боролися за розширення в Ірані торгової експансії і свого політичного впливу, то в період становлення монополістичного капіталізму проникнення Заходу в цю країну набуло якісно нового характеру. Поряд з торговою експансією величезного значення набув вивіз фінансового капіталу. Слід зазначити, що колоніальна політика держав щодо Ірану була продиктована передусім його особливим стратегічним положенням.

Отже, в другій половині XIX ст. збільшилася економічна і політична залежність Ірану від Англії і Росії; характерно, що пануюче становище на внутрішньому ринку країни зайняла Англія і Росія. Росія у своїй політиці орієнтувалася на центральний уряд, тобто на Тегеран. Крім того, Росія мала зручні шляхи сполучення на Волзі і Каспії й особливі пільги свого уряду, що дозволяли російським промисловцям поставляти в Іран свої вироби по надзвичайно низьких цінах. На іранських базарах російські бавовняні тканини, сірники і посуд продавалися дешевше, ніж у Москві. До того ж існувало низьке ввізне мито (за умовами Туркманчайського договору – 5%). Водночас Північний Іран став поставщиком сировини для Росії (рис, бавовна, сухі фрукти). В Ірані діяло російське консульство і російські піддані мали право екстериторіальності, непідсудності іранським судам.

На півдні Ірану зміцнювала свої позиції Англія, яка орієнтувалася на сепаратистські елементи цього регіону країни, тобто на місцевих правителів і вождів племен. Англіїці перетворили узбережжя Перської затоки в сферу свого переважного впливу.

Стратегічне значення Ірану як підступу до Індії надавало англо-російському суперництву особливої гостроти. Англія не хотіла допускати будівництва російських залізниць в Ірані, а Росія – англійських. У 1890 р. Росія примусила Іран укласти угоду, за якою шахський уряд зобов'язувався протягом 10 років не допускати будівництва залізниць. У 1900 р. ця угода була продовжена ще на 10 років. В результаті до початку світової війни протяжність залізничних колій Ірану дорівнювала всього 52 км.

Значну роль у закабаленні Ірану і перетворенні його в напівколонію відіграли іноземні концесії. Хоча, ряд видатних громадсько-політичних діячів епохи (Ахундов, Мальком-хан, Мирза Хосейн-хан та ін.), розглядали видачу концесій іноземцям як важливий засіб для прогресу країни. Розгортання на основі виданих концесій фінансово-господарської діяльності (заснування банків, підприємств, засобів зв'язку і т. д.) само по собі не було загрозливим для Ірану. Але просвітники і прибічники реформ не враховували одну важливу обставину. Верхівка

влади – шах, значний прошарок сановництва – шахзаде, хани, шейхи, сардари, а також верхівка мусульманського шіїтського духовенства, вирізнялася переважно бажанням власного зиску і влади, найменше переймалася благом держави та народу. Більшість з них за отримання традиційних дарів і хабарів готові були фактично за безцінь поступитися чужоземцям значними привілеями і правами.

Іноземці ж, користуючись наданими їм правами, спрямовували свою діяльність передусім на здобуття прибутків. При цьому вони зловживали невіглаством і безвідповідальністю іранських чиновників, уникали будь-якого контролю з боку іранських властей. В результаті від діяльності іноземців суттєвих збитків зазнали як іранська держава, так і значною мірою частина іранців-землевласників, ремісників, торговців, купців, саррафів (мінял), які виконували функції банківських установ.

Захоплення іноземцями засобів зв'язку відіграло чималу роль у закабаленні Ірану. У 1867 р. англійці дістали в Німеччини і Росії дозвіл провести через ці країни телеграфну лінію, що сполучала Англію з Індією. Потім вони примусили шаха надати їм особливу концесію на будівництво іранського відрізка лінії (1872 р.).

У 1879 р. була укладена російсько-іранська конвенція на будівництво і експлуатацію телеграфної лінії Астрабад – Чікішляр. Незабаром Іранові був нав'язаний вигідний для Росії телеграфний тариф.

На півдні Ірану англійці збудували шосейну дорогу Ахваз – Ісфахан і захопили в свої руки судноплавство по річці Карун. Російські підприємці в свою чергу добилися ряду важливих концесій на півночі країни. Вони спорудили шосейні дороги, що сполучили міста північного і центрального Ірану з російським кордоном; вони експлуатували багаті рибні промисли на іранському узбережжі Каспійського моря; їм належали пристані і склади в Ензелі та інших каспійських портах.

У 70-80-х роках ХІХ ст. серед європейських капіталістів почалося запекле суперництво за концесії в Ірані. Почався небувалий ажіотаж.

Найбільшого успіху добився англійський капіталіст Рейтера, який у 1872 р. дістав від шаха надзвичайно вигідну концесію строком на 70 років. Йому надавалося виключне право на будівництво шосейних доріг і розробку нафти та інших природних багатств, право на експлуатацію лісів, прокладання залізничних колій і телеграфних ліній, будівництво млинів і фабрик, відкриття поштових філій на всій території Ірану. Лише видобуток золота, срібла і коштовного каміння залишався за Іраном. Іран мав за умовами концесії отримувати від 15 до 20% чистого прибутку від створених компаній або підприємств.

Видача концесії, безпрецедентної навіть для цієї епохи, викликала різкий осуд з боку багатьох представників правлячих кіл і шіїтського духовенства. Концесія була опротестована урядом Росії. Тому Насер ад-Дін шах змушений був анулювати її у 1873 р. Нову концесію Рейтер отримав у 1889 р., надавши іранському двору в борг 40 тис. ф. ст. Ця концесія надавала Рейтерові право на заснування банку і емісію банкнот Ірану. Банк отримав дозвіл на експлуатацію корисних копалин за умови сплати іранському урядові 16% щорічно чистого прибутку від усіх підприємств.

Заснований Рейтером Шахиншахський (або Імперський) банк було відкрито у 1889 р. Він фактично виконував роль державного банку Ірану. Його економічна й фінансова політика визначалася англійцями. Правління банку містилося в Лондоні.

Росія намагалася не відставати від свого суперника – Англії. У 1890 р. шах під натиском російської дипломатії надав капіталістові Полякову концесію на відкриття в Ірані Російського дисконтно-позичкового банку. Незабаром банк перейшов під контроль царського уряду. Серед пайовиків банку були імператриця Марія Федорівна і міністр фінансів Вітте. Серед інших операцій цей банк брав у заставу маєтки іранських поміщиків, а також почав скуповувати землю. За короткий час банк заволодів обширними землями в північних провінціях Ірану. Одночасно він витрачав величезні суми на підкуп шаха, його придворних і міністрів. В самому тільки Тегерані таким «боржникам» було роздано 16 млн. крб.

Найпершим завданням банку була активізація економічної політики в Ірані, спрямованої на завоювання місцевого ринку і на витіснення англійських промислових товарів. На початковому етапі діяльність банку була успішною. Впродовж 1895-1900 рр. Росія швидко

наздогнала Англію за об'ємом торгового обігу з Іраном. Росія досягла виключного права фінансувати іранський уряд і встановила через названий банк контроль над фінансами країни.

Отже, за концесіями пішли позики. У 1891 р. вибухнули народні заворушення проти тютюнової концесії, наданої шахом англійцеві Тальботу у 1890 р. Шах був змушений анулювати її і сплатити велику неустойку (500 тис. ф. ст.). Цю суму у вигляді кабальної позики (бо забезпечувалася митницями Ірану) іранський уряд взяв у Шахиншахського банку. Це була перша позика, отримана Іраном від іноземної установи.

У 1897 р. новий шах Мозаффар ад-Дін (1896-1906) дістав велику позику в Росії. Ця і наступні російські позики забезпечувалися прибутками митниць каспійського узбережжя. Одержані позики майже цілком витрачалися на утримання двору, будівництво нових палаців і подорожі шахів для розваги за кордон. Утворився постійний бюджетний дефіцит, який у свою чергу вимагав нових позик.

Таким чином, на початок ХХ ст. завершився процес перетворення Ірану в напівколонію. Наслідки проникнення іноземного капіталу:

1. Розорення іранського ремесла, домашньої промисловості;
2. Збільшення вивозу сільськогосподарської продукції та сировини з Ірану й пристосування до зовнішнього ринку, тобто перетворення Ірану в аграрно-сировинний придаток капіталістичних держав;
3. Виникнення національної іранської фабрично-заводської промисловості, яка знаходилася у невігідних конкурентних умовах з іноземним капіталом;
4. Поява численних католицьких і православних місій;
5. «Обмежена» європеїзація Ірану: обмеження прав і привілеїв мусульманського духовенства;
6. Зміни в соціальній структурі, яка набула напівколоніального характеру;
7. Зародження буржуазного націоналізму; вимоги встановлення конституційної монархії.

Вплив іноземного капіталу на розвиток Ірану не можна оцінювати однозначно негативно. Не можна зводити до абсолюту той факт, що західний капітал діяв у своїх інтересах, використовуючи пануючі на Сході докапіталістичні форми власності і відносин. Адже така абсолютизація приводила до висновку про повне «закупорювання» всіх пор господарського організму в колоніях і залежних країнах.

Слід зазначити, що торгові договори Ірану із західними країнами відіграли певну позитивну роль у генезисі капіталізму в країні. Адже вони залучали відсталу економічну структуру Ірану до відносин вільної конкуренції з державами Заходу, які переживали тоді промислову революцію.

Тим самим ці відносини сприяли ліквідації таких феодальних «заповідників відсталості», як торгові монополії або система розорюючих для виробників державних регламентацій і примусових закупок. Все це об'єктивно створювало передумови для господарської перебудови суспільства на буржуазній основі. Хоча початковий поштовх для формування капіталістичного ладу в Ірані був даний ззовні, вирішальне значення для рівня й характеру його розвитку мали процеси внутрішньої динаміки. Зовнішні чинники постійно мали неоднозначний і суперечливий вплив на характер та умови внутрішніх суспільних процесів у напівколоніальній країні, в т. ч. й на темпи трансформації традиційних структур на сучасні. Але відбувалося це не прямо, а опосередковано.

Які ж були ці внутрішні умови? Вони визначалася незахищеною приватною власністю; відсутністю правопорядку, адміністративним свавіллям, корупцією, хабарництвом, продажем посад (або неефективністю власного управління); відсталістю суспільного ладу; ісламською шіїтською ментальністю. Тому й розвиток капіталізму в Ірані був за характером напівколоніальним, або ж, іншими словами, Іран був примусово включений у систему напівколоніального синтезу.

Таку особливість можна прослідкувати на конкретних прикладах:

а) населення Ірану на початок ХХ ст. складало 10 – 12 млн. чол. Із них: понад 1/2 - осілі селяни; 1/4 - кочові племена; 1/5 – міське населення;

б) напівколоніальний характер економіки викликав однобоку спеціалізацію сільського господарства. Помітно зростає питома вага експортних культур – бавовника, тютюну, рису, фруктів, опіумного маку;

в) нові товарно-грошові відносини витіснили натуральні форми господарства;
г) водночас зберігався і навіть посилювався тягар феодальної експлуатації селян (панщина, рента продуктами зрости; зберігалися різні повинності на користь поміщика; численні побори, пішкеші (подарунки);

д) водночас відбувався процес формування поміщиків нового типу; характерним був розвиток консервативного поміщицького капіталізму; розвиток капіталізму на селі проходив повільно і болісно;

Зміни і в соціально – економічній структурі міського населення:

А) відбувається процес формування національної торгової буржуазії. Позиції національної буржуазії надзвичайно слабкі, але поступово розвиваються невеликі електростанції, посудні, шкіряні фабрики;

Б) кустарне виробництво зберігається, але відбувається поступовий процес витіснення ткачів, ремісників ін.;

В) іноземний капітал сприяє формуванню робітничого класу;

Г) зберігає свій вплив мусульманська національна інтелігенція і водночас формується світська національна інтелігенція.

Початковою основою економічного закабалення Ірану було активне доручення його до міжнародного ринку. Від 1860-х рр. поряд із вивозом товарів все більшого значення набуває вивіз капіталу, який насамперед спрямовувався в галузі господарства, що сприяли розвитку й активізації зовнішньої торгівлі. Значна частка в імпортованому капіталі належала позичковому капіталу, який невірними чином витрачався шахським двором.

Ринкові відносини вплинули на традиційне сільське господарство: зростає товарність землі; все більшого значення набувають ті культури, які мають попит на світовому ринку. Наприклад, до Росії вивозяться сухофрукти, бавовник, рис, шкіри; до Англії – опійний мак, зерно (в Індію), тютюн, бавовник, фрукти.

Отже становище Ірану на початок ХХ ст. характеризувалося крайньою відсталістю, залежністю від іноземного капіталу (характерним був розподіл країни між Росією та Англією, тобто Іран був напівколонією двох держав).

2. Однак саме іноземний капітал став поштовхом до розвитку різних сфер Османської імперії та Ірану (торгівлі, землеробства, промисловості, банківської справи) на капіталістичних засадах. Наприкінці ХІХ ст. в Османській імперії продовжувався розвиток товарно-грошових відносин у сільському господарстві, промислового підприємництва (локального, моноконкурентного) у найбільших містах (Стамбулі, Ізмірі та деяких інших великих містах європейської і узбережної частини азійської Туреччини). Це були підприємства двох типів: 1) казенні, які обслуговували потреби армії; 2) іноземні, пов'язані з переробкою сільськогосподарської сировини.

На початок ХХ ст. Османська імперія та Іран порівняно з країнами Заходу за всіма показниками соціально-економічного прогресу і якості життя відставали на цілу суспільну епоху. Якщо Захід, пройшовши стадії класичного капіталізму (мануфактурну і вільної конкуренції), вступив в індустріальну (монополістичну) фазу, то соціально-економічну систему двох розглянутих держав характеризувала багатокладність, при якій панівна роль належала докапіталістичним формам господарювання, виробництва і розподілу: капіталістичний лад з огляду на низку історичних причин не зміг набрати повну силу та претендувати на роль системотворчого, формаційного. Капіталізм був продуктом не внутрішніх соціально-економічних процесів, а був привнесений ззовні, і саме цей, на думку сучасних турецьких учених (О. Кеймен, М. Сенджер, О. Баркан, Н. Іналджик, Т. Туная), чужий для османського суспільства капіталізм сприяв не прогресу країни, а її розпаду. Відомий вчений і громадський діяч Д. Авджоғму, наприклад, писав: «Договір 1838р. створив умови для вільної торгівлі, а танзимат за допомогою адміністративних, фінансових та інших реформ сформував в інтересах західного капіталізму основу системи відкритого ринку». Інший турецький дослідник І. Джем переконаний, що фірми про реформи танзимата 1839 та 1856 рр., які в турецькій історії зазвичай оцінюються як сприятливий процес необхідної вестернізації, були лише одним із засобів імперіалістичної експансії.

Радянські вчені-сходознавці також спрощено трактували такі явища, як «імперіалізм» і «колоніалізм». Тому при аналізі ролі іноземного капіталу в колоніях та напівколоніях вони впродовж тривалого часу, особливо в 1920-1950-і рр., концентрували увагу лише на негативних моментах, зводячи до абсолюту той факт, що монополії Заходу повсюдно використовували в своїх інтересах існуючі на колоніальному Сході докапіталістичні форми власності і відносин. Абсолютизація цього загалом правильного положення приводила до висновку про нібито повну «закупорку всіх пор господарського організму» у колоніях і залежних країнах.

Вивчення наслідків проникнення іноземного капіталу в Османську імперію та Іран проводилися у той час за схемою: національний капіталізм під впливом іноземного капіталу розвивався в цих країнах, але з тих самих причин він там розвиватися не міг. У наш час абсолютно очевидним є те, що протиборство між гальмуючими і стимулюючими чинниками суспільного прогресу в цих країнах не завжди відбувалося по лінії «внутрішні-зовнішні». Не можна не помітити, що торгові договори укладені Туреччиною упродовж 18030-х – 1840-х рр., відіграли певну позитивну роль у генезисі капіталізму в цих країнах, оскільки неминуче залучали їхні відсталі економічні структури у відносини вільної конкуренції з державами Заходу, що переживали в той час промислову революцію, і сприяли таким чином ліквідації таких феодальних «заповідників відсталості», як торгові монополії або система розорюючи для виробників державних регламентацій та примусових закупок. Все це об'єктивно створювало передумови для господарського перетворення суспільства на буржуазній основі.

Так само очевидним є те, що реформи танзимата в Османській імперії та спроба перетворень в Ірані за Тагі-хана були викликані не прагненням посилити підпорядкування країн іноземному капіталу, а внутрішніми потребами соціально-економічного розвитку і політичними причинами.

Слід підкреслити, що хоча висхідний поштовх до становлення капіталістичного ладу в Туреччині та Ірані був зовнішнім, вирішальне значення для рівня та характеру його мали процеси внутрішньої економічної динаміки. Зовнішні чинники постійно мали неоднозначний і суперечливий вплив на характер, умови внутрішніх суспільних процесів, у т.ч. на темпи трансформації традиційних структур на сучасні. Однак відбувалося це не прямо, а опосередковано.

Унаслідок нових економічних процесів на початок ХХ ст. в Ірані та Османській імперії відбулися суттєві зміни у соціально-класовій структурі: з'являються нові елементи – робітничий клас, буржуазія, нова інтелігенція. Водночас загалом соціальна структура османського та іранського суспільств зазнавала лише часткових змін: її традиційну верхівку поповнили купці і торговці, лихварі-поміщики, поміщики-напівфеодалі.

3. Внутрішньополітичний розвиток Османської імперії та Ірану наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. характеризувався збереженням відсталих феодально-монархічних режимів. В Османській імперії впродовж 30 р. (1878-1908 рр.) існував режим абсолютної султанської влади – зулум Абдул-Хаміда ІІ (феодально-султанський деспотичний режим). Незважаючи на те, що в 1876 р. була проголошена Конституція країни, а 1877 р. відкрився парламент, Туреччина залишалася абсолютистською монархією. Значною мірою це було обумовлено внутрішньою нестабільністю імперії (виступи не мусульманського населення Боснії і Герцеговини у 1875 р., повстання в Болгарії 1876 р., оголошення в 1876 р. Туреччині війни Сербією і Чорногорією) та зовнішньополітичними проблемами (поразка турецької армії у війні 1877-1878 рр. з Росією, інтернаціоналізація османсько-російських відносин).

Водночас з ініціативи Абдул-Хаміда ІІ було ліквідоване рабовласництво (1889-1890 рр.); сформована система цивільної служби (35 тис. осіб); особливістю політики султана щодо формування бюрократичної системи став допуск на чиновницькі посади християн; значна увага приділялася вдосконаленню адміністративної системи – султан розширив і реорганізував діяльність Школи цивільної адміністрації, збільшивши в 20 раз кількість її слухачів. У 1909 р. вона перейшла на програму Вільної школи юридичних наук в Парижі.

Султан прагнув бачити серед чиновників освічених, здатних управлінців, державників. Абдул-Хамід ІІ створив основу для сучасної державної служби такого типу, яка згодом з'явиться на Заході. У 1877 р. впроваджується система списків особового складу для вибору кандидатів на призначення. Впродовж 1880-х рр. султан видав укази про порядок просування

по службі та звільнення цивільних чиновників, щоб контролювати систему особових списків і фінансових чиновників. Відтепер всі вони, за винятком вищих, яких султан призначав особисто або великі візири, і найнижчого розряду, які ще призначалися своїми начальниками, підлягали висування на посади своїми міністерствами, рекомендації двору і потім, після додаткового визначення їхніх послужних списків, призначалися указом султана. Аналогічні вимоги також були введені для військової та релігійної служби.

Абдул-Хамід II намагався поставити під свій контроль духовенство: так, у 1889р., від нового шейх-уль-іслама він зажадав, щоб той навів порядок і спокій у середовищі духовного стану.

Обереігаючи підданих від негативного впливу чужоземних ідей, султан заборонив ввезення друкованих книг (художньої літератури, історичних творів, праць по соціології). Так, заборонялося ввозити твори Шекспіра, Шиллера, Байрона, Вольтера, Скотта, Толстого, праці Соловйова, Вебера, Шлоссера, Файфа. Водночас з іменем Абдул-Хаміда II пов'язане і становлення професійної освіти з різних прикладних спеціальностей. Були відкриті: юридична школа (1878), фінансова школа (1878), училище мистецтв (1879), торгівлі, цивільної медицини (1885), ветеринарії (1889), поліції (1891), митної служби (1892); знову відкритий університет (1900). Султан надавав великого значення практичному значенню освіти. Уроки його правління можливість отримати загальну освіту не залежала від статі. В Еміргані (передмістя Стамбула) функціонувала середня школа для дівчат.

Прагнучи бути халіфом усіх мусульман, а не тільки турок, султан демонстративно опікувався розвитком освіти серед мусульман-нетурок. Так, у 1882 був виданий указ про відкриття школи для підготовки вчителів в арабських, курдських і албанських провінціях; того ж року султан ввів додатковий податок, частина якого вираховувалась на потреби освіти. У 1894 р. була створена школа для бедуїнських племен (для підготовки вчителів та адміністраторів). На території Білад аль-Шам (Сирія, Йордан, Ліван, Палестина) наприкінці правління Абдул-Хаміда II у різних містах, мечетях і школах було 64 бібліотеки.

Духовною об'єднувачою основою турецького суспільства султан вважав іслам. На його догматах базувалася моральна природа освіти в цілому. Навчання в медресе залишалось по суті незмінним. Влада вимагала вивчення релігії і в нових професійних навчальних закладах. Абдул-Хамід II опікувався містичною течією в ісламі – суфізмом.

Розуміючи необхідність розвитку сучасної освіти (зادля зміцнення турецької держави, з огляду на позиції передових держав), султан сприяв наданню світського характеру державним системам освіти і судочинства. Цьому значною мірою сприяла поява нової освіченої еліти – випускників нещодавно створених військових, медичних, адміністративних навчальних закладів, пов'язаних духом корпоративізму. Поміж цієї інтелігенції, яка пізніше очолила молодотурецький рух, поширеною була думка про те, що іслам не сприяв збереженню єдності імперії. Отже, заохочуючи розвиток освіти, султан Абдул-Хамід II водночас сприяв зародженню політичної опозиції.

Скасувавши конституційне правління, султан продемонстрував прихильність до традиційної мусульманської державної моделі – халіфату, тобто теократичної держави під керівництвом духовного владики. Султан виступає у власній країні та поза її межами і як падишах турок і як халіф вселенської мусульманської общини (умми). На його думку, конституціоналізм – інститут західної політичної культури, складова життя «невірних». Неприйняття конституціоналізму було відображенням султанської ксенофобії, небажанню бути головою відповідно до західних зразків.

Відповідно владні амбіції султана знайшли відображення в релігійно-політичній доктрині «Ісламчилік або Мусульнанлік», тобто ісламізм. Саме Абдул-Хамід II зробив новий акцент на ісламському характері держави і посилив інститут та символ халіфату. Задля надання більшого значення титулу халіфа, він відродив скасовані султаном Махмудом II пишні мусульманські епітети, називався «тінню Аллаха на землі», «переможним», «благосним» («милостивий і могутній Газі Абдул-Хамід Хан II»). У руслі такої ідеології з ініціативи султана розпочалося будівництво залізниці до святих місць. Абдул-Хамід II особисто вклав у цей проект 7 млн. франців. Наприкінці XIX ст. прокладена Хиджаська залізниця, яка зв'язала Стамбул із сирійсько-арабськими провінціями і полегшила просування паломників до святих місць. У

північній Палестині султан спорудив мінарет із годинником на кожній стіні і написав на ньому своє ім'я як нагадування про його великодушність. Мета всіх таких заходів – посилити свій авторитет не тільки серед усіх мусульман, а й піднести свій престиж серед величних держав та зміцнити свій режим.

Значну увагу (в умовах тиску християнських держав) Абдул-Хамід II приділяв активізації відносин з мусульманськими країнами, передусім Іраном (на початку XX ст. іранський шах здійснив поїздку до Стамбула), Афганістаном. Емісари султана під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. побували в Британській Індії (бомбейські мусульмани організували для них пишний прийом), у мусульман Китаю, у Єгипті, Марокко, Боснії, Туркестані, Криму і на Кавказі. Отже, ідейною основою зовнішньополітичних прагнень султана був панісламізм.

За роки правління Абдул-Каміда II відбувається інтенсивне проникнення іноземних підприємств у різні сфери економіки Туреччини. У підході до видачі іноземцям концесій султан керувався подвійним розрахунком: модернізувати свою імперію та посилити власні позиції. Найбільш амбітним серед заходів держав і найбільш конкурентним був німецький план будівництва залізниці Берлін-Багдад. Залізничне будівництво, заохочуване султаном, об'єктивно було позитивним явищем, але здійснювалося на іноземні гроші, а це поглиблювало фінансові проблеми імперії.

В Ірані верховним і необмеженим правителем був шах, який управляв країною разом з оточуючою його бюрократією, відображаючи і захищаючи інтереси феодално-поміщицького класу. Впродовж 1848-1896 рр. шахом Насер ад-Дін, який вирізнявся суперечливістю свого характеру: добре освічений і знайомий з європейськими державами, він, з одного боку, розумів необхідність реформ у відсталому Ірані, з іншого – на його політику значний вплив мала феодална бюрократія та духовенство, які були проти модернізації країни. Тому реформи шаха були поверховими, вони не зачіпали основ суспільного ладу Ірана.

Після декількох поїздок до Європи він запровадив в систему управління та судочинства деякі нововведення за європейським зразком: 1) дещо обмежена судова влада шийтського духовенства (впроваджено європейські кодекси);

- 2) засновані міністерства внутрішніх справ, юстиції, пошт і телеграфів, освіти;
- 3) створені світські школи;
- 4) розвиток преси;
- 5) відкриті бібліотеки, театр;

Побутові нововведення стосувалися й зовнішнього виду іранців: шах наказав усім чоловікам запускати вуса і постригти бороди; одягнув свій гарем в убрання європейського типу. Таким чином, в Ірані поступово проводилися (здебільшого насильницьким шляхом) певна модернізація і, навіть часткова європеїзація.

Однак за умов економічних негараздів, така політика викликала сильний протест з боку традиційних верств населення. Цей опозиційний рух розвивався, звісно, під ідейним впливом ісламу. Відобразився протест у виступах проти іноземних концесій гяурських нововведень, за обмеження влади шаха.

Іноземне проникнення та обмежені ліберальні реформи шаха Наср-ед-діна сприяли змінам у культурі, передусім поширенню ліберальних ідей. На початку 90-х років XIX ст. провідниками нових ідей виступили сини поміщиків і багатих купців, котрі побували за кордоном і здобули там європейську освіту, і, звісно, люди вільних професій. З'являються нові жанри в іранській літературі, насамперед роман сучасного типу, повість, сатиричний памфлет. У цих творах висміюються феодалні порядки, нецтво і деспотизм ханів, ханжество і користолюбство мулл, забобони. Особливо відомим став роман Ходжі Зейн-аль Абдіна Марагеї «Подорож Ібрагім-бека», у якому описується сприйняття іранцем своєї країни після повернення з-за кордону. Все більше стверджуються ліберальні ідеї та заклики до проведення ліберальних реформ. З особливою силою це звучить з вуст громадського діяча, публіциста і драматурга, просвітника Мальком-хана, який упродовж декількох років працював послом у Лондоні. Його політична ідея – перетворення Ірану в конституційну монархію. Великого значення набули ідеї захисту особи і власності від сваволі шаха і ханів. Патріотично налаштована інтелігенція гуртувалася навколо створених національних бібліотек. Отже, наприкінці XIX ст. в Ірані

зароджується буржуазний націоналізм. Однак, цей рух буржуазних націоналістів був здобутком вузької, європейськи освіченої верхівки – іранських «західників».

Більш поширеною й впливовою була ідеологія панісламізму. Її прихильниками були духовенство і дрібна буржуазія. Ця ідея була протестом на європейське проникнення. Заклики – до об'єднання народів на релігійній основі; панісламісти виступали за збереження феодального ладу, за посилення впливу духовенства. Ідеолог панісламізму Сеїд Джемаль-ед-дін Афгані (1839-1897) проповідував ідею об'єднання всіх мусульман навколо турецького султана, або іранського шаха для відсічі Європи. Шахський уряд заборонив діяльність панісламістів. Вони розпочали підпільну боротьбу. В Тегерані створили таємну організацію і готували терористичний акт проти шаха, який і здійснили 6 травня 1896 року. Шаха Насер-ед-діна було вбито одним з учнів Афгані.

Продовження шахом Мозаффар-ед-діном політики Насер-ед-діна викликало подальше невдоволення з боку панісламістів та переважної більшості традиціоналістичних верств іранського суспільства. Крім того, іранське шіїтське духовенство мало свої рахунки з Каджарськими шахами, адже останні суттєво обмежили їх владу. Найбільше драгували шіїтське духовенство спроби шаха обмежити вакуфне землеволодіння, подальший розвиток світських судів і системи освіти, діяльність католицьких і православних місій.

Таким чином, перетворення Ірану в напівколонію викликало неоднозначні наслідки, які можна схарактеризувати як одночасний процес опору й пристосування іранської традиційної структури до неминучих змін; породило неоднозначну, різнопланову реакцію в іранському певною мірою вже синтезованому суспільстві.

Початок ХХ ст. ознаменувався поглибленням політичної кризи в Ірані. Причинами цього були: 1) напівколоніальний статус країни, який призвів до суттєвої втрати її політичної незалежності. В перші роки ХХ ст. пануюче становище в Ірані належало Росії. У 1900 році Росія нав'язала шахові нову позику у розмірі 22,5 млн. карбованців. Одержуючи її іранський уряд зобов'язувався не укладати надалі позик інакше, як через посередництво Російського дисконтно-позичкового банку. Тим самим англійський Шахиншахський банк відсувався на другий план. Використовуючи ослаблення Англії у зв'язку із затяжною англо-бурською війною, Росія у 1901 році добилася реорганізації іранського митного управління з допомогою бельгійських інструкторів, які діяли в інтересах Росії. В тому ж році відбулося укладення російсько-іранської конвенції замість додаткового акту Туркманчайського договору 1828 року. За цією угодою російські купці дістали нові величезні пільги. Лише у 1903 англійці зуміли добитися таких самих переваг для своєї торгівлі в Ірані. У зовнішній торгівлі Ірану Росія займала перше місце і набагато випередила Англію. У 1903-1904 роках на Росію припадало 47% іранського довозу і 61% вивозу. Частка ж Англії за ці роки – 32% іранського довозу і 8% вивозу. Російський царизм ставав дедалі агресивнішим. В урядових колах знову обговорювався план загарбання порту в Перській затоці і влаштування там військово-морської бази. «Російське товариство пароплавства і торгівлі» дістало від царського уряду велику субсидію на організацію регулярних рейсів у Перській затоці. Ще у 1880 році з допомогою Росії був організований перський козацький полк, незабаром реорганізований у бригаду. Бригада вважалася іранською військовою частиною. Але повнота влади належала інструкторам-росіянам які підлягали царському послові і командуванню Кавказького військового округу. Крім козачої бригади, іншої боєздатної військової сили в Ірані не було.

Англія не збиралася віддавати свої позиції Росії, тим більше, що в 1901 році англійцям вдалося дістати винятково важливу концесію на розробку нафти на 4/5 території Ірану (за винятком п'яти північних провінцій). Ця концесія, надана шахом австралійцеві Д`Арсі, мала не тільки величезне економічне, а й першорядне воєнно-стратегічне значення. Концесія була укладена на умовах, винятково вигідних для англійців. Крім щорічної сплати мізерної суми, концесіонери зобов'язувалися відраховувати шахові тільки 16% від прибутку створеної ними компанії. Насправді й це зобов'язання не виконувалося, бо уряд шаха не мав можливості контролювати прибутки компанії. Перші спроби видобування нафти були невдалі. Проте, незабаром були виявленні багатющі родовища. У 1909 році з ініціативи англійського адміралтейства концесія Д`Арсі перейшла до заснованої в тому ж році могутньої Англо-перської нафтової компанії. Ця остання дуже скоро стала трестом світового значення, а в Ірані

створила свою державу в державі. Вона збудувала на території Ірану свої нафтоперегінні заводи (на острові Абадан), свої нафтопроводи і шосейні дороги, тримала на своїх підприємствах власну охорону і спочатку привозила з Індії робітників.

Тим часом у міру спорудження Багдадської залізниці Німеччина почала проявляти підвищений інтерес до Ірану. Почастішали рейси німецьких пароплавів у Перську затоку, в багатьох містах Ірану відкрилися німецькі консульства і торгові підприємства.

На початку ХХ століття не лише економіка, але й багато сфер державного управління Ірану опинилися під контролем іноземців (митниця, пошта). На важливі державні посади на півночі Ірану призначалися проросійські особи, а на півдні господарювали англійці. Вони підтримували сепаратизм місцевих феодалів, повз волю центрального уряду укладали з ними угоди, сплачували субсидії і забезпечували зброєю. Унаслідок діяльності Мекранської і Систанської розмежувальних комісій англійці відторгли від Ірану частини Систану і Белуджистану і встановили своє панування в Іранському Белуджистані. Англійські воєнно-морські сили фактично окупували Перську затоку. По визнанню прем'єр-міністра Англії Керзона, англійський резидент в Буширі був некоронованим королем Перської затоки; 2) значне погіршення становища трудових верств населення; Загострення продовольчої проблеми, голод, голодні бунти 1903 року – виступ населення Тебризу; заворушення і голодні бунти упродовж 1903-1904 років у Тегерані, Астрабаді, Ісфахані і Мешхеді; 3) репресії з боку Каджарського режиму; 4) поширення європейських секуляристських ідей; політика обмеженої модернізації, яку активно проводив шахський уряд, очолюваний Атабек-Азамом; 5) тісний зв'язок Ірану з Росією привів до того, що поразка російського царизму у війні з Японією і революція 1905-1907 років стали могутнім поштовхом до розвитку революційного руху в Ірані.

Приводом до початку революції стали події в Кермані і Тегерані, які відбулися у грудні 1905 року. В Кермані урядові агенти порушили бест в будинку одного моджахеда: люди, що сиділи в бесті були заарештовані. У Тегерані за наказом садр-азама Ейн-ед-доуле були схоплені і побиті кілька купців. По всіх містах почалися масові протестні акції проти дій шахської адміністрації. У відповідь на спробу уряду заарештувати кількох учасників цих мітингів духовенство столиці 19 грудня 1905 року залишило Тегеран і сіло в бест у позаміській мечеті Абдул-Азім. Купці і ремісники закрили свої крамниці. Ділове життя столиці завмерло. На багатолюдних мітингах висувалася вимога негайного скликання законодавчих зборів – «Дому справедливості». Виступи тегеранців знайшли підтримку і в інших містах. Революція 1905-1907 років у своєму розвитку пройшла декілька етапів:

I – грудень 1905 року – лютий 1907 року, тобто від початку революції до прийняття конституції і доповнень до неї;

II – лютий 1907 року – червень 1908 року, тобто від спроби контрреволюційного заколоту і його здійснення за допомогою козачої бригади, яка розігнала перший меджліс 23 червня 1908 року;

III – червень 1908 року – липень 1909 року, тобто період, коли революційний центр перемістився з Тегерану до Тебризу; похід на Тегеран та скинення шаха Мухамеда-алі;

IV – липень 1909 – грудень 1911, тобто відновлення конституції і скликання другого меджлісу, менш демократичного за характером, ніж перший; згортання революції; розмежування революційних сил; розгром федаїських загонів і посилення поміркованих контрреволюційних елементів; боротьба проти лівих сил; контрреволюційний переворот в Тегерані; розпуск другого меджлісу, енджуменів; визнання англо-російської угоди про розмежування Ірану на сфері впливу (1907).

За характером іранську революцію можна кваліфікувати як буржуазно-демократичну, конституційну, антиімперіалістичну.

Наслідки революції: уперше в історії Ірану було прийнято конституцію. Вона складалася з двох документів: 1) права меджлісу; 2) права громадян. Конституція передбачала створення двопалатного парламенту (сенат і меджліс), проте верхня палата так і не була скликана. Вибори мали відбуватися на основі високого майнового цензу, за становими куріями в два етапи; право голосу отримали чоловіки старші 25 років, а обраними могли бути чоловіки від 30 до 70 років. Депутати меджлісу обиралися на два роки. Меджліс був повноважним законодавчим органом, під його контроль поставлений бюджет, фінансова політика, економіка, зовнішня політика. Шах

без схвалення меджлісу не міг надавати концесій, брати іноземні позики. Доповнення до конституції, прийняті восени 1907 року, проголошували основні громадянські свободи (які обмежувалися лише нормами ісламу). Впроваджувався принцип розподілу властей на законодавчу, виконавчу і судову гілку. За конституцією, шиїтський іслам залишався державною релігією Ірану, а вищим духовним сувереном всіх шиїтів визнавався 12 утаємничений імам Магді. Також передбачалося утворення духовної комісії з п'яти осіб, шах залишався лише головою виконавчої влади, за ним зберігалася свобода від відповідальності; верховне головокомандування; право оголошувати війну і укладати мир; призначати і звільняти міністрів. Водночас без схвалення меджлісу він не міг призначити регента (якщо спадкоємцю престолу менше 20 років). Регент призначався меджлісом упродовж 10 днів.

Таким чином, хоча демократичні сили іранської революції й зазнали поразки, революція мала велике значення в історії Ірану. Революція завдала відчутного удару по феодальному ладу і кадjarській монархії і розбудила широкі маси народу до свідомого політичного життя. Іранська революція мала значний вплив на революційне піднесення епохи «Пробудження Азії».

Йдеться про такі часткові заходи як: створення нових міністерств, заснування Будинку наук (поєднав функції університету і політехнічної школи); проведення європеїзації одягу. Все ж нові спроби реформ сприяли змінам у суспільно-політичному житті країни. Значну роль у цих спробах нова суспільна сила – іранська інтелігенція (критика існуючого становища, вимоги щодо проведення кардинальних реформ – обмеження шахської влади, реформування судової системи і збройних сил), яка перебувала під впливом перетворень у Туреччині.

У 1870 р. прем'єр-міністром країни був призначений реформатор Мірза Хусейн-хан (11 років був послом Ірану в Стамбулі). Його реформаторську діяльність можна розглядати як певне продовження політики Амір Кабіра. Однак він намагався провести більш радикальні перетворення, оскільки прагнув обмежити владу шаха та створити в Ірані громадянський уряд європейського типу.

Основні напрямки реформ Хусейн-хана: юридична, військова та адміністративна сфери. Державна система Ірану вирізняється поєднанням судової, військової та адміністративної влади. Хусейн-хан, маючи намір створити дієздатний централізований державний апарат європейського типу, започаткував розподіл цих гілок влади. Він реформував іранську юридичну систему, створив звід цивільних законів, впровадив світські суди, незалежні від релігійних шаріатських судів.

Адміністративна реформа передбачала реорганізацію Державної ради. До неї входили 16 членів із середовища вищих чиновників держави, міністрів, кадjarських принців, представників шахського двору, а також послы Ірану в Лондоні та Парижі. Рада засідала двічі на тиждень, шах мав право її позачергового скликання. На засіданнях ради розглядалися найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики країни. Було збільшено кількість міністерств і покращена координація їх роботи. За Хусейн-хана було видано низку декретів, у яких чітко визначалися функції кожного міністра механізми контролю їхньої діяльності. З метою запобігти занепаду країни внаслідок широкого розповсюдження корупції, хабарництва, зловживань державних чиновників, він створив у провінціях особливі адміністративні ради для перевірки дій місцевої влади і впорядкування збору податків. Ці заходи дозволили дещо покращити фінансове становище країни. Але адміністративно-політичні реформи у запланованих межах провести не вдалося, оскільки була протидія з боку шаха (небажання допустити обмеження своєї влади) – державна рада не могла самостійно прийняти й реалізувати жодного заходу без схвалення шаха.

Зміцненню державної влади сприяла реорганізація армії: впорядковано її бюджет, встановлено постійне жалування для офіцерів, введена військова повинність за новою системою, покращена підготовка офіцерського складу, передбачалося будівництво спеціальних військових підприємств по виробництву зброї.

Реформи Хусейн-хана наштовхнулися на сильну опозицію вищої урядової бюрократії та духовенства, оскільки вони вбачали в них загрозу для свого впливу й влади, і в 1880 р. шах відправив прем'єр-міністра у відставку, звільнивши його з усіх вищих державних посад.

Діяльність Мірзи Хусейн-хана була останньою спробою прогресивних сил Ірану вплинути на соціально-економічний та політичний розвиток країни шляхом проведення реформ згори.

В останнє десятиріччя свого життя Насер ад-Дін остаточно опинився під впливом консервативних кіл, оточивши себе безініціативними підлабузниками, які були противниками будь-яких реформ чи новацій. У ці роки авторитет центрального уряду помітно похитнувся. На місцях посилилася децентралізація, прибутки з провінцій майже не надходили в центр.

Одним із останніх заходів Насер ад-Діна наприкінці його правління було опублікування в 1888 р. фірмана про свободу особи, охорону майна, розвиток промисловості, однак в умовах феодальної країни без проведення відповідних реформ цей фірман був не реалізований.

Після вбивства Насер ад-Діна у 1896 р. шахом став його син – безхарактерний, хворий Мозаффар ад-Дін. У період його правління розлад державного апарату набув катастрофічних розмірів.

Одним із найбільш складних питань внутрішнього життя обох країн було національне питання. В Османській імперії Абдур-Хамід II перетворив країну на в'язницю для всіх народів, забезпечуючи своє панування за допомогою розпалювання релігійної та національної ворожнечі. В умовах розпаду імперії всі колишні гарантії не мусульманам перестали існувати. Танзиматські гасла про рівність громадян перед законом, незалежно від релігійної належності не сприймалися більшістю мусульманського населення. Немусульманам дозволялося проживати поруч, дотримуватися своїх звичаїв, вклонятися своїм богам, але командні вершини, на їх думку, повинні залишатися за мусульманами. Європейське втручання, спроби великих держав диктувати свою волю, прагнення християнських народів до незалежності порушили колишню міжконфесійну рівновагу та викликали страшну різанину болгарського населення в 1876-1877 рр., а пізніше й відому вірменську трагедію (наприкінці XIX – на початку XX ст.) Так, Абдул Хамід II та його найближче оточення (з опорою на вождів курдських племен) організували у 1894-1896 рр. страшну різанину вірменів. Ще у 1880-х рр. було вбито біля 300 тис. вірменів. Сотні міст і сіл Західної Вірменії були зруйновані султанськими військами і поліцією.

4. На початок XX ст. Османська імперія та Іран були перетворені в напівколонії іноземних держав. Іран потратив у небезпеку повної втрати політичної незалежності. Під час революції 1905-1911 рр. в Ірані активізувалися США: у 1910 р. в країні розпочала роботу фінансова місія Моргана Шустера. Це викликало занепокоєння з боку Росії та Англії. У листопаді 1911 р. обидві країни поставили вимогу про звільнення Шустера. Ультиматум був підкріплений спільним військовим демаршем: англійські та російські війська розпочали окупацію Ірану і придушення революції. До початку Першої світової війни вони так і не були евакуйовані. Їхня присутність прискорила затвердження іранським урядом англо-російської угоди 1907 р. і стала невдовзі однією з причин перетворення нейтрального Ірану в арену збройних зіткнень сил Антанти і Троїстого союзу.

Османська імперія внаслідок близькосхідної кризи 1895-1897 рр., спровокованої вірменськими погромами, опинилася перед небезпекою нового територіального розподілу.

На середину 1890-х рр. розстановка сил на Близькому Сході змінилася у несприятливому як для Англії, так і для Росії сенсі. У регіоні з'явився новий суперник – Німеччина. Проникнення Берліна в Османську імперію відбувалося на трьох рівнях – економічному, військовому і політичному.

Слід підкреслити, що саме під час Близькосхідної почали кризи проявлятися у Британській політиці тенденції до дезінтеграції Туреччини (різанина вірменського населення 1894 – 1896 рр., повстання на Криті та греко-турецька війна 1897р.). Тоді Англія, єдина з великих держав, найбільш наполегливо виступила за проведення радикальних перетворень у неспокойних провінціях. Причому всі її проекти передбачали встановлення європейського контролю та в певній мірі запровадження самоврядування на повсталих територіях. Англія, уникаючи висунення на порядок денний питання про цілісність Османської імперії, фактично виступала за її розподіл, що відображалось у наданні автономії національним окраїнам імперії.

Щодо утвердження Росії на Босфорі та Дарданеллах – однієї з головних цілей російської зовнішньої політики, то історія відіграла тут злий жарт: царське «назавжди» в результаті перетворилися в «ніколи». Незважаючи на всі свої військові та дипломатичні зусилля, Росії не судилося закріпитися на протоках.

Після Берлінського конгресу 1878 р. (відповідно до його рішень Румунія, Сербія, Чорногорія стають самостійними; Болгарія залишається як самостійне князівство данником, однак втрачає Македонію, яка відходить до Туреччини, і Східну Румунію, яка здобуває внутрішню автономію. Росія отримує Бессарабію і частину Вірменії (Карс); Англія – Кіпр; Австрія – право на управління Боснією і Герцеговиною) Абдул Хамід II здебільшого дипломатичним шляхом намагався затримати розподіл Османської імперії, який форсували Англія і Франція. Султан намагався укласти союз із Махдистами Судана проти англійців (1897), утвердити свій суверенітет над Кувейтом (1901). Характерною рисою особистої дипломатії Абдул Хаміда II було всебічне використання міждержавних суперечностей держав. Якщо на Заході противагою Англії і Франції султан вважав Німеччину, то на Сході, де ситуацію контролювали старі колоніальні держави, він був не проти встановити більш тісні зв'язки з Японією (місія 1890р.).

Загроза подальшого територіального розподілу імперії Османів стала однією з головних причин державного перевороту 1908 р. та приходу до влади молодотурецького уряду у 1909р. (Відомо, що в жовтні 1908р. відбулися зовнішньополітичні події, які ускладнили становище молодотурок. Австро-Угорщина анексувала Боснію і Герцеговину; Болгарія проголосила незалежність).

Рух проти султанського самодержавства очолила партія «Єднання і прогрес». Її прихильників називали молодотурками. Активізація молодотурецького руху, соціальний та суспільно-політичний розвиток Османської імперії на межі XIX – XX століть, а також зовнішні імпульси привели до революції 1908 – 1909 років. Під тиском повсталих військових частин і значної частини населення Абдул-Хамід II змушений був у липні 1908 року погодитися на відновлення Конституції та скликання парламенту. Розпочався так званий «другий конституційний період» (1908 – 1918 роки). На виборах до палати депутатів більшість місць (150 з 230) отримали молодотурки. Відомі діячі молодотурок увійшли до складу уряду, стали губернаторами, послами, воєначальниками, чиновниками при дворі султана Мехмеда V Решада (1909 – 1918 роки). Своєю головною метою молодотурки вважали створення сприятливих умов для швидкого розвитку капіталізму в країні. Вони провели реформи державного апарату, армії, права та освіти. Здебільшого це була спроба механічного запозичення європейського досвіду та інститутів.

Найбільш значними актами законодавства парламенту, де домінували молодотурки, слід назвати закон «Про заохочення промисловості» 1913 року, низку законів 1913 – 1914 років з аграрного питання – закони про земельний кадастр, про порядок володіння й успадкування нерухомого майна, про продаж державних та вакуфних земель, прийняті у 1909 році «Закон про страйки» і «Закон про спілки». Вони визначали заходи щодо розширення сфери капіталістичних відносин у місті та селі, а також окреслювали контури політики етатизму.

Головною метою молодотурок було збереження цілісності імперії. Для її реалізації вони висунули доктрину османізму у її жорсткій формі, використовуючи повне придушення національного руху вірменів, курдів, арабів, албанців. Молодотурки проповідували ідею об'єднання всіх тюркських народів, які проживали у Туреччині, Росії, Ірані, Афганістані, Китаї в одну державу під османською егідою – Великий Туран.

Існуючу під час другого конституційного періоду форму правління можна назвати конституційною монархією. Помітним було домінування парламенту у прийнятті найважливіших для країни рішень. Лідери молодотурок після 1913 року встановили в країні авторитарний однопартійний режим, який призвів імперію до остаточного розпаду внаслідок її авантюрної участі у Першій світовій війні. Османська імперія – провідна й наймогутніша держава ісламу – зазнала нищівної поразки. Партія молодотурок саморозпустилася, був ліквідований парламентаризм конституційної монархії.

Таким чином, характерними рисами другого етапу модернізації Туреччини були її вимушений характер, утворення багатоукладності, вестернізовані форми перетворень і секуляризація, періодичні відступи і наступ реакції. Водночас досвід османів щодо реформування соціально-політичної системи переконливо доводить, що успіх модернізації передусім залежав від готовності суспільства до кардинальних змін.

Наступними подіями у розподілі Османської імперії стали Триполітанська (1911-1912 рр.) і Балканські (1912-1913; 1913) війни. Унаслідок Лозаннського миру (1912) Лівія стає автономною і де-факто відходить до Італії, Додеканеські острови залишаються спірними. За умовами Лондонського миру (травень 1913 р.) Туреччина поступається територіями на захід від лінії Енос-Мідія і всіма Егейськими островами, а за умовами Бухарестського миру (серпень 1913 р.) Болгарія втрачає Македонію і Добруджу; Крит остаточно відходить до Греції; Албанія стає самостійним князівством.

Напередодні Першої світової війни младотурецькі лідери сподівалися з допомогою Німеччини усунути вплив Англії і Франції, які перетворили державу Османів на свою маріонетку, та Росії, яка відібрала Крим, Кавказ і Північне Причорномор'я. Така політика свідчила про наростання пантюркістських і мілітаристських претензій правлячих кіл Туреччини та великодержавно-панісламістських прагнень староосманської еліти.

Питання і завдання до лекції

1. У чому полягає суттєва відмінність реформ Селіма III і Махмуда II від танзімата?
2. Назвіть зовнішні та внутрішні передумови танзімата.
3. Дайте визначення т.зв. «Східному питанню», яка роль Росії у боротьбі за «османську спадщину»?
4. Визначте основні цілі та напрями реформ епохи танзімата, прослідкуйте, як вирішувалося найгостріше для імперії національне питання.
5. Яким було ставлення різних верств населення (передусім, мусульманського духовенства) до перетворень?
6. Що собою являла політична структура Каджарського Ірану? Яке місце у ній шийтського духовенства?
7. Доведіть, що політичний лад Ірану за часів правління Каджарів не суперечив ісламській традиції.
8. Чи можна розглядати повстання бабідів як спробу реформації ісламу?
9. Охарактеризуйте міжнародне становище Ірану наприкінці ХУІІІ – на початку ХІХ ст. Проаналізуйте зміст та наслідки Гюлістанського і Туркманчайського договорів.
10. Розкрийте зміст і наслідки перетворення Ірану і Османської імперії в напівколонію іноземних держав.
11. Охарактеризуйте епоху зулюма в Туреччині.
12. Проаналізуйте реформи Мірзи Хусейн-хана в Ірані.
13. Як вирішувалося національне питання в Каджарському Ірані та Османській імперії.
14. Охарактеризуйте міжнародне становище Туреччини та Ірану на початку ХХ ст.

Література

1. Апродов В.А. Тысячелетия Восточного Магриба. – М.: Наука, 1976.
2. Ацамба Ф.М., Кириллина С.А. Религия и власть: ислам в Османском Египте (XVIII-первая четверть XIXв.). – М., 1996.
3. Аяш А. Марокко: Итог одной колонизации/ Пер. с французского-М., 1958.
4. Дьяков Н.Н. Младоалжирцы и антиколониальная борьба в Алжире на рубеже XIX-XXвв. – М., 1985.
5. Жюльен Ш.-А. История Северной Африки: Тунис, Алжир, Марокко: в 2т. – М., 1963.
6. История Алжира в Новое время: (Середина XVI-начало XXв.). – М., 1981.
7. История Алжира в Новое и Новейшее время/ Ланда Р.Г., Миронова Е.И., Симонов Е.Л. и др.- М., 1992.
8. История Африки в XIX – начале XX в. – М., 1984.
9. История Ливии в Новое время.- М.,1981.
10. История Ливии в Новое и Новейшее время. – М.,1992.
11. История Судана в Новое и Новейшее время. – М., 1992.
12. Кошелев В.С. Египет: от Ораби-паши до Сада Заклула. 1879-1924. – М., 1992.
13. Ланда Р. Г. История Алжира, XX век. – М., 1999.
14. Луцкий В.Б. Новая история арабских стран. – М., 1966.
15. Смилянская И.М. Социально-экономическая структура стран Ближнего Востока на рубеже Нового времени. – М.: Наука, 1979.

Лекція 6. Країни Південної та Південно-Східної Азії в Новий час

1. Завершення завоювання Індії Англійською Ост-Індською компанією та перехід до господарського освоєння колонії. Питання про роль англійського колоніалізму.
2. Індійське суспільство в умовах англійської колоніальної політики.
3. Анतिकолоніальні рухи і релігійне просвітництво. Велике народне повстання 1857-1859 років, його наслідки. Повстання сипаїв у сучасній історіографії.
4. Зміни у колоніальній політиці Англії після 1858 р. Перехід до основ «вестмінстерської системи».
5. Нові риси соціально-економічного розвитку та зміни у соціально-класовій структурі.
6. Національно-визвольний рух: традиції і новації, роль ІНК. Основні етапи та події.

Англійське колоніальне завоювання та боротьба індійських держав за збереження незалежності тривали майже сто років. Успіх англійців був забезпечений значною перевагою їхньої військової організації над збройними силами індійських феодальних держав. Дипломатія Ост-Індської компанії вдало використовувала протиріччя між індійськими державами, міжособні війни між якими не припинялися і спричиняли неможливість створення міцної антианглійської коаліції. Свою роль відіграло також нерозуміння правителями князівств справжнього характеру територіальної експансії Ост-Індської компанії. Вони помилково розглядали її як одну із військово-політичних сил, що брали участь у нескінченних міжособних війнах.

Завоювання Індії було завершено у 1849 році із анексією Компанією Панджаба. Разом із тим генерал-губернатор Дальхузі (1848-1856) проголосив «доктрину виморочних володінь», відповідно до якої землі померлих індійських князів, котрі не мали прямих спадкоємців-чоловіків, ставали володіннями Компанії.

Індія була першою й, по суті, єдиною державою такого великого масштабу (точніше навіть, групою держав, об'єднаних однією цивілізацією, релігійною традицією та спільністю соціально-кастових принципів внутрішньої структури), яка була перетворена на колонію.

Після завоювання Індії перед англійцями виникла нова, ще складніша проблема: як управляти гігантською колонією? Приєднання Індії до Британії було не стільки актом політичним, результатом війни чи серії війн, скільки наслідком складних економічних та соціальних процесів в усьому світі, зміст яких полягав у створенні світового капіталістичного ринку та в примусовому втягуванні у світові ринкові зв'язки колоніальних країн.

Із розвитком капіталізму в Англії, на межі XVIII – XIX ст. англійська промисловість досить гостро потребувала ринків збуту фабричних товарів. Тому індійські справи переставали бути прерогативою Ост-Індської компанії (ОІК), або, у будь-якому випадку тільки Компанії. Наприкінці XVIII ст., особливо після процесу над У. Хейстингсом, першим генерал-губернатором Індії (1774-1785), діяльність ОІК все більше почала контролюватися урядом і парламентом.

У 1813 р. була офіційно скасована монополія Компанії на торгівлю з Індією; парламентський акт 1833 р. ще більше обмежив її функції, залишивши за нею в основному статус адміністративної організації, яка практично управляла Індією, причому відтепер вже під дуже строгим контролем лондонської Контрольної ради. Індія поступово ставала колонією Великої Британії, перетворювалася на частину Британської імперії, на перлину її корони. Остаточно цей процес завершився у 1858 р. («Закон про краще управління Індією»).

Апарат колоніальної адміністрації в Індії був досить розгалуженим. Фактично ОІК використовувала свій старий торговий апарат для управління колонією. Органи управління знаходилися як в Індії, так і в Англії. В Англії на чолі Компанії стояла Рада директорів, яка обиралася зборами акціонерів. Рада складалася з комісій, які опікувалися визначеними питаннями. Кожна комісія направляла свої розпорядження в Індію, де були створені три адміністративних округи: Бенгальське, Бомбейське та Мадраське президентства. На чолі кожного із них перебував губернатор (Бенгалією управляв генерал-губернатор). При кожному

губернаторі діяла Рада, до якої входили тільки англійці – члени Компанії. Для захисту інтересів Компанії у кожному президентстві були створені колоніальні армії. Офіцерський склад був укомплектований англійцями, рядовими були сипаї, тобто найманці-індійці.

Політика колоніальної влади в Індії наприкінці XVIII у першій половині XIX ст. характеризувалася розглядом Індії як джерела викачування багатств:

а) спершу головним джерелом прибутку була військова здобич;

б) пізніше джерелом доходів ОІК став земельний податок із селянства. Для цього англійські власті провели експеримент і запровадили три різні земельні системи:

1. У 1793 р. у Бенгалії був прийнятий закон про постійне заміндарі (указ генерал-губернатора Корнуолліса (1786-1793)). За цим законом, основними платниками податків і власниками землі вважалися великі землевласники – заміндари. Ставки земельного податку, який вони вносили до казни, оголошувалися постійними і складала 9/10 податку, зібраного у 1790 р. У випадку несплати податку заміндарство продавалося «з молотка». У перші десятиліття дії реформи багато заміндарів не змогли зібрати встановлений податок, тому їхні землі, продані з аукціону, перейшли до рук міщан – власників грошового капіталу (торговців, лихварів, службовців Компанії – індійців). Так був створений значний новий соціальний прошарок землевласників – абсентеїстів, тобто таких, котрі не проживали на селі, а отримували доходи від ренти, що збиралася їхніми агентами. Пізніше система постійного заміндарства була поширена на північні дистрикти Мадраського президентства. За законом Карнуолліса індійські селяни були практично позбавлені землі, і оголошені орендарями на землях заміндарів. Це дозволяло останнім збирати ренту за підвищеними ставками. Подібна система була введена указами 1822 і 1833 рр. і в областях Північної Індії, анексованих Компанією в Ауда та Великого Могола. Ці області пізніше були об'єднані у Північно-Західні провінції. Однак, на відміну від Бенгалії, ставки оподаткування тут мали переглядатися адміністрацією кожні 30 років (за системою «тимчасового заміндарі»).

Введення системи заміндарі було новим етапом у розвитку відносин феодальної земельної власності – від державно-феодальної до приватно-феодальної, при якій встановлення ставок земельної ренти та її збір ставали справою агентів приватних феодалів-заміндарів, а не державного адміністративно-податкового апарату. Водночас збереження на початковому етапі високих податків означало продовження існування колишніх відносин: розподіл феодальної ренти на приватну ренту і податок. За системою «тимчасового заміндарі» зберігалася навіть можливість періодичного втручання колоніальної держави у визначення ставок податку, що свідчило про збереження у цій системі земельних відносин значних пережитків державного феодалізму. Разом із тим, обидві ці системи заміндарі не були лише етапом у становленні приватновласницького феодалізму, оскільки вони слугували певним інструментом у зборі додаткового продукту із сільського господарства на користь колоніальної адміністрації. Тому ці відносини можна визначити як колоніально-феодальний уклад.

2. Наприкінці XVIII ст. на землях Майсура була введена система райятварі. Пізніше ця система була прийнята і в Мадрасі. За цією системою землевласниками і основними платниками податку були не «поміщики»-заміндари, а заможні селяни, повноправні общинники – мірасдари. Система райятварі передбачала, що селяни ставали власниками землі, а насправді безстроковими орендарями. Податок не був фіксованим і залежав від зібраного врожаю. Підвищення Компанією ставок земельного податку призвело до розорення значної частини селян – райятів і переходу у подальшому їхніх земель до мірасдарів-феодалів, торговців та лихварів.

3. У районах Центральної та Північної Індії була введена модифікована система райятварі – махалварі або маузавар, за якою одиницею оподаткування було все село (махал). Староста села здійснював подальший розподіл податку між членами сусідської сільської общини. Якщо общинник порушував термін сплати податку, його земля продавалася;

в) пряме пограбування індійських феодалів, привласнення їхніх багатств;

г) вивіз тканин та інших продуктів ремесла, закупівля яких здійснювалася за монопольно низькими цінами;

д) торгові монополії на сіль та деякі інші товари;

е) перетворення Індії на ринок збуту для англійських промислових товарів;

є) перетворення Індії на джерело сільськогосподарської сировини (1830-1850-ті рр.).

Англійська колоніальна політика, особливо часів генерал-губернатора Дальхузі (1848-1856), стимулювала поширення у різних верствах індійського населення опозиційних настроїв та відкритої ворожнечі до Ост-Індської компанії.

Англійське колоніальне завоювання мало неоднозначний вплив на культуру народів Індії:

- криза індійських феодальних держав проявлялася і в інтелектуально-духовній сфері (застій і початок занепаду в усіх областях середньовічної художньої культури); певний занепад народної творчості;

- одночасне проникнення в країну європейських культурних цінностей, які сприймалися індійцями, котрі отримували освіту європейського типу. Однак це був дуже незначний прошарок. Індійці у своїй більшості, як і раніше, існували в умовах традиційного суспільства, у якому домінували релігійні цінності;

- поступово формується соціальний прошарок індійців, зв'язаних з англійською адміністрацією (купці-компрадори та службовці адміністративного апарату). Найбільше цей прошарок був представлений у Калькутті, де у 1816 р. на кошти багатих індійців був відкритий перший в Індії навчальний заклад європейського типу – Хінду коледж, навколо якого невдовзі виникли середні школи нового типу із викладанням англійською мовою. У 1828 р. у Бомбеї відкритий подібний Ельфінстонський коледж. На базі випускників цих навчальних закладів почала формуватися нова, європозорієнтована індійська інтелігенція. Лояльна до англійського колоніального режиму, схильна у повсякденному житті бути схожою на англійців, вона водночас досить швидко усвідомила своє повне політичне безправ'я. Сприймавши ідеї західноєвропейського раціоналізму, індійські інтелектуали першої половини ХІХ ст. вважали, що повне засвоєння європейських культурних цінностей та проведення реформ на цій основі в соціально-культурній сфері, передусім у релігійній, підвищать суспільно-політичний статус індійських заможних верств. Вони критикували систему англійської адміністрації в Індії за її небажання, на їх думку, залучати індійців до європейської цивілізації.

Першим великим індійським просвітником був бенгалець Рам Мохан Рай (1772-1833); пропагував ідеї про необхідність просвітництва, проведення соціально-побутових реформ, внесення змін в індуїзм з метою відмови від ідолопоклонства, від найбільш жорстких настанов кастової системи, від закріпачення жінок. У 1828 р. він заснував «Брахмо самадж» («Спілка Брахми»), першу просвітницьку та суспільно-політичну спілку в Індії, яка виступала за залучення індійців до управління країною, широку реформу освіти, поширення системи постійного оподаткування і твердих ставок орендної плати з райятів по всій країні.

На початку 1850-х рр. були створені більш широкі суспільно-політичні організації – «Асоціація Британської Індії», «Бомбейська асоціація» та «Мадраська асоціація», які представляли інтереси індійської торгово-компрадорської буржуазії та європеїзованого середнього класу (зріс унаслідок освітніх реформ 1833-1835 рр., проведених Т. Маколем та зорієнтованих на підготовку чиновників для нижчих і середніх ланок апарату колоніального управління).

Політична орієнтація цих громадських організацій індійців була подвійною. З одного боку, вони виступали за зрівняння в правах індійців з англійцями у системі колоніальної адміністрації і з цих позицій критикували владу. З іншого боку, вони дотримувалися повної лояльності до колоніального режиму і підтримували ідею максимально можливого перенесення порядків метрополії на індійський ґрунт.

Інший напрям опозиційних настроїв в індійському суспільстві – це продовження відомої хвилі супротиву іноземцям з боку традиційного феодального суспільства.

Почастішали збройні виступи етнічних груп, які населяли гористі лісисті місцини і в доанглійський період зберігали фактичну незалежність від Моголів. Англійці після анексії їхніх територій намагалися активно освоювати ці землі.

Дії колоніальної адміністрації викликали опір і на основних територіях, які управлялися Компанією: виступи селянства 1835-1837 рр. у Мадраському президентстві, Центральній Індії (1842р.), Панджабі (1846-1847 рр.); у князівствах Майсур (1830-1831 рр.), Колхапур і Савантваді (1844 р.).

Антифеодальний характер мали виступи орендарів-мусульман (1836-1852 рр.) проти землевласників-індусів у Мадраському президентстві. У Біхарі та Бенгалії активізували свою діяльність члени релігійної мусульманської секти. Англіїці називали їх «ваххабіти».

На середину 1850-х рр. у багатьох районах як Дворіччя, так і Центральної Індії посилювався рух проти англійців. У Патні «ваххабіти» відкрито закликали до джихаду проти невірних.

На 1856 р. політична ситуація в Індії надзвичайно загострилася. Дізраелі, виступаючи в парламенті з приводу повстання 1857-1859 рр., виокремив три групи причин національного руху. Лідер англійських консерваторів підкреслював, що «все в Індії змінилося. Закони і цінності, звичаї і звички, політичні організації, форми власності, релігія народу все це в Індії або ж змінене, або ж зроблена спроба їх змінити або ж населення підозрює у прагненні до цього наш уряд. Зараз, на підставі останніх 10 років, я розподіляю на три групи різні причини, які, на мою думку, призвели там до сильного невдоволення нашим управлінням. Я визначив би їх таким чином: по-перше, насильницьке знищення нами місцевих князів; по-друге, порушення з нашого боку встановленого порядку володіння власністю; по-третє, наше втручання у релігійні справи населення».

Напруга в Індії посилювалася зовнішньополітичними проблемами Англії: Кримська війна (1853-1856) підірвала престиж англійців; не вирішені були проблеми взаємовідносин Англії з Іраном (питання про Герат).

Антианглійське повстання в Бенгальській армії набуло народного характеру, оскільки в ньому взяли участь не тільки сипаї та феодальна верхівка багатьох областей Дворіччя і Центральної Індії, а й маси селян та міщан.

Велике народне повстання 1857-1859 рр. було останньою спробою феодальної Індії повалити англійське колоніальне панування.

Причини поразки повстання:

- локальний характер повстання, відсутність єдиного координуючого центру, розрізненість у середовищі феодального керівництва;
- протиріччя серед повстанців історико-регіонального, релігійного і кастового характеру; відсутність ідейної єдності. Лідери руху висували свої вимоги і гасла. Мусульмани прагнули відновити державу Великих Моголів. Індуси мріяли про створення незалежних індійських князівств ;
- відсутність у повстанців чіткого плану дій, оскільки більшість офіцерських посад у Бенгальській армії обіймали англійці;
- низка індійських князівств взагалі не підтримали повстанців, відкрито виступили на боці англійців (сикхи, маратхи);
- слабкість військових знань, оборонна тактика повстанців не могли протистояти передовій англійській воєнній стратегії. Загони повстанців відчутно поступалися перед загартованими у завойовницьких походах колоніальними військами.

1. Одним із головних результатів повстання стала зміна всієї системи колоніального управління Індією. Відповідно до закону від 2 серпня 1858 року, прийнятого англійським парламентом, Ост-Індська компанія була ліквідована, а влада над країною переходила до англійської корони, яка діяла через створене у Лондоні міністерство у справах Індії та генерал-губернатора, котрий отримав титул віце-короля. Майно Компанії перейшло до держави, а її акціонерам була сплачена компенсація.

У 1860-х роках були проведені реформи, спрямовані на зміцнення та подальшу централізацію колоніального апарату управління, створення міцної опори колоніальної влади серед феодально-поміщицького класу.

У 1861 році були створені дорадчі ради при генерал-губернаторі, губернаторах трьох президентств, північно-західних провінцій і Панджаба, до яких крім англійських чиновників увійшли представники індійської земельної аристократії. Згідно із проведеною у 1861-1864 рр. судовою реформою були ліквідовані суди Ост-Індської компанії, збережені коронні суди та впроваджені Вищі суди в провінціях, що зміцнювало англійський вплив на весь процесуально-правовий порядок в Індії. Тоді ж була проведена військова реформа, яка посилювала роль у колоніальній армії англійського військового персоналу, вводила при комплектуванні

підрозділів принцип протиставлення різних етнічних груп і релігійно-кастових груп, а також надавала можливість вихідцям із індійської феодальної знаті обіймати молодші офіцерські посади.

У 1859 році було оголошено про відмову англійської адміністрації від доктрини Дальхузі (про «виморочні володіння»), і в наступні роки деякі з конфіскованих раніше князівств були повернені спадкоємцям їхніх колишніх власників. Генерал-губернатор щедро обдарував феодальну знать, яка підтримала англійців під час повстання 1857-1859 рр. Аудським талукдарам були повернені раніше конфісковані у них землі, маєтки.

Союз колоніальної влади з феодально-поміщицьким класом Індії був закріплений на дарбарі (прийомі) князів Індії у віце-короля 1 січня 1877 року, на якому королева Вікторія була проголошена імператрицею Індії. Цим актом васальні князівства включалися до складу Британської імперії. Протистояння провінцій Британської Індії та князівств, які все ж перебували під жорстким військово-політичним контролем колоніальних властей, був першим великим актом англійської політики «розподіляй і володарюй» в Індії.

Нова політика в Індії включала також підготовку кадрів колоніальної адміністрації з туземців. Ще у 1833-1835 рр. з ініціативи англійського історика Т. Маколея, який був юридичним радником при генерал-губернаторі І. К. Бентінгу (1828-1835) були проведені реформи системи освіти, спрямовані на розширення навчальних закладів європейського типу задля підготовки чиновників нижчої та середньої ланки колоніального апарату управління. У 1857 р. були відкриті перші три університети у Калькутті, Бомбеї, Мадрасі. Згодом кількість університетів і коледжів англійського типу суттєво збільшилася. Багато індійців, особливо із заможних родин, здобували освіту в метрополії.

Отже, основи ладу сучасної Індії були закладені в колоніальний період (1858-1947 роки), який можна виокремити як перший етап у формуванні сучасної індійської державності. Загалом британська колонізація на субконтиненті тривала майже двісті років. Ранній її період характеризувався надзвичайною її експлуатацією і зневагою місцевого населення. Створення політичних інститутів у цей час відбувалося з урахуванням місцевих традицій влади, що було суттєвим чинником збереження колоніальних новацій. В управлінні колонією британські чиновники активно використовували традиційні владні комунікації. Але така політика була ефективною в обмежених масштабах. Перед британцями стояло завдання управління територіями, вперше в історії Південної Азії об'єднаними в єдине політичне утворення. Вирішення цього завдання пов'язувалося зі створенням єдиних адміністративної, правової, освітньої, економічної та інших систем. Створення цих систем супроводжувалося обмеженням влади, інколи частковою нейтралізацією домінуючих груп населення. З цією метою колоніальні чиновники заохочували вихід на політичну арену представників маргінальних груп, які повинні були «розбавити» членів високих і середніх каст в органах влади. У цьому контексті слід розглядати реформи у Британській Індії другої половини 50-х – на початку 60-х років XIX століття. Крім того, ще в 1835 році було проведена реформа освіти, сутність якої полягала в підготовці кадрів колоніальної адміністрації з індійців, створення з них «прошарку, індійського по крові і кольором шкіри, але англійського за смаком, мораллю й стилем мислення». Активно діючи в цьому напрямі англійці відкрили в 1857 році -- Калькуттський, Бомбейський і Мадраський. Надалі кількість індійських університетів і коледжів із викладанням англійською мовою і за англійськими програмами навчання суттєво збільшувалася. Багато індійців, особливо із заможних верств, отримували освіту в самій Англії, передусім в її кращих університетах – Кембриджі й Оксфорді. Саме ці індійські інтелектуали відіграли значну роль у політиці та громадському житті, були найкращими носіями англійської моделі розвитку.

У цьому ж напрямі була зреалізована адміністративна політика англійців. Ще у 1861 році парламент ухвалив закон про організацію законодорадчих Індійських рад при генерал-губернаторі та губернаторах провінцій. Була проведена і судова реформа за англійським зразком. На початку 80-х років XIX століття видані закони про місцеве виборче самоврядування, відповідно до яких індійська цензова буржуазія отримала виборчу більшість у муніципалітетах. Одночасно були створені органи місцевого самоврядування і в сільських районах Британської Індії. Право участі у виборах до окружних управ отримали лише поміщики; діяльність цих органів контролювалася англійськими чиновниками. Вибори були

багатоступеневими: право голосу отримав 1% населення. Незважаючи на такі обмеження, ліберальні закони початку 80-х років XIX століття сприяли впровадженню виборчої процедури в колонії.

У 1892 році британський парламент прийняв закон, за яким муніципальні ради почали обирати деяких своїх членів до провінційних законодавчих рад при губернаторах, а також до Індійської законодавчої ради при генерал-губернаторі. Отже, в Британській Індії вперше впроваджувалося обмежене право виборів до Центрального парламенту і допуск вищих індійських чиновників до Ради віце-короля, до рад провінцій і до міського управління. Унаслідок цих нововведень дещо зросло представництво корінних жителів у законодавчих радах при колоніальній адміністрації.

Активне впровадження елементів європейської (британської) політичної культури і європейської освіти сприяло проникненню в Індію багатьох європейських ідей і ідеалів, знань і досвіду, ознайомлювало з європейськими науками, мистецтвом, культурою, стилем життя. Хоча це ознайомлення обмежувалося незначним колом соціальної верхівки та індійських інтелектуалів, усе ж воно було фактом, а використання англійської мови як офіційної й об'єднуючої представників різних індійських народів сприяло поширенню серед інтелектуальної еліти орієнтації на європейські духовні цінності. Британці продовжили й утвердили традицію єдиної субконтинентальної держави і створили клас людей (еліту) із загально індійською свідомістю. До 1880-х років зріс прошарок індусів, котрі володіли англійською мовою і спромоглися досягти доволі високих адміністративних посад і збільшення своєї ролі в уряді. Таким чином, освітня політика налаштованих ліберально британських адміністраторів за сто років до здобуття незалежності заклала основу для демократичного самоврядування в Індії.

Наступним кроком у політичній трансформації Індії став Акт про індійські законодавчі ради (закон Морлі-Мінто), прийнятий англійським парламентом у 1909 році. Його зміст полягав у деякому розширенні виборного принципу в індійських законодавчих радах. За новим законом число виборних членів у Всеіндійській законодавчій раді збільшувалася з третини до половини, а в провінційних законодавчих радах створювалася виборна більшість. Незважаючи на те, що права цих органів не збільшилися (вони, як і в 1892 році, мали лише дорадчий характер), вибори були дво- і триступеневі, а число виборців не перевищило кількох тисяч (7% населення) на 300-мільйонну Індію, цей акт став важливою подією в розвитку конституційного процесу в Індії. Крім того закон Морлі-Мінто затвердив окремі виборчі курії для мусульманського населення. Це рішення, прийняте в інтересах однієї релігійної общини, викликало гостру критику з боку відомих політиків і громадських діячів країни. Водночас прийняття закону 1909 року було безпосередньо пов'язане з необхідністю реформ у системі управління, а також із поступовим залученням представників місцевого населення в органи управління спочатку на низовому, муніципальному рівні, потім – на провінційному, а пізніше – й на центральному. Поступово втрачаючи свої позиції під впливом національно-визвольної боротьби, колоніальна влада після Першої світової війни почала усвідомлювати неминучість свого відходу з Індії. Але при цьому вона не бажала допустити хаотичного розпаду своїх володінь на території субконтиненту, сподіваючись зберегти перлину Індію як домініон Британської імперії.

Значними кроками на шляху модернізації системи управління Британською Індією були Закони про управління Індією 1919 і 1935 років. Законом 1919 року передбачалося розширення представництва індійців за рахунок збільшення числа виборних депутатів центрального парламенту, який уперше ставав двопалатним. Однак виборчим правом через усілякі цензи міг користуватися 1% населення до центрального органу і 3% -- до провінційних органів влади. Крім того закон затвердив куріальну систему виборів: мусульманська община виділена в окрему виборчу курію. Визначено розподіл повноважень між центральними і провінційними органами влади (діархія), хоча на практиці державна структура Британської Індії залишалась унітарною й централізованою.

Закон про управління Індією 1935 року заклав основи подальшого конституційного розвитку Індії. Згідно з ним упроваджувався принцип широкої провінційної автономії і федеративного ладу. Суб'єктами пропонованої федерації мали стати провінції Британської Індії (губернаторські і комісарські) та князівства, які мали договірні відносини з англійцями.

Правителі князівств отримали свободу вибору – вступати до федерації чи ні. Тоді вони прийняли рішення – не вступати, тому федерація, передбачена законом 1935 року, не була створена. Принцип же провінційної автономії був упроваджений. Згідно з ним провінційні власті більше не були представниками центральної адміністрації, а межі повноважень центральної й провінційної легіслатур були чітко визначені.

Таким чином, реформи Морлі Мінто «демократизували» лише фасад автократичного колоніального режиму. Вся влада залишалася в руках британського уряду та бюрократії, здебільшого англійської за складом. Унаслідок реформ не було запроваджено систему виборчої більшості в Імперській раді, вона не отримала права контролю за бюджетом, вибори не були прямими. Найбільш суперечливою була новація щодо запровадження куріальної системи.

Загалом реформа 1909 р. поряд із репресивними заходами (цензура, обмеження автономії університетів, скорочення представництва індійців у муніципалітеті Калькутти, придушення радикальних рухів, боротьба проти індуського та мусульманського фундаменталізму, суворі вироки лідерам терористичних рухів) сприяла встановленню стабільності в Індії. Період 1908-1914 рр. можна розглядати як період консолідації колоніального режиму.

Водночас упродовж 1911-1914 рр. англійці значною мірою втратили здобутки політики «розділяй і володарюй», оскільки в цей час відбулися такі події, як замах на віце-короля Г. Хардінга (1912 р.); втрата позицій серед мусульман; скасування закону про розподіл Бенгалії (1911 р.) можна вважати доказом перемоги ІНК; для мусульман це було най ганебнішою зрадою в історії індійської (британської) політики (за словами Мухаммеда Алі, одного з лідерів ІНК); після цього Мусульманська ліга активізувала свою національно-визвольну діяльність: у 1913 р. Ліга висунула гасло надання Індії статусу домініону. Таким чином, програмні установки Конгресу і Ліги стали, по суті, ідентичними. Відбулася й консолідація конгресу: відновилися контакти між «поміркованими» та «крайніми». «Крайні» почали відмовлятися від насильницьких методів боротьби, а «помірковані» засвоїли уроки масових рухів. У 1912 р. був прийнятий новий устав Конгресу. Вперше були розроблені правила обрання делегатів на щорічні сесії. Метою було проголошено «досягнення самоуправління у складі Британської імперії конституційними засобами».

Отже, на заключному етапі Нової історії Індії були проведені реформи (військові, управлінські, судові, освітні, аграрні), які можна вважати новим етапом колоніальної політики Великої Британії.

На початок ХХ ст. був остаточно сформований політичний облік колонії, тобто визначені кордони на північному заході (Афганістан) і сході (Бірма). Британська колоніальна імперія в Індії (юридично – Індійська імперія), до якої входили сучасні Республіка Індія, Ісламська республіка Пакистан і Народна Республіка Бангладеш, розташовувалася на території понад 4,2 млн. кв. км з населенням 283 млн. осіб (для порівняння: площа Великобританії складала 240 тис. кв. км, населення – 38 млн. осіб).

Індійська імперія складалася з Британської Індії, до складу якої входили провінції, на чолі з губернаторами і лейтенант-губернаторами (Бенгалія, Бомбей, Мадрас, Біхар-Орісса, Об'єднані провінції, Центральні провінції, Панджаб), а також провінції, очолювані комісарами (Південно-Західна прикордонна провінція (ПЗПП), Белуджистан і Ассам). Центр і південь країни, а також крайню північ займали 562 князівства (біля половини території всієї Індії з населенням біля 25 % всього населення Індійської імперії). Найбільші з них: Хайдарабад, Майсор, Траванкор, Кочін, Бхопал, Гваліор, Індор, Джамму і Кашмір. Князівства мали окремі васальні угоди з колоніальною владою, але фактично їхніми справами займався політичний департамент при генерал-губернаторі, який діяв через британських резидентів, котрі опікувалися одним великим або декількома дрібними князівствами.

Адміністративна система Індійської імперії мала атрибути суверенної держави – уряд, армію, державний апарат, фінансові органи. Однак управління здійснювалося з Лондона міністром у справах Індії та Бірми в англійському уряді. Він призначав генерал-губернатора Індії, який мав майже необмежену владу і як представник короля-імператора Великобританії, носив титул віце-короля. Корпус чиновників формувався майже повністю з англійців, які склали іспити в Індійську цивільну службу. Кількість індійців в ІС на початок ХХ ст. була незначною. Центральний уряд до 1911 р. перебував у Калькутті, а потім в Делі.

2. На початок ХХ ст.. Індія була відсталою країною. Найгострішими були такі проблеми: бідність величезної частини населення; тривалі періоди голоду і масових епідемій, навіть абсолютного скорочення чисельності населення (1819-1901 рр. і 1911-1921 рр.); низький рівень тривалості життя (23 роки). Значною мірою все це було результатом колоніального підкорення. В Індії переважало сільське населення (біля 90%). Городяни були сконцентровані переважно у малих містах (5 тис. – 50 тис.).

Господарське життя країни здебільшого визначалося традиціями, розподілом суспільства на касты і релігії. На селі панувало напівнатуральне господарство, напівфеодальні відносини. Індійська агросфера характеризувалася як абсолютно стагнуюча економіка. У сільському господарстві діяли введені англійцями три основні системи землеволодіння та оподаткування. Перша – постійне обкладання (постійні заміндарі) (Бенгалія, Біхар, Орїсса, північ Мадраської провінції), за якою землю у власність отримали великі землевласники (заміндарі) із брахманських і торгових каст. Вони були зобов'язувані сплачувати постійний земельний податок. Друга – тимчасове заміндарство (Об'єднані провінції, Панджаб), відповідно до якої земельний податок переглядався кожні 20-40 років і права на землю були надані більш дрібним землевласникам, переважно з високих землевласницьких каст. Третя система – райятварі – (Мадраська і Бомбейська провінції) надавала право власності дрібним власникам землі – райятам («захищеним орендарям»).

Більша частина сільських жителів не мала свого господарства. Це були в основному нижчі касты і племена, що перебували у соціальній та економічній залежності у своїх хазяїв (батраки і кабальні робітники). На селі зберігалися пережитки феодальних відносин – збирання довільної ренти, безоплатна праця орендарів на поміщиків, збори або побори за користування пустищ, пасовиськ, водою зі ставків, а також позаекономічний примус, пов'язаний із виконанням кастових обов'язків, закріплених за нижчими кастами.

Водночас унаслідок введення нових земельно-податкових систем в Індії повсюди виникла юридично-оформлена приватна власність на землю. Після сипайського повстання англійці відмовилися від спроб серйозних переглядів ставок податку, і він почав реально зменшуватися завдяки деякому розвитку господарства та росту цін в результаті падіння вартості срібла. Однак низький рівень оподаткування сільського господарства не сприяв бурхливому розвитку цієї галузі. Індійські поміщики використовували прибутки здебільшого на не виробничі витрати. Відносини оренди на поміщицьких землях залишалися, по суті, феодальними.

Тому англійці ініціювали проведення низки законів, що розширяли права орендарів. Постійні орендарі отримували права «захищеної оренди»: орендна плата могла бути підвищена лише тоді, коли підвищувався податок у поміщика, і тільки по рішенню суду. Це сприяло збільшенню категорії «захищених орендарів» та обмеженню поміщицької експлуатації. За постановами 1901-1905 рр. поміщикам заборонялося довільно підвищувати ренти також із решти категорій орендарів, які не мали юридичних прав. На початку ХХ ст.. почали створюватися кооперативні кредитні спілки сільських хазяїв. Однак всі ці закони і заходи не привели до створення в Індії прошарку заможних фермерів. Безземельне та дрібне злиденне селянство складало переважаючу частину сільського населення. Відповідно, підвищення продуктивності праці в сільському господарстві відбувалося вкрай повільно.

Англійці вдавалися й до інших заходів з метою збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Наприкінці ХІХ ст. розгорнулася широка програма іригаційного будівництва. Були зрошені значні площі в Об'єднаних провінціях, Панджабі, Синді та деяких районах Південної Індії.

Наприкінці ХІХ ст.. колоніальний уряд прийняв закони, відповідно до яких заборонялася купівля земель членами торгово-лихварських каст, оскільки концентрація земель в їхніх руках була перешкодою у прогресі виробництва.

У розвитку індійської національної промисловості англійці були абсолютно не зацікавлені. Вони прагнули перетворити Індію на сировинний додаток англійської індустрії. Однак, по-перше, цього зробити не вдалося, а по-друге, низка заходів англійців, продиктованих найегоїстичнішими мотивами, приводили до небажаного для них розвитку промисловості в Індії. На думку індолога Л.Б.Алаєва, незважаючи на тісну прив'язаність Індії до західних ринків (60% експорту та 80% імпорту), індійська економіка залишилася в цілому замкненою,

самодостатньою, зовнішня торгівля серйозної ролі не відігравала, а тому «не можна стверджувати, що колонізаторам удалося перетворити Індію на сільськогосподарський і сировинний додаток метрополії».

Перші прядильні фабрики з'явилися в Індії після відкриття китайського ринку внаслідок опіумних війн. Збільшення виробництва бавовнику в 1860-х пов'язано з проблемами манчестерських фабрикантів під час Громадянської війни в США. Однак після війни в Індії виникло його перевиробництво, що привело до падіння цін на пряжу і до збільшення конкурентоздатності індійських фабричних тканин. У 1901-1902 рр. місцеві тканини (фабричні й ручного виробництва) склали 37,3% місцевого вжитку, і в подальшому цей відсоток збільшувався. Вже в той час розпочався процес витіснення англійських тканин з індійського ринку.

На початок ХХ ст. індійська буржуазія була ще дуже слабкою і не чисельною. Багато її груп були «вбудовані» в обіг англійського капіталу або залежали від замовлень уряду. Буржуазія складалася з декількох конфесійних або кастових груп – парси, марварі (джайни), гуджаратські баніа (індуси), мусульманські бохра і ходжа. Вони нерідко діяли за межами своїх етноконфесійних районів. Англійський торговий і банківський капітал переважав у промисловості, в тому числі у двох головних центрах Індії – Бомбеї (Мумбаї) і Калькутті (Колкати). Чисельне зростання заможних класів на початок ХХ ст. супроводжувалося утворенням сучасних форм економічної організації – комерційних фірм, акційних компаній, банків, а потім фабрик і плантацій (джутових, чайних, індигових).

Колоніальний уряд також велику увагу приділяв розвитку транспорту, особливо залізничного. Цього вимагали не тільки обставини, пов'язані з повстанням сипаїв, а й освоєння внутрішнього індійського ринку англійськими фабрикантами і торговцями. На 1905 р. в Індії було побудовано 6 тис. миль залізниць. Водночас цими дорогами користувалися індійські підприємці, що зменшувало їхні транспортні витрати.

Упродовж перших десятиліть ХХ ст. англійці продовжували боротися за індійський ринок. Цьому слугувала грошова реформа 1899 р., відповідно до якої рупія була жорстко прив'язана до фунта стерлінгів (падіння вартості срібла припинило свій вплив на неї); її курс був штучно підвищений і встановлений у розмірі 1 шилінг 4 пенси. Цей курс стимулював ввіз товарів і був невигідним для експорту індійських товарів.

Водночас такий курс зменшував можливості для вкладання іноземного капіталу, а відтак, привабливість Індії для англійського капіталу залишалася низькою. Частка Індії в англійських зарубіжних інвестиціях від 1870 до 1914 р. впала з 20 до 10%.

Ситуація у сфері освіти. На той час в Індії було : 5 грамотних (18 млн. чол.). Із них біля 500 тис. осіб отримали освіту англійською мовою, в основному середню. Сучасний середній клас на початку ХХ ст. був представлений торговцями, чиновниками в державному апараті (торгово-конторськими й банківськими працівниками), службовцями англійських компаній, муніципальних закладів, вчителями шкіл і викладачами коледжів, медичними працівниками, адвокатами, судьями місцевих судів (всі, як правило, на низьких посадах). В Індії традиційно розумова праця протиставлялася фізичній, що знаходило відображення в кастовому складі службовців. Більшу частину працівників розумової праці складали вихідці з вищих каст, значна кількість яких мала англійську освіту.

Реальною основою британського колоніалізму були економічна експлуатація та расова дискримінація. Панування білої меншини чужоземців із їхнім комплексом вищості та зневажання економічними інтересами величезної більшості індійців були тим суспільно-економічним тлом, на якому розвивалися події в Індії. До того ж у канун ХХ ст. голод охопив країну. Від нього постраждали десятки мільйонів людей. На довершення тоді ж виникла епідемія холери, від якої померло понад 6 млн. чоловік.

Тому початок ХХ ст. ознаменувався піднесенням національно-визвольного руху індійського народу проти колоніального панування Англії. Вирішальну роль у цій боротьбі відіграв ІНК.

3. Становлення національного капіталістичного укладу в колоніальній Індії сприяло виникнення релігійно-реформаторських рухів в індуїзмі (діяльність Даянанди Сарасваті, Рамакрішні й особливо Вівеканди), ісламі (передусім Сайїд Ахмад-хан, а також деобандські

фундаменталісти та Ахмад Кадіяні), сикхізмі, парсизмі (Дадабхай Наороджі), а також світського націоналізму і формуванню національної самосвідомості. Досить відчутну роль у цьому процесі відіграло Теософське товариство, очолюване Оленою Блаватською.

Релігійне реформаторство вплинуло на подальший розвиток суспільно-політичної думки Індії в двох аспектах: 1) хоча індуські реформатори прагнули до об'єднання всіх індійців, об'єктивно вони викликали розкол в індійському суспільстві, «відштовхнувши» індійських мусульман; 2) на Сході поєднання реформаторських і просвітницьких ідей приводило до підпорядкування раціоналізму теології та ствердженню врешті-решт релігійного фундаменталізму.

Індійський світський націоналізм вирізнявся низкою специфічних рис, які виникли внаслідок того: 1) що індійська національна буржуазія (з'явилася на початку XIX ст..) виникла як дуже вузький прошарок; 2) вона складалася здебільшого з представників трьох етноконфесійних общин: марварі (джайнів), гуджаратських банья (індусів) і парсів. У більшості районів Індії ця національна буржуазія сприймалася як інонаціональна; 3) щодо колоніальної інтелегенції, то вона в основному складалася з представників вищих каст (перш за все брахманів) і була значною мірою відірвана від народу.

Початок першого етапу в становленні все індійського націоналізму припадає на 1851-1852 рр., на період підготовки нового Закону про управління Індією; цей етап завершується в 1875 р. Від 1875 р. розпочинається другий етап у розвитку національного руху, оскільки тоді з'явилася Індійська ліга – перша все бенгальська політична організація, а за нею індійська асоціація (1876) на чолі з Сурендранатхом Банерджи. Цей етап тривав до 1905 р. В середині організацій, як і всього національного руху не було єдності. Впродовж всієї його історії розвивалися два основні напрями – ліберальний і радикальний.

Ліберали, лідером яких у Бенгалії був С. Банерджи, а в Бомбеї Д. Наороджі і Мадхав Говінд Ранаде, виступали за проведення протекціоністської політики щодо індійської промисловості, зменшення оподаткування, зниження колоніальної данини. Їхня політична програма: розширення представництва верхівки індійського суспільства в дорадчих органах при віце-королі та губернаторах провінцій – Законодавчих радах, створених у 1861 р. Форми їхнього протесту: петиції, направлені до англійського парламенту та колоніальних властей, відправлення делегацій в Англію, заяви в пресі, прийняття резолюцій на зборах національних організацій. Ліберали негативно ставилися до народних виступів й виступали за збереження в країні колоніального режиму.

Більш радикальні лідери, що представляли нижчі прошарки торгової буржуазії, власників дрібних промислових підприємств, незаможну частину інтелігенції, розорених дрібних поміщиків і верхівку селян-райятів, підтримували вимоги лібералів, але прагнули більшого. Вони співчували народним виступам. Націоналісти-демократи спрямовували основні зусилля на пропаганду ідей патріотизму, виховання в індійській молоді духу боротьби з колоніальним режимом, підготовку її до майбутньої активної боротьби за визволення Індії з-під колоніальної залежності. Особливого значення вони надавали пресі. Слабкість радикалів полягала у відсутності власних організацій. Вони діяли в межах національних організацій, у яких домінували ліберали (помірковані).

У 1885 р. на базі бенгальських, бомбейських і мадраських організацій виникла все індійська політична організація – Індійський національний конгрес (ІНК). Діяльність ІНК наприкінці XIX ст. відзначалася його елітарним характером та широю сліпотою лідерів (майже винятково індусів) до проблем мусульманських та анти брахманських рухів. Індійські ліберали вірили в добрі наміри британського уряду щодо Індії й були переконані, що прорахунки колоніального управління пояснюються винятково тим, що влада в метрополії просто не розуміє проблем, з якими має справу Індія.

Однак пізніше діяльність конгресистів, навіть поміркованих, почала дратувати англійську владу. Міністр у справах Індії Хамілтон у листі до віце-короля лорда Елджина 16 вересня 1897 р. наголошував: «Якщо ми зможемо втримати довіру войовничих племен і вищих верств індійського суспільства, ми зможемо ігнорувати нелюбов і відчуження інтелектуальних не войовничих класів, бабу (шаноблива й водночас іронічна назва освіченої людини або дрібного чиновника в Бенгалії), студентів і адвокатів». Вимоги «молодої Індії» змусили колоніальну

владу налагодити більш тісні стосунки зі «старою Індією». Колишні цивільні службовці Ост-Індської компанії управляли країною через знатних людей і джентльменів на місцях.

Відсутність порозуміння між колоніальною владою та поміркованими націоналістами призвело до активізації радикального напрямку, діяльності «крайніх» на чолі з Б. Г. Тілаком. На відміну від західників-лібералів він обстоював ідею опори на національні традиції, на відміну від секуляристів – уважав за необхідне використання релігії в національній боротьбі. Така позиція забезпечувала йому вплив у найбільш широких масах. Це зазвичай розцінюється як його внесок у пробудження Індії: він надав рухові більшої масовості. Але ця тактика мала й власні недоліки: таким чином розпалювалися ксенофобія, мракобісся, не говорячи вже про те, що така тактика означала незворотне відштовхування від руху мусульман.

Серйозним недоліком діячів ІНК було ігнорування ними проблеми індусько-мусульманських взаємовідносин. Конгрес був задуманий як все індійський форум. Крім індусів у ньому брали участь і парси, і мусульмани. Серед вимог Конгресу до Першої світової війни зовсім не йшлося про захист прав релігійних меншин, а деякі його дії взагалі свідчили про те, що він взагалі не мав наміру враховувати інтереси меншин.

Упродовж майже 20 років (1885-1905) на засіданнях Конгресу домінували помірковані. Незважаючи на таку ідеологію, вони все ж виступали на захист національних інтересів проти колоніальної експлуатації. Вони прагнули реформувати існуючу систему управління шляхом мирних, поступових конституційних заходів. Однак вплив поміркованих у Конгресі став зменшуватися з ужорсточенням британської колоніальної політики на початку ХХ ст., що особливо яскраво проявилось у розподілі Бенгалії 1905 р. Цей розподіл, можливо доцільний з адміністративних міркувань (провінція Бенгалія тоді включала сучасні штати Індії Біхар, Джарканд, Оріссу, Західну Бенгалію, всі північно-східні штати, а також державу Бангладеш і ставала некерованою), передбачав розчленування території, населеної бенгальцями, на індуську та мусульманську частини і був розцінений як спроба протиставити один одному індусів і мусульман. Ці розподіл і боротьба за його скасування стали важливим етапом індійської історії, оскільки, з одного боку, знаменували початок національного руху, а з іншого – виникнення політичного протистояння індусів і мусульман.

На сесії у грудні 1905 р. Конгрес закликав до боротьби проти розподілу Бенгалії. В якості методів боротьби було обрано бойкот англійських товарів, відображений у гаслі свадеші («вітчизняний», «своє виробництво», тобто пропаганда винятково вітчизняних товарів). Радикалізація вимог відобразилася у новому гаслі – сварадж («самоуправління»). Це був серйозний крок в еволюції націоналістичної самосвідомості. До цього конгрес ставив питання про розширення участі індійців в англійській системі влади. Гасло сварадж на той час означало надання прав домініона, тобто фактичної незалежності, хоча й при формальному членстві в Британській імперії. Саме на цей час Великобританія вперше почала надавати подібні права своїм колишнім колоніям (у 1869 р. – Канаді, 1904 р. – Австралії). Від цих подій розпочався третій етап у розвитку індійського націоналізму та національно-визвольного руху.

«Екстремісти» на чолі з Тілаком закликали до бойкоту по всій Індії. Однак ІНК прийняв більш помірковану резолюцію – оголосити бойкот і проводити демонстрації тільки в Бенгалії. Вони пройшли досить масово. Це були мітинги протесту, демонстрації, страйки на залізницях, бавовняно-паперових і джутових фабриках, бойкот крамниць, що торгували англійськими товарами. Були створені загони волонтерів, які пікетували крамниці та змушували їхніх власників знімати з продажу англійські тканини.

Наприкінці 1906 р. були вжиті заходи щодо перетворення конгресу із серії з'їздів на політичну партію. В провінціях були створені постійно діючі комітети ІНК. Рух поширювався. Можна відзначити навіть деякі його успіхи: за 1907 р. ціни на англійські тканини упали на 25 %, на індійські зросли на 8 %ю Загалом рух свадеші надав імпульсу промислового розвитку Індії, зробив внесок у розвиток місцевої промисловості, особливо текстильної, а також у відродження домашнього прядіння та ткацтва. Цікаво, що саме на хвилі свадеші парс Джамшед Тата, власник фабрики, отримав великий прибуток і побудував ливарний завод. Він заснував «Тата айрон енд стіл компані» на базі підприємств сталевих міста Джамшедпура в Біхарі. Його завод згодом стане одним із найбільших у світі, а сімейство Тата – однією з головних опор індустріалізму в Конгресі та Індії в цілому.

Однак загалом рух свадеші не зміг серйозно вплинути на британський бізнес у провідних секторах бенгальської економіки, оскільки розвиток виробництв обмежувався нестачею капіталовкладень: великий індійський бізнес здебільшого був схильний виступати в ролі торговців іноземними товарами, а не інвестувати в промисловість.

Ще одним наслідком руху став розкол Конгресу у 1907 р. на поміркованих (лідер Гокхале) та екстремістів (Тілак). В Індії почали відбуватися окремі вбивства та свадеші декаїті (політичний терор).

Боротьба проти розподілу Бенгалії мала ще низку суперечливих наслідків: з одного боку, відбувся принциповий розрив навіть «поміркованих» націоналістів із колоніальною владою; з іншого боку, вона породила розкол між основними релігійними общинами Індії. І у 1906 р. була створена мусульманська ліга – партія, яка в той час зайняла проанглійську позицію. Внаслідок свадеші та свараджа англійський парламент змушений був 1909 р. прийняти (реформи Морлі-Мінто), що став ще одним кроком по впровадженню парламентської системи в Індії.

Питання і завдання до лекції

1. Прослідкуйте форми і методи британського завоювання та політичного підкорення індійських територій (субсидіарні договори, роль сипайських загонів тощо).
2. Назвіть особливості адміністративного ладу колоніальної Індії.
3. Проаналізуйте методи експлуатації Індії англійцями та земельно-податкову політику колоніальної адміністрації.
4. Як оцінюється повстання сипаїв (1857-1859) у сучасній історіографії? Чи було воно національним? Як воно вплинуло на колоніальну політику англійців в Індії?
5. Назвіть заходи британських властей в Індії, що проводилися наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років.
6. Які особливості становлення індійського капіталізму?
7. Що таке індійська реформація? Який внесок Рамакрішни, Вівеканді в реформацію індуїзму?
8. Які наслідки розподілу Бенгалії?
9. Виокреміть і проаналізуйте основні етапи розвитку національного руху в Індії в Новий час.
10. Назвіть чинники консолідації колоніального режиму в Індії напередодні першої світової війни.

Література

1. Аносова Л. А., Яскина Г. С. Вьетнам. Истории, политика, экономика. – М. : Наука, 2000.
2. Архипов В.Я. Экономическое развитие Индонезии в колониальный период // Вопросы истории. – 1970. – № 6. – С. 63 – 72.
3. Бандиленко Г. Г. , Гневушева Е. И. , Деопик Д. В. История Индонезии : В 2 ч. – М . : Наука, 1992.
4. Берзин Э.О. История Таиланда ; (Краткий очерк). – М. : Наука, 1973.
5. Берзин Э. О. Юго-Восточная Азия и экспансия Запада в XVIII века. – М. : Наука, 1987.
6. Бектемирова Н. Н. Монархия в политической культуре кхмеров // Политическая культура стран Азии и Африки. – М. : Наука, 1996.
7. Бог – человек – общество в традиционных культурах Востока. – М. : Наука, 1993.
8. Вьетнамская философия нового и новейшего времени. Материалы и исследования. – М . : Наука, 1990.
9. Гожева Н. А. , Сорокина Г. М. , Шустова Т. Е. Искусство Индокитая. – М. : Наука, 1991.
10. Другов А. Ю. Политическая власть и эволюция политической системы Индонезии. – М. : Наука, 1989.
11. Захаров А.О. Коллективное действие на древней Яве по данным эпиграфики//Восток.– 2011.–№4.–С.5–12.
12. Зика Д. В стране белого слона. – М. : Наука, 1985.
13. Иванова Е. В. Очерки культуры тайцев Таиланда. – М . : Восточ. лит., 1996.
14. История Вьетнама / Пер. с вьет. – М. : Наука, 1983
15. История Вьетнама: В 2ч. – М. : Изд – во МГУ, 1995.

16. История Индонезии: Учебник / Бандиленко Г. Г. и др. – М. : Изд – во МГУ, 1992.
17. История Кампучии : Краткий очерк. – М. : Наука, 1981.
18. Источниковедение и историография стран Юго-Восточной Азии. – М. : Наука, 1971.
19. Итс Р. А. Этническая история Юго-Восточной Азии. – Ленинград , 1972.
20. Корнев В. И. Тайский буддизм. – М. : Наука, 1973.
21. Косиков И. Т. Этнические процессы в Кампучии. – М. : Наука, 1988.
22. Конева А. И. Ислам в Юго-Восточной Азии : проблемы современной идейной эволюции. – М. : Наука, 1981.
23. Корнев В. И. Буддизм и общество в странах Южной и Юго – Восточной Азии. – М. : Наука, 1987.
24. Корнев В. И. Буддизм и его роль в общественной жизни стран Азии. – М. : Наука, 1983.
25. Левонтова Ю. О. История Филиппин: Краткий очерк. – М. : Наука, 1979.
26. Лоссовський І. Події, що 500 років тому змінили історію Південно-Східної Азії//Зовнішні справи.–2011.–№7–8.– С.42–46.
27. Малайцы: этногенез , государственность, традиционная культура. – М. : Наука, 1991.
28. Миго А. Кхмеры: История Камбоджи с древнейших времен / Пер. с франц. – М. : Наука, 1973.
29. Можейко И. В. , Узянов А. Н. История Бирмы : (Краткий очерк). – М. : Наука, 1973.
30. Морев Л.Н.Христианство и буддизм в Лаосе//Восток.–2010.–№1.–С.39–48
31. Новая история Вьетнама / С. А. Мхитрян и др. – М. : Наука, 1980.
32. Огнетов И.А. Славная страница борьбы Вьетнама за независимость: (О восстании Тэйшонов 1771–1802 гг.: Исторический очерк // Вопросы истории. – 1976. – №2. – С.99-112.
33. Ожегов С.С., Проскуракова Т.С. Хоанг Дао Кинь. Архитектура Индокитая. – М. : Наука, 1988.
34. Осипов Ю. М. Литература Индокитая. – Ленинград , 1980.
35. Подберезский И.В. Католическая церковь на Филиппинах. – М. : Наука, 1988.
36. Прокофьев О. Искусство Юго-Восточной Азии : III в. до н. э. – XVIII в. н.э.
37. Ребрикова Н. В. Очерки новой истории Таиланда (1768 – 1917). – М. : Наука, 1966.
38. Ребрикова Н. В. Таиланд: Социально-экономическая история (XIII – XVIII вв.). – М. : Наука, 1977.
39. Рыбакова Н. И. Искусство Камбоджи. – М. – Наука, 1977.
40. Сикорский В. В. Индонезийская литература. – М. : Изд. Восточ. лит. , 1965.
41. Старостин Б. С. Старостина Ю. П. Буддийская цивилизация // Сравнительное изучение цивилизаций. Хрестоматия. Сост. Ерасов Б. С. – М. : Наука, 1998.
42. Традиционный мир Юго-Восточной Азии. – М. : Наука, 1991.
43. Тюрин В.А. История Малайзии: Краткий очерк. – М.: Наука, 1980.
44. Тюрин В. А. История Индонезии. – М. : Наука, 2004.
45. Холл Д. Дж. История Юго-Восточной Азии / Пер. с англ. М. : Наука, 1956.
46. Чешков М.А. Очерк истории феодального Вьетнама: (По материалам вьетнамских хроник XVIII – XIX вв.). – М., 1966.
47. Чеснов Я. В. Историческая этнография стран Индокитая. – М. : Наука, 1976.
48. Чукина Н. П. Искусство Индонезии. – М.: Наука, 1991.
49. Шергін С. Три різних країни однієї Азії//Зовнішні справи.–2011.№4.–С.16–21. (В'єтнам, Сінгапур, Бруней).
50. Юго-Восточная Азия в мировой истории / Под ред.. С. Н. Ростовського и др. – М. : Наука, 1917.
51. Юго-Восточная Азия. Идеология и религия. – М.: Наука, 2001.

Лекція 7. Країни Далекого Сходу в Новий час

1. Мейдзійські реформи в Японії та спроби модернізації у Цінському Китаї.
2. Особливості розвитку капіталізму в Китаї та становлення індустріального суспільства в Японії.
3. Суспільно-політичний рух на межі XIX- XX ст. «Рух за свободу і народні права» в Японії.
4. Зовнішня політика в Японії: ідеологія і практики експансіонізму.

1. Визначальним рубежем японської модернізації стали події 1867-1889рр., коли Японія пройшла низку глибоких реформ, зініційованих Мейдзі (тронне ім'я імператора Муцухіто, роки правління – 1867-1912). Початок цього періоду, відзначеного почасти адміністративними і культурними перетвореннями «згори» та почасти спробами засвоїти досвід буржуазно-демократичних революцій Європи заради виживання та збереження цивілізаційної спадковості Японії, в історіографії прийнято називати революцією (або реставрацією) Мейдзі. Самі ж японці називають цю низку доленосних історичних подій Мейдзі ісін. Написання слова ісін складається з двох ієрогліфів: «підтримання» і «оновлення». На думку японського історика Кейдзі Кавано, це була певного роду попереджувальна (превентивна) революція. Мейдзі ісін за своїм характером була консервативною революцією, оскільки: відбувся фактично мирний перехід від однієї епохи (Топугава) до іншої (Мейдзі); наявність спадковості в історії країни, високий рівень адаптації до нових умов існування зі збереженням власних цінностей; досягнення злагоди з колишньою правлячою елітою; відновлення влади імператора і проголошення опори держави на традиційну релігію Синто (фундаменталізм); руйнація усталеного стану деградації і створення нового з опорою на традицію; орієнтація на національні духовні, культурні та релігійні традиції, на колективізм, патріотизм, деїзм; провідна роль дієздатної традиціоналістської зорієнтованої духовної і політичної контр еліти (школа національних наук, школа Міто); першим заходом нової влади (5 квітня 1868р.) стало законодавче оформлення «єдності ритуалу та управління», що було не тільки політичним актом, а й поверненням до найдавнішого сакрального принципу єдності світської і духовної влади, царських і жрецьких функцій. – основи будь-якого традиційного суспільства (інтегральна традиція); інтернаціоналізація Японії на основі «золотої середини» (формула вакон-йосай або «японський дух – європейська наука»); прихід до влади представників традиційних політичних сил.

Визначення Мейдзі ісін як консервативної революції є найбільш точним і адекватним, і дозволяє більш історично оцінити її передумови, характер та наслідки. Мейдзі ісін виконала всі основні духовні, політичні, соціальні та економічні завдання й здійснила всі реформи , необхідні для динамічного розвитку в умовах стрімкого входження в «цивілізаційний світ», спираючись при цьому на інтегральну традицію в її самобутніх національних формах. Консервативна революція Мейдзі ісін, що відбулася в традиційному суспільстві, мала насамперед національний, а не класовий характер (класовий фактор не можна ігнорувати, але в даному випадку він не був визначальним).

Революція Мейдзі проклала шлях прискореної модернізації країни. Його особливості: формування передумов модернізації в надрах феодальної Японії (Топугава, незважаючи на ізоляцію країни та жорстку регламентацію укладу життя різних станів), не був застійним. Розвивався суспільний розподіл праці, поширювалися товарно-грошові відносини як у місті, так і на селі; виникали мануфактури, купецькі гільдії, торгові будинки; сільськогосподарське виробництво все більше спеціалізувалося, а селянство розшаровувалося; набирали сили урбанізація і формування національного ринку. Це свідчило про те, що економіці без будь-якого втручання ззовні створювалися, передумови переходу до капіталізму. Досить значну роль у трансформації суспільства відіграли соціокультурні чинники. За феодалізму існував досить високий рівень грамотності, оскільки регулярну освіту отримували представники різних прошарків суспільства. Достатньо згадати, що такі видатні філософи XVII-XVIII ст., як Хаясі

Радзан і Ямагато Соко, були вихідцями із самураїв нижчого рангу, Іто Дзінсай і накамура Глекісай – із торговців, Огю Сорай – із лікарів, Ямада Хококу – із селян, Рей Суйсюн – із ремісників. У мейдзійський період засвоєння західної науки і техніки було важливою метою державної політики.

Після революції 1868р. були проведені антифеодальні перетворення, які мали революційний характер, і стали основою модернізації країни: адміністративна реформа – об'єднання країни та централізація управління; соціальна – зміна станового розподілу суспільства (на три стани: вище дворянство (кадзоку), дворянство (сідоку), народ (хеймін); військова – створення регулярної армії на основі загальної військової повинності; освітня – впровадження обов'язкової початкової освіти та створення системи середньої і вищої освіти; земельна – впровадження буржуазної власності на землю; податкова – уніфікація оподаткування. Ці та низка інших реформ забезпечили скасування феодального ладу, перехід від закритої до відкритої країни, формування єдиної держави, яка стала на шлях прискореного розвитку капіталізму.

2. Японія – єдина з країн, що генетично не належить до європейського регіону, яка змогла стати рівноправним членом світової капіталістичної системи в останній третині ХІХ ст.

Особливості становлення капіталістичної Японії: ендегенний характер виникнення паростків капіталістичних відносин, прискорений зовнішнім тиском; велика роль розвинутої добуржуазної цивілізації («передове традиційне суспільство»); патерналістський, анти індивідуалістичний характер капіталізму; проведення економічної модернізації в умовах існування авторитарного режиму; швидкий перехід до екстертнозорієнтованої моделі розвитку; державна економічна політика змішаного типу – ліберальна й протекціоністська, але головне – протекціонізм, етакратизм, монополізм; основою індустріалізації стала експлуатація сільського господарства (колонія у власній країні); інверсія фаз становлення капіталістичної економіки; використання такої соціальної організації як «іе» (тип колективізму на сімейній основі); високий рівень експлуатації, низька заробітня плата, відсутність робітничого законодавства (в умовах існування патерналізму), 12- годинний робочий день, переважання жіночої праці, використання феодально-цехових підготовки «учнів», змушених працювати за харчі і дах над головою, тілесні покарання; швидке завершення промислового перевороту після японо-китайської війни, впродовж 1895-1907рр. та активне подальше використання зовнішніх джерел розвитку; активне сприйняття європейської культури (у 1868 р. з'явилося гасло: «Шукати знання в усьому світі»); позитивна роль у процесі модернізації таких компонентів синкретичної культури, як: синтоїзм – на його принципах існувала вся система морального виховання, втілювався японський націоналізм, здійснювався науково-технічний прогрес; конфуціанство – на його основі відбувалося зміцнення колективізму, общинності, етики обов'язку та слухняності, ставлення до держави як складного природного організму, певного цілого, частиною якого відчував себе кожен японець і заради якого він з готовністю міг пожертвувати собою (ідея «какутай»); мілітаризація економіки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.; розвиток економіки впродовж тривалого часу (до 1911р.) в умовах відсутності митної автономії; внутрішня закритість японського суспільства (особистий вжиток японців мав все ще традиційний і мінімальний характер, що дозволяло багатьом дрібним підприємствам не турбуватися про конкуренцію з боку іноземних товарів).

Прихильників реформ було у Китаї немало, але вони вкладали у свої проекти наскільки суперечливі ідеї, що визначити, хто з них дійсно бачив майбутнє Китаю у прогресивних перетвореннях не просто. Спробуємо систематизувати різні політичні угруповання у Піднебесній.

Перший критерій – це ставлення до державної влади, тобто правлячої маньчжурської династії.

Наприкінці ХІХ ст. на політичній арені Китаю визначилися два угруповання : «державне і опозиційне».

1. «Державне» – це люди, безпосередньо наділені політичною владою. Серед них були:

а) консерватори в образі маньчжурської аристократії, які взагалі нічого не бажали змінювати, й не відчували гостроти наявної ситуації;

б) «помірковані» прибічники змін – група, що виступала за проведення політики «самопідсилення». Соціальною базою «поміркованих» були вищі воєнні чини, компрадори, «прогресивні» чиновники і т.д. Одним із них був Лі Хунчжан. Старий політик та його прибічники вважали, що країну потрібно реформувати. Договори 1898р. нададуть Китаю головне – дружні відносини із Заходом. Використовуючи іноземний досвід, Китай зможе відродитися. Під відродженням розумілося у першу чергу економічне відродження, а точніше – військове. Таке «відродження» при збереженні політичного деспотизму трактувалося прибічниками політики «самопідсилення» як цілком реальне й безпечне.

2. Опозиціонери – це представники китайської інтелігенції, які розуміли весь трагізм ситуації в країні. Серед них були :

а) реформатори на чолі з Кан Ювеем. Це угруповання склалося у 80х-90х рр.;

б) революціонери на чолі з доктором Сунь Ятсеном. Революційна опозиція сформувалася на початку ХХст.

Прибічники Кан Ювея вважали, що договори 1898р. є «путиами для Китаю». Вони, хоча й несміливо, говорили про необхідність не тільки економічних, а й політичних перетворень. Більшість реформаторів не йшли далі вимог становлення конституційної монархії. Але й цей жест в умовах Китаю був нечувано сміливим. Ряд істориків виокремлюють всередині «конституційної» опозиції республіканське крило. Республіканські переконання були притаманні одному із соратників Кан Ювея, філософу, авторові книги «Вчення про гуманізм» Тан Ситуну. Однак кількість республіканців була незначною.

Головним же ідеологом «конституційної» опозиції був Кан Ювей. Він народився у 1858р. на півдні Китаю, отримав класичну конфуціанську освіту. Великий мудрець Конфуцій був для Кан Ювея не тільки філософом-мислителем, а й реформатором. Із великої етично-політичної концепції Конфуція Кан взяв в першу чергу ідею моральної природи людини [4,с.145-148]. Конфуцій уважав, що кожна людина здатна виховати у собі 5 чеснот: жень – людинолюбство; і – обов'язок; лі – норми поведінки; чжи, вень – знання; синь, сяо – вірність і синівська шанобливість. У Конфуція шанобливість сина до батька «сяо» переноситься із сім'ї на державу. Китайці – одна велика сім'я, де правитель вважається батьком і матір'ю нації. Звідси пішло китайське прислів'я: « правитель – батько і мати народу». Згідно з ученням Конфуція, п'ятьма чеснотами може вирізнятися тільки благородна людина, антиподом якої є нікчемний простолудин. Як відомо, у Конфуція між благородною людиною та нікчемною немає неприступної стіни. Кожна людина здатна шляхом самовиховання стати благородною. Для цього й створювалася система шеньші.

Кан Ювей намагався пристосувати філософію древнього мислителя до власних планів реформ. У книзі «Велике єднання» (Датун) він писав: « Піднебесна буде належати всім, не буде класів, всі будуть рівні, але це можна буде зробити після скасування приватної власності, коли промисловість, сільське господарство і торгівля будуть у руках суспільства». Кан розробив теорію «Великого єднання» («Датун») – утопічного комунізму з ліквідацією приватної власності та організацією суспільного виробництва. Слід зауважити, що ідеї рівності в наступних працях автора не розвиваються. У 1885р. Кан Ювей написав книгу «Роздуми про японський патріотизм». У ній він розподіляє нації на патріотичні і непатріотичні. До патріотичних націй Кан відносить в першу чергу японців, адже вони, незважаючи на нерівноправні договори 50-х рр. ХІХст., змогли захистити державну незалежність. Непатріотичними він вважав поляків і жителів Туреччини. Польща декілька разів була розподілена, Османська імперія перебуває на межі розподілу між країнами Заходу, вважав реформатор. Однак є держави, яким потрібен поштовх згори. Це Росія часів реформ Петра Великого і Китай кінця ХІХ ст. Тобто Китай потребує реформ, які буде проводити освічений монарх.

Поступово навколо Кан Ювея об'єднуються представники прогресивної інтелігенції і «нові» поміщики. Вони виступають за розвиток китайського капіталізму, за конституційну монархію. Успіх перетворень, вважають реформатори, залежить від участі в них імператора, тобто це повинні бути реформи «згори». На думку В.Я.Сидихменова, серед прибічників доктора Кана практично не було людей, які б переймалися проблемами народу. Кан Ювей та його найближчий соратник Лян Цічао були прихильниками расистської теорії, адже виступали

за об'єднання народів жовтої раси для опору агресії з боку білої раси. Тому, вважає історик, вони й уважали Японію зразком для наслідування [4,с.154].

У 1888р. Кан Ювей направив імператорові Гуансюю доповідь, у якій попереджав про зовнішню небезпеку, засуджував продажність чиновників і закликав до реформ. Імператриця Цісі сприйняла доповідь за крамолу, і до імператора вона не дійшла. Між тим навколо Кан Ювея утворився гурток передових людей, його однодумців. Об'єктивно вони прагнули до поступової мирної модернізації Китаю, але з опорою на старий лад при оздоровленні династії Цін за рахунок прийняття нею покращених форм правління [5,с.242]. Поразка Китаю у війні з Японією (1895), договори про розподіл Китаю на «сфери впливу»(1898) активізували діяльність усіх китайських патріотів. Вже в 1895р. Кан Ювей та його прибічники створили своєрідний клуб прибічників реформ під назвою «Асоціація посилення держави».

У 1897-1898рр. він надсилає нові доповіді імператорові. В одній із них Кан писав : «З того часу, як ми поступилися Тайванем, кожен знає, що наш уряд не заслуговує жодної довіри». Головна думка реформатора – країна потребує не тільки економічних, а й політичних перетворень. Тільки так можна запобігти повному закабаленню, зберегти незалежність. У квітні 1898р. він створює нову політичну організацію « Спілка захисту держави». Імператор Гуансюю все більше прислухається до пропозицій реформаторів. Невдовзі він викликає Кана на аудієнцію. 11 червня 1898р. був опублікований перший указ про реформи. Так розпочалися перетворення, названі в історіографії «Сто днів реформ». Своім першим указом імператор змістив Лі Хунчжана та інших сановників з усіх посад. На звільнені посади призначили реформаторів.

За 100 днів були видані укази, покликані покращити стан справ у різних сферах держави.

У сфері економіки – це постанови про заохочення національної промисловості, залізничного будівництва, ремесла. Укази про створення навчальних закладів для підготовки технічних спеціалістів.

У сфері політики приймаються закони, які обмежують владу маньчжурської аристократії. На державні посади призначають «талановитих людей».12 вересня 1898р. відбулася нарада конституційної палати, де обговорювався проект конституції.

У сфері культури і побуту були прийняті постанови про заборону «шкідливих» звичаїв, таких, як звичай бинтувати ноги дівчаткам. Розпочалася боротьба з опіумопалінням, проводиться реформа шкільної справи. Уряд планував відкрити Пекінський університет і медичний інститут, прийняти декрет про працю.

Звичайно, за 100 днів неможливо реформувати державу, змінити традиційну структуру. Тому з усіх починань виконано було зовсім небагато. Маньчжурська бюрократія саботувала реформи і готувалася до перевороту. 21 вересня 1898р. Гуансюю було заарештовано. В указі говорилося, що імператор «добровільно усунувся від справ» і просить Цісі взяти правління на себе. Кан Ювею та іншим його соратникам вдалося втекти в Японію, шість осіб було страчено. Імператор десять років провів у заточенні у старому палаці, розташованому на одному з островів озера всередині імператорського палацу Гугун - Забороненого міста. Влада перейшла до імператриці Цісі.

Причини поразки реформаторів:

- по-перше, Гуансюю шукав опору в армії. З цією метою він залучив на свій бік командира одного із новостворених військових підрозділів, Юань Шикая. Однак генерал Юань не вірив в успіх реформи. Він розкрив плани імператора щодо повного усунення Цісі від влади своєму безпосередньому начальнику, фавориту імператриці генералу Жун Лу. Жун Лу допоміг Цісі здійснити державний переворот. Зрештою така поведінка цілком відповідала духу конфуціанських доктрин «лі» – норми поведінки, та «і» – обов'язок;

- по-друге, важливою причиною невдачі реформи був їх верхівковий характер, відсутність соціальної бази у реформаторів. Це розуміли й самі керівники руху. Саме тому вони прагнули залучити на свій бік модернізовані частини армії. Надії реформаторів не справдилися, адже в країні було значно більше прибічників збереження традицій, ніж людей з новаторськими поглядами.

Деякі російські дослідники вважають, що програма реформаторів була своєрідним «пруським шляхом розвитку капіталізму», шляхом, який не вимагав докорінної руйнації

існуючого порядку. У випадку успіху реформ у Китаї можливий був економічний прогрес та становлення капіталістичних відносин. Так, С.Б. Сенюткін вважає, що «сто днів реформ» – це програма змін, яка не перевищувала, не ігнорувала тодішній рівень політичних, соціальних та економічних можливостей китайського суспільства.[3,с.72]. З великих починань Кан Ювея імператриця зберегла лише програму військової реформи. Крім того, у грудні 1898р. Цісі демонстративно відкрила задуманий реформаторами Пекінський університет.

Невдачі реформаторів привели до розвитку радикалізму як справа (повстання іхетуанів 1898 – 1901рр.), так і зліва (діяльність Сунь Ятсена і революція 1911 – 1913рр.).

2. У 1905р. російський письменник В.В. Вересаєв писав з Маньчжурії: «Стоїш на порозі зовсім незнайомого, дивовижно цікавого світу. Адже цей дрімаючий світ напрочуд глибоко геніальний, і він багато свого привнесе у розвиток життя»[6, с. 403, 406].

На початку ХХ ст. Китай дійсно перебував у стані глибокої політичної кризи. Криза була викликана не тільки внутрішніми причинами, а й нерівноправними договорами (1898) з іноземними державами, які утискали незалежність Піднебесної. Подальші події погіршили й без того трагічне становище країни. Повстання іхетуанів, російсько-японська війна (1904 – 1905), загарбання Японією Кореї (1910) – все це свідчило про політичний колапс ослабленого Китаю.

Невдалі реформи 1898 р. підштовхнули народне повстання іхетуанів. У публікаціях кінця століття повстання нерідко називалося «боксерським». Саме так повстання називали англійці, учасники придушення руху. Іхетуані використовували тактику східних єдиноборств, чим немало здивували європейців. По суті рух іхетуанів (Іхетуань – загони миру і справедливості) виник як реакція низів китайського суспільства на іноземну експансію. Воно було «відповіддю» на «виклик» колонізації країни. Його ідеологією було конфуціанство, традиційний патріотизм та виражена ксенофобія, воно було дуже далеким від свідомого антиімперіалізму[5, с.250]. Повстання розпочалося навесні 1898р. на кордоні Шаньдуна і Чжилі. В ході руху повстанці ліквідували все «варварське» – іноземців, християнські церкви, школи, бібліотеки. Вони руйнували залізниці, підривали мости, знищували будь-які імпорتنі товари, спалювали європейські книги. Цей вибух відчаю маргінальних верств китайського суспільства був відповіддю на примусову європеїзацію країни. Повстанці з піками штурмували артилерію. Особливістю руху було те, що він розпочався у Північному Китаї й проходив під лозунгом «повернення» влади Цінам.

Імператриця Цісі припустилася стратегічної помилки : вона вирішила використати «священні загони», щоб позбавитися від «опіки» Заходу. У 1900р. уряд оголошує війну європейським країнам. Військові частини Англії, Німеччини, Росії та Франції для захисту своїх посольств підійшли до Пекіна. До них приєдналися США, Італія, Японія і Австро-Угорщина. Восени 1900р. Цісі залишила столицю й зупинилася у Сіані. Впродовж декількох місяців союзна армія восьми держав брала участь у придушенні руху. Захопивши Пекін, інтервенти влаштували масові пограбування, вбивства, розкрадання національного багатства – творів мистецтва, антикваріата тощо. Невдовзі уряд повернувся до Пекіна. Імператриця «дякувала за допомогу в умиротворенні заворушників». Але ж за «допомогу» потрібно платити. Після придушення повстання був підписаний «Заключний протокол» (боксерський) (1901). Китай повинен був впродовж 39 років сплатити контрибуцію у розмірі 450 млн. лянів. Крім того, обмежені контингенти іноземних військ отримали право знаходитися в Китаї. Політичний і економічний статус Піднебесної продовжував падати.

«Заключний протокол» повинен був змусити уряд розпочати реформи. Однак він не поспішав. Відомий китайський демократ Чень Тяньхуа писав : «Всі говорять, що Китай стоїть на межі вимирання, а імператриця Цісі зі своїми сановниками щодня розважається і переглядає вистави. Ніщо їх не тривожить. У поточному році на відвідання могил предків витратили 9 млн сріблом, до дня народження Цісі чиновники піднесли вдсятеро більше подарунків, ніж у минулому. У наступному році буде 70-ліття імператриці, для нього готують 15 млн. юанів сріблом».

У 1904 р. розпочалася російсько-японська війна. Хоча Китай оголосив про свій нейтралітет, японські і російські війська воювали на полях Маньчжурії, спустошуючи

місцевість, виселяючи китайців із зони воєнних дій. Ці події змусили Цісі оголосити про проведення реформи.

Реформи 1904-1910 рр. отримали назву «нової політики». У 1905 р. у Пекіні було створено спеціальне «бюро з розробки конституційних заходів». Воно впродовж двох років обговорювало різні проекти конституційних законів. 1907р. були видані декрети про реорганізацію держaparату, суду, системи освіти. На чолі реформ стояв колишній прибічник Кан Ювея - Юань Шикай. Він був єдиним із творців т.зв. «нової армії». Спостерігаючи за непомірним посиленням Юань Шикая, Цісі у 1907р. усунула його з посади головнокомандувача, перевела на цивільну посаду. Однак генерал продовжував контролювати «нову армію»[5,с.470].

Однією з головних цілей «нової політики» було продовження реформування армії. На 1911р. було сформовано 14 дивізій і 18 бригад загальною чисельністю 174 тис. чоловік. В результаті виникла сучасна професійна армія за німецьким зразком, добре навчена, дисциплінована. Військові стали новою силою у китайському суспільстві. Хоча багато указів і називалися «конституційними», вони, насамперед, повинні були змінити абсолютну владу монархів. Не були вирішені ані проблеми національного підприємництва, ані земельне питання. Проведення реформ було перерване 1908р.

Наприкінці 1908 р. помирає імператриця Цісі. За однією з версій, перед смертю вона наказала умертвити Гуансюя. На китайському престолі опинився трирічний племінник Гуансюя Пу І. Регентом малолітнього імператора став його батько, великий князь Чунь. Нова двірцева кліка проводила яскраво виражену проманьчжурську політику, з уряду були видалені представники китайської (ханьської) бюрократії. А оскільки реформи проводили саме вони, то питання про подальші перетворення було просто знято з порядку денного. Країні стало не до реформ.

У 1910р. Китаєві було завдано ще одного удару: Японія захопила Корею. Корея завжди була у сфері інтересів китайських правителів. Втрата Кореї – національна ганьба для правлячої династії. Ситуація в країні вимагала або корінних перетворень або примусової заміни режиму, тобто революції. Кита обрав другий шлях.

3. Питання про революцію було підготовлене діяльністю опозиційних організацій кінця ХІХ ст. Слово «партія» стосовно історії країн Сходу взагалі і Китаю зокрема не відповідає дійсності. Існуючі організації краще називати «рухами», або «партіями-рухами». Чому? Китайські партії не витримували звичної для західної термінології зв'язки «партія-клас», адже на Сході ніяких класів у західному розумінні не було. Крім того, лідери «партій» були захоплені національною ідеєю. Питання про національний суверенітет було головним питанням революції. Національна ідея завжди мала надкласовий характер, вона руйнує будь-які станові, класові межі, об'єднуючи під своїми прапорами різні соціальні верстви.

На початку ХХст. відбулося ідеологічне оформлення опозиційних течій у Китаї. У них чітко визначалися два потоки, дві тактики, два напрями, хоча цілі цих опозиційних груп не рідко співпадали.

Перший напрям – реформаційний. Лідерами цього руху були Кан Ювей та Юань Шикай. Вони вважали головним завданням проведення буржуазних реформ і встановлення конституційної монархії. Реформаторів підтримували представники китайської бюрократії та керівний склад армії.

Други напрям – революційний. Революційна опозиція на чолі з демократом Сунь Ятсеном виступила за повалення маньчжурської монархії та встановлення республіканського режиму правління.

Опозиційні рухи у Китаї спиралися на потужну «кризу низів». Про це збереглися численні свідчення. 1905р, коли, незважаючи на оголошений країною нейтралітет, йшли воєнні дії на території Китаю, російський помірковано-ліберальний журнал «Нива» писав: «Для чотирьохсотмільйонного народу таке приниження може бути тільки ненормальним і тимчасовим».

У 1910р. російський посланник у Пекіні І.Я. Коростовець доповів МЗС: «По суті, все населення Китаю охоплене духом протесту проти існуючого ладу, і готове при першому ж

зручному випадку вдатися до насилля. В країні майже скрізь помітні антиурядові настрої, які проявляються у повстаннях, заколотах, погромах і військових виступах» [6, с.218-219].

Якими ж були програмні вимоги опозиційних груп?

Програма реформаторів була розроблена Кан Ювеем в ході «ста днів реформ». Головний акцент у ній зроблений на модернізації країни за західним зразком, тобто проведення поміркованих реформ з метою створення незалежного високорозвиненого Китаю. Кан Ювей та його прибічники вважали, що революція не врятує, а зруйнує Китай. Вони посилалися на приклад Індії часів Великих Моголів. У XVIII ст. боротьба індійців проти центрального уряду призвела до розпаду держави на окремі незалежні князівства, поодиночки захоплені англійцями. Враховуючи цей досвід, реформатори не йшли далі вимоги встановлення конституційної монархії. Проведення реформи планувалося винятково з опорою на власні сили, без допомоги ззовні. Реформатори вважали антиманьчжурські лозунги застарілими, адже маньчжури та китайці давно злилися в один народ. У 1906р. відбулося організаційне оформлення руху – були створені конституційні товариства, видавався журнал «Чжень лунь» (Політичний вісник). Лянь Цічао написав програмний документ «Декларація асоціації». На 1910 р. реформаційний рух був представлений двома угрупованнями: північним і південним. Вони дещо різнилися між собою: північне угруповання було більш поміркованим.

Революційний рух пов'язаний з іменем Сунь Ятсена. Китайський «народник» народився у 1866р. в Гуандуні, жив на Гавайях, закінчив медичний інститут. До свого повернення у Китай Сунь Ятсен був членом низки революційних гуртків за кордоном. За своїми поглядами Сунь Ятсен – революційний демократ з яскраво вираженим національним ухилом. У 1905р. доктор Сунь здійснив другу кругосвітню подорож, відвідав США, Францію, Англію і Японію. Під час поїздки він заручився підтримкою заможних китайських емігрантів.

На 1905р. у Китаї та Японії діяли три незалежні одна від одної організації революціонерів. Одну з них (Союз відродження Китаю) очолював Сунь Ятсен. Восени 1905р на установчому з'їзді у Токіо відбулося об'єднання трьох організацій. Так виник Китайський об'єднаний революційний союз (Тунменхуей). Невдовзі об'єднаний союз почав випускати газету «Міньбао»(Народ). У ході революції союз був перетворений в Національну партію – Гоміньдан. Члени Об'єднаного союзу давали клятву прогнати маньчжурів, відродити Китай, створити республіку, здійснити зрівняння прав на землю [7, с. 44]. У самій клятві відображена і програма, і мета, і тактика руху. Крім клятви, у революціонерів брали відбитки пальців – можливо, це було символом вірності ідеям союзу. У подальшому програмні настанови союзу були узагальнені у т. зв. «Трьох народних принципах» Сунь Ятсена.

Перший принцип – націоналізм, який трактувався як необхідність боротьби за перетворення Китаю на справді незалежну національну державу. Це повинна була бути держава, звільнена від маньчжурських правителів. Основне завдання полягало у поваленні Цінської монархії. Сунь Ятсен вважав, що західні країни обов'язково нададуть допомогу Китаю, адже вони зацікавлені в оновленні країни. Революційний романтизм був притаманний лідерам руху до початку 20-х рр.

Другий принцип – народовладдя або демократизм – полягав у боротьбі проти монархії, повалення монархії та встановлення республіки.

Третій принцип – народний добробут або розв'язання аграрного питання. Сунь Ятсен вважав, що потрібно обкласти землевласників земельним податком згідно з ціною на землю. Тобто нова держава повинна провести поступову націоналізацію землі шляхом встановлення прогресивного податку.

Перший принцип для Сунь Ятсена був головним, два інших мали підпорядковане значення. Погляди революційного демократа змінювалися, залежно від них змінювався конкретно зміст трьох принципів. Він також розробив основи майбутньої конституції Китаю, т.зв. «конституції п'яти властей». Крім традиційних для західної демократії гілок влади: законодавчої, виконавчої і судової, стосовно Китаю додавалися контрольна влада та екзаменаційна. Останні дві трактувалися винятково відповідно до духу конфуціанства.

У ході Синьхайської революції 1911-1913 рр. Сунь Ятсен неодноразово роз'яснював і уточнював свій третій принцип. Питання про землю дійсно є найважливішим питанням багатьох революцій. Китайський революціонер вважав, що необхідним є зрівняння прав на

землю, цей захід допоможе уникнути «капіталізму» і встановити «державний соціалізм». Під «капіталізмом» він розумів монополії. Для Сунь Ятсена «державний соціалізм» – це економіка Німеччини 1905р.

Що ж об'єднувало реформаторів і революціонерів? Адже в революції й одні, й інші взяли участь. Мабуть, їх об'єднувала національна ідея, прагнення перетворити Китай у незалежну, процвітаючу державу. Однак якщо для Кан Ювея головна небезпека закабалення була пов'язана із західними державами, то для Сунь Ятсена – головним винуватцем китайських проблем була «чужа» маньчжурська правляча династія.

Особливості Синьхайської революції 1911-1913 рр.

У працях істориків радянської школи В.Н.Нікіфорова, Г.Б.Єфімова та інші виокремленні характерні тиси буржуазних революцій у країнах Сходу. Основою була формаційна теорія К.Маркса. Згідно із його теорією революцій:

- буржуазні революції виникають як результат конфлікту між новими виробничими силами і старими феодальними відносинами;

- у сфері політичній революції передбачають повалення монархії і встановлення республіканських режимів правління;

- в економічній сфері вони спрямовані на знищення всіх перешкод, що гальмують розвиток капіталізму.

У працях радянських істориків до цих положень був доданий ще один пункт: загальні прогресивні ідеї об'єднують під революційними прапорами широкі соціальні верстви, а національний аспект перетворює буржуазні революції в країнах Сходу на «всенародні».

На нашу думку, марксистську тезу про «невідповідність» навряд чи можна застосувати до Синьхайської революції. Капіталістичний лад у Китаї тільки зароджувався, його питома вага була невеликою, буржуазія слабкою й інертною. Маньчжурська династія для китайців залишалася іноземною. Традиційна боротьба проти династії трансформувалася в національну ідею, що залучило на бік революції значні маси китайського населення, незалежно від соціального статусу. Нерівноправні договори перетворили Китай в напівколонію, йому загрожувала небезпека втрати незалежності. Тому в революції був антиколоніальний аспект, але більш слабкий ніж анти-маньчжурський. У ході революції не було розгорненої аграрної програми. Тому частина селянства залишалася інертною, нерідко виступала під контрреволюційними знаменами. Звідси й суперечливість результатів революції.

У сучасній російській історіографії події 1911-1913 рр. у Китаї трактуються по-різному. Наприклад, Л.С.Васильєв термін «революція» вживає, але її буржуазний характер не підкреслює [1, с.208-209]. У навчальному посібнику С.Б.Сенюткіна йдеться про «синьхайські» події 1911-1913рр., які привели до повалення Цінської династії [3, с.84-88]. У шеститомному виданні «История Востока» події 1911-1913 рр. оцінюються як «повалення монархії в Китаї». На думку О.Є.Непоміна, повалення монархії та проголошення республіки відбулося внаслідок Сичуаньського повстання вересня – жовтня 1911 р., яке викликало ланцюгову реакцію у вигляді збройних повстань та політичних акцій в інших провінціях. Оскільки переворот відбувся в рік синьхай (1912), його назвали Синьхайською революцією [5, с.474].

Суттєво відрізняються висновки істориків радянського періоду і сучасних сходознавців про учасників подій 1911-1913 рр., тобто про рушійні сили революції. Так, С.Л.Тихвинський вважав, що в революції брали участь:

а) наймані робітники і селяни;

б) очолювані Сунь Ятсеном революційні демократи – дрібна буржуазія, поміщики та інтелігенція;

в) ліберали – прибічники Кан Ювея;

г) представники національних окраїн: монголи, уйгури, тибетці. Всіх їх об'єднувала боротьба за національне визволення [7, с.70].

У сучасних працях О.Є.Непоміна підкреслюється визначальна роль «нової армії» в революції; другою опозиційною силою автор вважає конституціоналістів і лібералів, що спиралися на провінційну бюрократію; третя група – революційні демократи, лівого і правого напрямку. Революціонери також мали своїх прибічників в армійських підрозділах Півдня країни [8, с.566-568].

Як же розвивалися події?

У жовтні 1911р. розпочався заколот воєнного гарнізону в районі Уханя (міста Ханькоу, Ханьян, Учан). 10 жовтня 1911р. владу в провінції захопили повстанці. На кінець 1911р. вже в 14 провінціях з 18 влади знаходилася в руках повстанців. 29 грудня у Нанкіні доктора Сунь Ятсена обирають тимчасовим президентом Китайської республіки. У виборах взяли участь представники 15 провінцій з 18. У лютому 1912р. імператор Пу І зрікся престолу і передав владу Юань Шикаю. Сунь Ятсен вирішив відмовитися від повноважень тимчасового президента на користь Юань Шикая. Навесні 1912р. Об'єднаний союз Сунь Ятсена перетворений у Національну партію Гоміньдан. Вибори до першого китайського парламенту проходили в квітні 1912р. Більшість місць отримали прибічники Сунь Ятсена, однак вибори були визнані незаконними, бо в них взяли участь тільки жителі південних провінцій. Впродовж року точилася боротьба за владу між революціонерами та поміркованими лібералами. Сунь Ятсен виступав за сильну законодавчу владу, його ідеалом була парламентська республіка (ідея сильного парламенту і слабого президента). Юань Шикай вважав, що Китай потребує сильної виконавчої влади в особі голови держави авторитарного типу. Хоча в 1912р. Юань Шикай стверджував, що в умовах роздробленого Китаю перевагу слід віддати президентській республіці, у потаємних думках генерал залишався монархістом. Боротьба за владу продовжувалася. На виборах у квітні 1913р. до двопалатного парламенту більшість місць стримала революційна партія Гоміньдан, а президентом Китаю залишався Юань Шикай. На той час вже встановився авторитарний режим колишнього генерала.

Влітку- восени 1913р. на півдні країни розпочинається т.зв. «друга революція». Однак революціонерам не вдається закріпитися в південних районах. Військова перемога над Гоміньданом відкрила для Юань Шикая дорогу до військової диктатури. Сунь Ятсен та його найближчі соратники були змушені залишити країну. У листопаді 1913р. Юань Шикай розпускає парламент, закриває всі демократичні газети. Розпочинаються репресії проти республіканців. На початку 1914р. ліквідовуються провінційні демократичні установи, скасовується написана Сунь Ятсеном тимчасова конституція. 1 травня 1914р. був опублікований проект нової конституції, відповідно до якої президент наділявся диктаторськими правами, а також відновлювалося багато посад, звань і титулів тільки-но поваленої монархії. Згідно із новою конституцією вся влада (виконавча, законодавча і судова) опинилася в руках Юань Шикая. Невдовзі президент продовжив термін своїх повноважень до 10 років, а також отримав право призначати свого наступника.

Державний переворот 1913-1914рр., здійснений президентом-генералом, відкривав для нього шлях до імператорського трону. Наприкінці 1914р. Юань Шикай в імператорському вбранні здійснив урочистий обряд у храмі Неба. Ця дія символізувала вірність імператорським традиціям. Але перед країною стояло інше завдання. Впродовж декількох років урядові Юань Шикая не вдалося зупинити збройні виступи, заколоти, бунти у різних частинах країни. У 1915-1916рр. провінції Юнанань, Гуансі, Чжецзян, Гуандун, Сичуань і Хунань оголосили про свою незалежність. Відцентрові сили суспільства продовжували процес роз'єднання країни. До 1916р. китайський президент намагався відновити монархію. Його раптова смерть у червні 1916р. показала, що в країні немає достатньо сильної, наділеної необхідними можливостями та авторитетом особи, здатної об'єднати державу.

4. Відродивши економіку та зміцнивши військовий потенціал, Японія перейшла до активної зовнішньої політики, яка визначалася такими чинниками: значним зростанням населення (у 1867 р. - 36 млн., у 1913 р. - 52 млн.); високими темпами індустріалізації і невідкладною потребою ринків та сировини, причому безоплатної; швидким приєднанням до світової економіки; настроями колишніх самураїв, феодалів середнього прошарку.

Політика уряду була спрямована на реалізацію таких завдань: перегляд нерівноправних договорів і проведення енергійної політики колоніальних загарбань. У 1894р. відповідно до угоди з Англією була скасована екстериторіальність (остаточно це відбулося у 1899р.). Причиною подальшого зближення Японії з Англією було бажання останньої завадити посиленню російського впливу в Китаї. Тому в 1902р. був укладений англо-японський союзний договір.

У 1911р. Англія та США підписали з Японією договір, за якими скасувалися обмеження її митних прав.

Перші військові конфлікти, пов'язані із колоніальною політикою, Японія спричинила ще в 1873-1874рр. (на Тайвані і в Кореї). Але тільки з 1890р. японський імперіалізм набрав достатньо сили для ведення загарбницьких війн: проти Китаю 1894-1895рр.; з Росією 1904-1905рр. Отже, зовнішня політика уряду Мейдзі була експансіоністською й реактивною. Її можна розподілити на два етапи: I – від Мейдзі ісін до скасування нерівноправних договорів (1868 – 1894); II – 1894 – 1914рр. – період колоніальної експансії в Кореї й Китаї; набуття власних колоніальних володінь.

Питання і завдання до лекції

1. Доведіть, що Мейдзі ісін була за характером консервативною революцією.
2. У чому полягала причина поразки прихильників реформ у Китаї?
3. Порівняйте шляхи розвитку капіталізму в Китаї і Японії.
4. Назвіть основні передумови успішної реалізації модернізаційних реформ в Японії?
5. Охарактеризуйте основні етапи політичного розвитку мейдзійської Японії.

Література:

1. Сенюткин С. Б. Новая история Китая и Японии в XVII – начале XX века. – Н. Новгород: Изд. Нижегород. ун-та, 1996. – 166 с.
2. Делюсин Л.П. Земельная программа Небесной династии и ее оценки / Л.П.Делюсин // Китайские социальные утопии. – М.: Наука,1987. – С. 172-200.
3. Бугрова М.С. Британские экспедиции в Китай и соседние районы (70-90 гг. XIX в.) // Восток.–2008.–№1.
4. Бичурин Н.Я. Китай в гражданском и нравственном состоянии. – М.: Изд. Вост. Дом, 2002. – 423 с.
5. У Цзин Цзы. Неофициальная история конфуцианцев.– М.:ЭКСМО, 2008.–145 с.
6. Зотов О.В. Восточный Туркестан: На весах истории и геополитики // Восток .–2010.–№2
7. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV-XVIII вв. Т. 1. Структура повседневности: возможное и невозможное/ Ф.Бродель. – М.: Прогресс, 1986.
8. Непомнин О. Е. История Китая: Эпоха Цин. XVII – начало XX века/ О.Е.Непомнин. – М.: Вост. лит., 2005.
9. Грубе В. Духовная культура Китая/ В. Грубе//История Китая. Духовная культура Китая. – М.: Евролинц, 2003. – 203 с.
10. Скачков К. А. Пекин в дни тайпинского восстания. Из записок очевидца/ К.А.Скачков. – М.: Изд. вост. лит-ра, 1958. – 360 с.
11. Непомнин О.Е., Меньшиков В.Б.Синтез в переходном обществе: Китай на грани эпох/ О.Е.Непомнин. – М.: Вост. лит., 1999. – 334 с.
12. Тихвинский С.Л. Избранные произведения: в 5 кн./С.Л.Тихвинский. – М.: Наука,2006. Кн. 1: История Китая до XX в. – 682 с.
13. Тихвинский С.Л. Справочник Месни как источник по истории Китая II пол. XIX в. // Новая и новейшая история. – 2010. – №2.
14. Тихвинский С.Л. Россия и Китай:Пора изживать остатки старых территориальных мифов//Новая и новейшая история.–2011.–№1.
15. Сыинь Чан. Консерватизм в Китае конца XIX в.: модернизация конфуцианства//Вопросы философии.–2010.–№8.
16. Калинина А.Ю. Зарубежная историография Синьцзяна// Вопросы истории.–2010.–№1.
17. Бартош Б. Що ви знаєте про Китай?//Соціальний педагог.–2010.–№2.
18. Семанов В.И. Из жизни императрицы Цыси. 1835-1908./ В.И.Семанов. АН СССР, Ин-т востоковедения . – М.: Наука,1976. – 168 с.
19. Хун Сюцюань //СИЭ. – Т.15. – С.677-688.
20. Хрестоматия по новой истории. – М., 1965. – Т.2. – С.608-630.
21. Хрестоматия по новой истории. – М.,1963. – Т.1. – С.610-638; 650-657.
22. Ерасов Д. Об идеологии тайпинского движения / Д. Ерасов // Народы Азии и Африки. – 1972. – №3.

23. Линь Цзе-суй. Секретный доклад о необходимости не ослаблять усилий в делах, связанных с варварами// Хрестоматия по новой истории. В 3 т. Т.2. 1815-1870 / под ред. А.А.Губера, А.В.Ефимова. – М., 1965.
24. Сергійчук І.М. Китай у нові та новітні часи: Практикум: Навчальний посібник. – Суми: ВТД «Університ. книга», 2006. – 329 с.

Лекція 8.

Країни Сходу на межі нового і новітнього часу: підсумки історичного розвитку

1. Європа і Схід: спільне й особливе в історичних шляхах афро-азійських суспільств і західного світу в Новий час.
2. Колоніалізм на Сході: значення контактів з капіталістичним Заходом.
3. Схід після пробудження. Фактори і потенції трансформації східних суспільств.

1. Потужний економічний, а згодом і політичний тиск колоніальних держав, включаючи й прямі військові загарбання, відіграли вирішальну роль у долі Сходу. Практично кожна з країн Азії та Африки була включена у світовий ринок, а, отже, зазнала помітної трансформації. Зміни охопили всі сфери суспільного життя: характер виробництва, його обсяг, звичні трудові навички, спосіб і стиль життя значної частини суспільства, особливо міського, усталені духовні цінності, в тому числі ставлення людини до суспільства, природи, світу в цілому, до життя.

Як відомо, європейська модель суспільства сформувалася на основі ранньої модифікації східної, що була здавна єдиною висхідною структурою для розвитку цивілізації та державності. Отже, для обох структур спільним був початковий фундамент, тобто існували певні спільні висхідні елементи. Йдеться, передусім, про: виробниче господарство на базі досягнень неолітичної революції та ранньої металургії, з надлишковим продуктом, з розподілом праці, обміном діяльністю, продуктами (на засадах реципрокних зв'язків), товарами і послугами у натуральній або товарно-грошовій формі; общину як форму організації соціума з традиційними елементами самоуправління та політичної організації (надобщинна структура) і тенденцією до перетворення її на більш-менш розвинену державу (як централізовану, так і децентралізовану, місто-державу, поліс). Обидва типи соціума були знайомі з нерівністю різних категорій населення, безправ'ям чужинців-рабів, а, отже, з експлуатацією чужої невільної праці. Для кожної зі структур була характерною певна система суспільних відносин, відповідна рівню, стилю та принципам життя колективу. Вона була регулятором життєдіяльності суспільства, контролювала всі сфери його життя, включаючи шлюбно-сімейні відносини. Існувала також система жорстко фіксованих нормативних установок, санкціонована релігією й покликана легітимізувати всю систему зв'язків і статус кожної верстви населення.

Відмінності західної та східної структур: виробниче господарство античного суспільства, пов'язане з торгівлею й мореплавством, орієнтувалося на ринок, було товарним і знаходилося в руках приватних власників, колектив яких і складав громадянську общину. Вона була представлена рівноправними, але різними за майновими статками, громадянами, та рештою населення, нерівноправними, включаючи рабів. На базі традицій общинного самоуправління сформувалася політична організація, держава, що вважалася органом влади колективу, справою всього суспільства (лат. *res publica*). Належність до влади не давала ані матеріальної вигоди, ані привілеїв; радше навпаки, це був важкий, хоча й престижний обов'язок. Демократична процедура виборів забезпечила регулярну зміну влади, а правові гарантії сприяли громадській захищеності члена общини від влади. Хоча в античній історії була не тільки демократія, а й олігархія, навіть тиранія, елементи античної структури здавна виявилися тими несучими конструкціями, на які спирався каркас суспільства: поняття та уявлення про права, свободи, гарантії, демократичні процеси, гідність громадянина і прерогативи власника формували норми життя, світогляд і всю духовну культуру. Суспільство безумовно домінувало над державою, а держава була його слугою. Спадщина античності була відновлена в епоху Відродження. Капіталізм став наслідком цього процесу. Він не тільки відродив основні елементи античної структури (панування приватного власника, який веде зорієнтоване на ринок товарне господарство; із захищеними правами, свободами та гарантіями; конституційна держава з демократичними процедурами і нормами; свобода думки, розвиток наук, мистецтв тощо), а й, спираючись на них, досяг небувалих темпів розвитку буквально в усіх сферах економіки. Ці здобутки на епоху колоніалізму створили для Заходу вигідні позиції, особливо порівняно зі Сходом, куди й була спрямована його експансія.

Схід структурно був значною протилежністю антично-капіталістичній Європі. У його розвитку впродовж Нового часу домінували такі потужні фактори (як і до цього), як природно-географічний, релігійний, колективістський, сила держави. Альтернативою приватної власності на Сході була влада-власність, альтернативою громадянської общини-поліса і демократії, прав і свобод були всесильна держава з адміністративним апаратом влади та приниженням, “поголовне рабство” підданих, які жили відповідно до норм санкціонованого релігією звичаєвого права та об’єднувалися в межах соціальних корпорацій, які невілювали все індивідуально-особистісне. Звичайно, на Сході існувала приватна власність, товарно-грошові відносини, але вони постійно перебували під контролем держави, на нижчому рівні, були ніким і нічим не захищені від неї, тобто ці явища були другорядними, залежними і несамостійними.

Ієрархія зв’язків на Заході спиралася на ринкові механізми, приватну власність, а на Сході – насамперед на норми звичних (традиційних) взаємовідносин, ринкові зв’язки – підпорядковані цим відносинам. Відносини між правлячою верхівкою та соціальними низами (виробниками) тут базувалися на системі централізованої редистрибуції. Іншим важливим типом зв’язків на Сході були корпоративні зв’язки, сутність яких полягає (й до сьогодні) у вертикальних патронажно-клієнтних зв’язках, необхідних для виживання невеликих соціумів в умовах засилля влади та відсутності прав, свобод і гарантій. Цей тип зв’язків тісно переплітається як із першим (офіційним, державним, адміністративним), так і з третім, опосередкованим приватно-власницькими. Таким чином, на традиційному Сході можна зафіксувати певну ієрархію взаємопов’язаних типових зв’язків. Найвище місце належить офіційним, державним, друге – корпоративним патронажно-клієнтним, тісно пов’язаним із офіційними, а третє – ринковим, підконтрольним державі, невилітним, обплутаних зв’язками двох інших типів. На Заході індивід-власник зорієнтований на матеріальну вигоду, а на Сході людина – це частина колективу, корпорації, зорієнтована на традиційний тип життя, сформований під впливом релігійно-цивілізаційного фундаменту. Для східної людини така усталена структура – це саме той порядок, який гарантує їй стійкість і стабільність, функціонування певного традиційного суспільства та держави.

Особливості соціального ладу на Сході визначалися такими параметрами:

- права індивіда існували й охоронялися тільки по відношенню до іншого індивіда, а права індивіда щодо держави були відсутні;

- власність на землю була розподілена на дві частини: власність на землю як на територію з підвладним населенням (тобто власність на податок), яка належала правлячому прошарку, що одночасно представляв адміністративний апарат держави, і власність на землю як на об’єкт господарства, яка належала землевласникам та платникам податку (тобто селянам і поміщикам одночасно).

Така ситуація визначала наявність двох пануючих класів, що мало вплив на політичну систему. Специфіку східних суспільств у цьому сенсі можна визначити таким чином:

- у суспільствах такого типу через згадані структурні причини існувала стійка багатоукладність упродовж всього процесу історичного розвитку;

- для суспільств такого типу характерні більш тривалі міжформаційні періоди (історичні епохи);

- опір “культур-напівцивілізацій”, тобто цивілізаційна гетерогенність, де під цивілізацією розуміється етап у розвитку культури, який включений в історично визначену систему суспільних відносин, вирізняється формаційною специфікою і водночас накопиченням (послідовним) культурно-політичного змісту;

- суспільства такого типу з огляду на свою етнічну й культурну / цивілізаційну гетерогенність потребують інститутів компенсації неоднорідності населення і нерівномірності розвитку етнічної общини, а відтак, там гіпертрофовану роль порівняно з іншими суспільствами відіграють держава і релігія, функцією яких є централізаторська, цементуюча й уніфікуюча роль у суспільстві;

- у суспільствах такого типу капіталізм, привнесений в епоху капіталізму, мав неоднорідний і анклавний характер, що й визначило як економічну, так і політичну специфіку розвитку цих суспільств.

Специфіка політичного світу в суспільствах східного типу:

- принцип утримання від волонтаристської активності, тобто відсутність “діяча” (“реформатора”) у “західному” сенсі цього слова, на Сході людина рухається за ходом речей, великого космічного закону, відповідно до якого етика і ритуал злиті воедино, ритуал кодифікує писані й неписані закони поведінки, причому в області моралі та етики творчі імпровізації є дуже сумнівними. У цій системі соціальна поведінка має бути прогнозованою, кожен повинен чекати свого часу, ідеал – патерналістська модель, заснована на батьківській турботі й відповідній синівській шанобливості. Згідно з цим принципом, політичний процес – не процес формування влади, як на Заході, а відбір і підтримка іманентного, природного, усталеного, перевіреного;

- східні суспільства засновані на теократичному принципі, відповідно до якого держава – постійно мобілізований носій ціннісних, морально-релігійних критеріїв, що прагне контролювати всі соціальні практики. Таке розуміння держави базується на східній традиції, відповідно до якої місто є втіленням державної влади, а народ є духовною спільнотою, зцементованою традицією (тобто спільністю культурної пам’яті) та сподіваннями на майбутнє втілення правди-справедливості. Відповідно, на Заході місто було приватно-громадською альтернативою державній владі й основою “громадянського суспільства”, а держава була безпристрасним спостерігачем процесів, що відбувалися в цьому суспільстві, і втручалася в них у випадку прямих безпорядків. У східних суспільствах політична влада обмежувалася і контролювалася духовною владою у “помислах”, тобто вищих ціннісних орієнтаціях. Звідси витікає віра в сакральність всього земного простору на Сході і відповідно в необхідність здійснення принципу соборності, тобто організації світського суспільства за принципом храмової общини з ієрархією священник / цар / пророк та обов’язковим посередником між людиною і Богом;

- у суспільствах такого типу діє принцип зрівняльної справедливості, тобто статус людини в суспільстві визначається радше не походженням, зв’язками, грошима, особистими успіхами, а службовими зусиллями. Відповідно до цього принципу адміністративні території всередині держави повинні контролюватися верховною владою, має існувати центральне регулювання економіки і державна монополія на надра;

- держави східного типу засновані на принципі “священної справедливості”, тобто державність у них – месіанська, свобода не індивідуальна, а колективна, це свобода народу, яка конструюється колективно, у народу відповідно – колективна доля, колективне покликання (не можна врятуватися одному, можна врятуватися тільки разом), державність є сакралізованою, і вона відтворюється у локальних спільнотах як вища цінність.

Порушити таку конструктивну стабільність дуже важко й ризиковано, оскільки це загрожує структурі кризою і крахом. Крім того, на Сході до втручання колоніальних держав не було таких сил, які б здатні були зруйнувати традицію зсередини.

2. Структурна трансформація Сходу розпочалася з епохи колоніалізму, безпосередньо тоді, коли торгова колоніальна експансія була замінена промисловою, капіталістичною, яка вимагала розширення ринків збуту, перетворення всього світу на гігантський ринок. Це змусило східні суспільства пристосуватися до нових умов існування. Наслідки впливу колоніального капіталу на традиційні структури: поява нових імпульсів розвитку та очевидної історичної динаміки; зближення на початок ХХ ст. рівнів розвитку майже всіх типів східного суспільства; залучення Сходу до світового економічного ринку; розвиток на Сході капіталістичних відносин та процесу суспільно-політичної модернізації. У країнах політично незалежних (а це були феодально-бюрократичні держави) реформування здійснювалося з ініціативи власної політичної еліти, хоча нерідко під тиском зовнішніх імпульсів, а в країнах колоніальних (це більшість патріархальних і потестарних держав) воно проводилося колоніальною адміністрацією в інтересах зміцнення встановленого колоніальними державами режиму.

Модернізаційним перетворенням звичайно передували безрезультатні спроби верхівки суспільства реформувати окремі політичні інститути (“виправити” стан справ) відповідно до логіки власної історичної еволюції, що свідчило про усвідомлення елітою появи кризи суспільного ладу.

Спершу ця криза сприймалася верхівкою як негаразди, що породжені внаслідок недотримання членами суспільства традиційних норм поведінки здебільшого під тиском християнського світу, що породило ізоляціонізм і прагнення до пошуку традиційних способів усунення проблем. Пізніше у суспільній свідомості східних країн сформувалося уявлення про те, що в процесі засвоєння визнаних корисними технічних досягнень Заходу можна зберегти незмінними свої соціально-політичні та культурні традиції, на цьому базувалася концепція “самопідсилення”. Можливо, тому у протесті проти колоніальної агресії простий народ не стільки нівечив європейську техніку, скільки переслідував носіїв європейської культури, проявляючи яскраво виражену ксенофобію. Лише з другої половини XIX ст. з’явилося розуміння східною громадськістю необхідності перекладу європейських фундаментальних понять на власну мову і перенесення західних інститутів на національний ґрунт, а також постала проблема визначення допустимого засвоєння західних досягнень без втрати власної культурної традиції.

У Європі процес становлення “сучасного” суспільства тривав декілька століть (XVI – XVIII ст.) і відбувався у різних країнах у різний час і з різною глибиною (Східна Європа стала “другим ешеломом” тільки у XVIII ст.). Східні суспільства, залучені на шлях модернізації або ті, які самостійно його обрали, включалися до неї “третьім ешеломом” у різні десятиліття XIX ст., здійснювали перебудову з різною інтенсивністю та глибиною. Все ж відтепер їхня еволюція також відбувалася відповідно до логіки формування капіталістичного суспільства. Почасти цей процес відповідав внутрішнім потребам, породженим умовами функціонування світового ринку, до якого були на різних умовах (здебільшого шляхом примусового напівколоніального синтезу) включені всі східні соціуми. Почасти модернізаційні процеси були результатом цілеспрямованої політики місцевих еліт або колоніальних держав. Загалом, Схід став на шлях “наздоганяючого” розвитку.

Модель модернізації східних суспільств у XIX – на початку XX ст. вирізнялася такими рисами:

- у межах держави створювався єдиний політико-економічний простір шляхом фіксації зовнішніх кордонів і створення єдиної системи територіально-адміністративного ладу, яка передбачала ліквідацію напівсамостійних політичних утворень або правове оформлення їхнього самоврядування, скасування внутрішніх митних кордонів та уніфікацію метричних систем. Крім цього, відповідно до фінансових потреб вживалися такі заходи, як: складання земельного кадастра; визначення загального для всього землеробського населення диференційованого грошового податку з узаконеної одиниці оброблюваної землі; поступове обкладання земельним податком привілейованих володінь і введення податку з несільськогосподарських занять. Ці новації супроводжувалися впорядкуванням державної податкової служби, скасуванням відкупної системи у зборі податків, общинної кругової поруки, а також утвердження індивідуальної відповідальності власника земельного наділу за сплату податку. Все це сприяло впровадженню приватної власності на землю, яка в одних країнах проголошувалася законом, а в інших фактично визнавалася на практиці.

Трансформувалися грошова і фінансова системи: національні грошові одиниці прив’язувалися до валюти метрополії або допускався вільний обіг іноземних грошей, курс яких до місцевої валюти встановлювався ринком. На базі західного капіталу поширювалася сучасна банківська і страхова справи при наділенні найпотужнішого з іноземних банків функціями державного банку.

Створенню єдиного економічного простору сприяв також розвиток внутрішнього ринку товарів і праці, ріст міграційних потоків населення, виникнення сучасної транспортної системи (залізниці, пароплави), поштового й телеграфного зв’язку, поява преси та формування загального інформаційного поля.

Одночасно відбувалася модернізація сфери управління – її централізація та раціоналізація завдяки розподілу законодавчої, виконавчої і судової влади, посиленню світських засад при обмеженні ролі релігійних інститутів, а також бюрократизації в буржуазному сенсі апарату управління. Ці зміни сприяли розширенню функцій влади, структуруванню органів управління, створенню інституту уряду, державного бюджету та певному скороченню видатків на двірцеві служби. Вони супроводжувалися обмеженням одновладдя верховного правителя – деспотичне

правління еволюціонувало в абсолютистську, а згодом у конституційну монархію. Разом із цим відбувалося скасування владних повноважень великих землевласників і лідерів традиційних корпорацій щодо підпорядкованого їм населення. Однак традиційна та нова підприємницька еліта відтепер допускалася до влади на нових засадах і під контролем держави в якості членів заснованих представницьких органів, які брали на себе функції контролю за органами самоврядування. Перебудовувалася й організація армії: на базі введення загальної військової повинності створювалася за європейським зразком із європейським озброєнням постійна армія з професійним офіцерським корпусом.

У контексті модернізації передбачалося створення сучасної судово-слідчої системи та правового законодавства. Поширення набуло запозичення європейських правових кодексів, унаслідок чого в межах держави виникало єдине правове поле, без якого подальше перетворення суспільства було неможливим.

Реформувалася й система освіти. Змінилися її цілі: нова школа готувала не традиційно освічених державних діячів та служителів культу, а професіоналів військової справи, управління, господарювання, викладання, видавничої справи. Змінився й предмет навчання: до гуманітарних знань додалися природничо-наукові й технічні, вивчення західноєвропейських мов. Світський метод викладання сприяв звільненню мислення від догм і схоластики, формуванню довіри до людського розуму. Нова освіта породила просвітництво та релігійне реформаторство, нову літературу і сучасний театр, публіцистику й журналістику.

Всі ці процеси викликали до життя серйозні соціально-політичні зміни. Йдеться не тільки про виникнення світської інтелігенції та все ще вузького кола торговців і підприємців, зорієнтованих на капіталістичне виробництво, а й про зміну власне характеру правлячого прошарку: виникла тенденція до перетворення посадових осіб з майже повновладних правителів на професіоналів-чиновників, підзвітних урядові. Їхнє соціальне становище все більше залежало від розмірів їхньої приватної власності, а не від місця у посадовій ієрархії. Водночас швидкими темпами розвивалася велика приватна (поміщицька) землевласність, власники якої долучалися до управління через участь у представницьких органах. Можна сказати, що ці зміни започаткували перетворення станово-статусної та станової організації суспільства на станово-класову.

Під впливом розвитку товарно-грошових відносин і державних реформ відбувався розклад общинно-корпоративної структури.

Поступово змінювалися й суспільно-політичні уявлення: ідея служіння монархові змінювалася на принцип служіння державі та суспільству. Почуття корпоративної солідарності стало доповнюватися й навіть витіснятися державним патріотизмом і національною самоідентифікацією. У XIX ст. могутньою консолідуючою ідеєю стало протиставлення західному світові; у багатостічних державах Сходу національна самоідентифікація виникала у формі надетнічного державного націоналізму (османського, бірманського, індійського, індонезійського тощо).

Цей процес не виключав поступового пробудження й етнічної самоідентифікації під впливом поширення світської освіти, книгодруку та преси рідною мовою.

Соціально-політичні та соціопсихологічні зміни східного суспільства викликали до життя й нові форми суспільно-політичної поведінки. На політичній сцені почав утверджуватися соціальний прошарок, становище якого було пов'язане з успіхами модернізації. Його представники послуговувалися вже не лише корпоративними інтересами, а й претендували бути виразниками інтересів всенародних. Вони поділяли політичні цінності європейського суспільства, їхніми ідеалами стали конституційна монархія та парламентаризм. З їхньої ініціативи були створені нові форми громадських об'єднань – прообрази майбутніх партій; вони були організаторами сучасних суспільно-політичних виступів – демонстрацій, страйків, бойкотів, мітингів. Унаслідок цього наприкінці XIX ст. замість звичних смут і стихійних народних виступів на Сході поширюються революційні перевороти, які вдаються до спроби змінити суспільно-політичний лад.

Однак згадана модель модернізації них перетворень у жодній країні Сходу повністю зреалізована не була. У Новий час ці перетворення лише поверхово зачепили східні суспільства, найглибше проявилися в Японії. По суті, вони не змогли кардинально трансформувати основи

суспільного ладу. Виконуючи завдання “наздоганяючого” розвитку, модернізація поєднувалася з процесами адаптації до нових умов та запозиченням інститутів, що відповідали нагальним на той момент потребам, унаслідок чого порушувалася історична послідовність перетворень. Так, на перший план виступали політичні реформи, які спричинили на початку ХХ ст. швидку політизацію мас.

Крім того, суспільства Сходу для трансформації мали вкрай мало часу; на шлях перетворень вони виступили у менш сприятливих умовах (порівняно зі Східною Європою): тоді як у Європі вже добігав завершення промисловий переворот, східне ремісницьке й мануфактурне виробництво не могло конкурувати з фабричною промисловістю; фабрики, які виникали на Сході; були слабкими через відсутність необхідної соціально-економічної інфраструктури (професійних кадрів, внутрішнього ринку, транспортних засобів тощо).

Державна політика європейських держав проводилася значною мірою в інтересах внутрішнього промислового розвитку та зовнішньої економічної експансії, а східних держав – переслідувала інші цілі. Нестача фінансових засобів для модернізації призвела до фінансового закабалення східних країн.

Трансформація суспільства на Сході привела до виникнення економічних, соціальних і політичних інститутів, які поєднували традиційні феодальні риси з буржуазними, що й уповільнювало його розвиток.

Наслідком уповільненої трансформації став все зростаючий розрив у темпах економічного росту між розвиненими європейськими державами та країнами Сходу.

3. Упродовж періоду після пробудження Азії (перші десятиліття ХХ ст.) революціонери, які очолювали низку революцій епохи, докладали чимало зусиль до того, щоб подолати відсталість своїх країн, відкинути традиціоналізм, щоб різким ривком змінити характер влади, всю систему адміністрації, усталені соціальні і політичні зв'язки і, запозичуючи у розвиненого капіталістичного Заходу низку його ідей та інститутів, не просто прискорити, а й кардинально змінити характер і напрям розвитку. Всі конституційні революції не привели до подальшого справжнього пробудження країн Сходу (йдеться про перетворення традиційних порядків швидкими темпами, з орієнтацією на європейські стандарти, ідеї та інститути). Щоправда, ця низка революцій стала передумовою наступних, що відбулися вже після Першої світової війни, та до радикалізації політичних настроїв і певної поляризації політичних сил на Сході.

Причини таких наслідків революцій початку ХХ ст.: проведення попередніх реформ “згори”; недостатня соціальна база в умовах існування розколеного суспільства; сильні антисистемні, антикапіталістичні та ксенофобські настрої переважаючої частини населення; посилення народних рухів проти колоніальних порядків; недостатність факторів і потенцій капіталістичної трансформації на Сході.

Фактори та обставини, що впливали на процес трансформації східних суспільств: можна виокремити три основні групи – I група: зовнішні фактори – природно-кліматичні, екологічні, характер експансії колоніального капіталу (тобто йдеться про вплив двох типів зовнішніх чинників – природного й колоніального); II група: внутрішні чинники – висхідний рівень розвитку певної етнічної спільноти; релігійно-цивілізаційний фундамент або, міцність цього фундаменту, від якого залежать всі інші внутрішні чинники – характер і тип орієнтації суспільства, його світогляду та культури; готовність та інтерес до результативних запозичень; сила традиції та її готовність до опору; внутрішня сила суспільства і держави. Якщо звести всі чинники до основних, то ними виявляться три: рівень розвитку, релігійно-цивілізаційний фундамент та сила традиціоналізму держави; III група: обставини – йдеться про історичні випадковості, включаючи непередбачувані результати військових зіткнень; перебування того чи іншого суспільства в даний момент на тій чи іншій фазі його циклічного розвитку; розстановка внутрішньополітичних сил у критичний для країни момент; випадково сформована у цей період у даному регіоні геополітична конфігурація. Отже, у цьому сенсі значну роль відіграють два основних типи факторів – випадок і збіг обставин.

Можна, відповідно до сказаного вище, сформувати такий ланцюжок чинників трансформації: природний чинник; рівень розвитку; релігійно-цивілізаційний фундамент; сила держави; ефект колоніалізму; випадковість; збіг обставин.

Питання і завдання до лекції

1. Назвіть риси спільного й особливого в розвитку східних держав. Які чинники домінували в їхньому розвитку впродовж Нового часу? Чому?
2. Які процеси були визначальними у розвитку західноєвропейського світу в період Нової історії?
3. Порівняйте параметри та елементи європейської і традиційної східної структур.
4. Назвіть та проаналізуйте модернізаційні реформи на Сході другої половини XIX – початку XX ст.
5. Які чинники та обставини були визначальними у процесі трансформації східних суспільств у Новий час?

Література:

1. Демченко А.В. Человек и образ мира в арабском мире // Восток. – 2010. – №4.
2. Саватеев А.Д., Грекова Л.В. Очерки истории исламской цивилизации//Вопросы истории.– 2010.–№11.
3. Половникова М.Ю. Еврейские религиозно-политические организации в Палестине во II пол. XIX в. // Вопросы истории.–2011.–№8.
4. Левин З. И. Развитие общественной мысли на Востоке. Колониальный период XIX – XX вв. – М., 1993.
5. Луцкий В. Б. Новая история арабских стран. – М.,1966.
6. Сейранян Б.Г. У истоков египетского национального движения:Мустафа Камиль//Восток.– 2010. – №1.
7. Сейранян Б.Г. Мухаммед Абдо:творец мыслящего Египта//Восток.–2011.–№2.
8. Ланда Р.Г. Борьба алжирского народа против европейской колонизации. – М., 1976.
9. Мейер М.С. Османская империя в XVIII в. Черты структурного кризиса. – М.: Наука, 1991. – 261 с.
10. Политическая интрига на Востоке. – М., 2000.
11. Тарле Е.В. Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV – начало XIX в.). – М.,1965.
12. Шеремет В.И. Война и бизнес. Власть, деньги и оружие. Европа и Ближний Восток в новое время. – М.: Технолог. шк. бизнеса, 1996. – 712 с.
13. Широков Г.М. Колониальная система // Восток. – 1995. – №6. – С.5-16.
14. Черкасов П.П. Судьба империи. Очерк колониальной экспансии Франции в XVI – XX вв. – М., 1983.
15. Орешкова С.Ф. Османская автократия: опыт типологической характеристики// Государство в докапиталистических обществах Азии. – М., 1987.
16. Жантиев Д.Р. От анархии к централизации: османский опыт военно-административных реформ в Сирии сер. XIX в. // Восток. – 1995. – №3.
17. Ислам и общество: Круглый стол//Вопросы философии. – 1993. – №12.
18. Колониальные империи и неокOLONIALИЗМ в свете кризиса современного миропорядка: возможность переоценки?//Азия и Африка сегодня. – 2004. – №7. – С. 20-30.
19. Степанянц М.Т. Мусульманские концепции в философии и политике XIX – XX вв. – М.,1982.
20. История Востока. Т.4. Восток в новое время (конец XVIII – начало XX в.). – Кн. 1. – М.: Вост. лит., 2004. – 605 с.
21. Ислам. Энциклопедический словарь. – М.:Наука,1991. – 312 с.
22. Еремеев Д.Е. Ислам: образ жизни, стиль мышления. – М.: Политиздат,1990. – 248 с.
23. История Османского государства, общества и цивилизации: в 2 ч./ сост. Т. Е. Михайлова-Могильницкая. – М.: Вост. лит., 2006. – Ч. 2. – 586 с.
24. Ацамба Ф. М., Кириллина С. А. Религия и власть: ислам в Османском Египте (XVIII – первая четверть XIX в.). – М., 1996.
25. Сирия, Ливан и Палестина в описаниях российских путешественников, консульских и военных обзорах первой половины XIX века. – М., 1991.

26. Васильев А. М. История Саудовской Аравии (1745-1973). – М., 1982.
27. Государственная власть и общественно-политические структуры в арабских странах: история и современность. – М., 1984.
28. Зеленев Е. И. Государственное управление, судебная система и армия в Египте и Сирии (XVI – начало XX века). – СПб., 2003.
29. Прошин Н. И. История Ливии в новое время (середина XVI –XX в.). – М., 1991.

Навчальне видання

Бесєдіна Наталія Василівна

**НОВА ІСТОРІЯ СВІТУ:
СЕРЕДНЬОВІЧНА ТА
НОВА ІСТОРІЯ КРАЇН
АЗІЇ ТА АФРИКИ**

*Навчально-методичний посібник
для студентів IV курсу
факультету історії та географії*

Підписано до друку 04.05.2020 р.
Друк офсетний. Папір офсетний. Формат А4.
Ум.-друк. арк. 18,8. Обл.-вид. арк. 18,6.
Наклад 100 примірників

Видавець і виготівник:
ПП Мирон І. А.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
та розповсюджувачів видавничої продукції
ПЛ № 33 від 29 листопада 2010 року
м. Полтава, вул. Г. Сталінграда, 34/24а, корп. 1, кв. 128